

M.M.ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN TATLARI

- 18663 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ - 2006

Rəyçilər:

tarix elmləri doktoru, professor S.S.Əliyev,
tarix elmləri namizədi, dosent F.R.Mahmudov.

Məhəmməd Məcnun oğlu Əliyev – Azərbaycan tatları
“MBM” nəşriyyatı, Bakı – 2006, 260 s., 40 rəngli fotosəkil.

Azərbaycan tarix elminin ümdə vəzifələrindən biri Azərbaycanda yaşayan etnik qruplarının tarixini araşdırmaqdır. Bu baxımdan Məhəmməd Əliyevin «Azərbaycan tatları» adlı əsəri mövzu aktuallığı ilə seçilir – bizim tarixşünaslıqda Azərbaycan tatlarının tarixi üzrə indiyədək ümumiləşdirici araşdırmalar aparılmayıb.

Əsərdə çoxsaylı və çoxdilli ədəbiyyatda rast gəldiyi pərakəndə məlumatları öyrənməklə Azərbaycan tatlarının coğrafi yerləşmə və yerdəyişməsi, onların təsərrüfat həyatı, etnik tarixi, dini görüşləri, tat dilinin araşdırılma tarixi və s. haqqında ümumiləşdirmələr taparaq oxunaqlı iş yazmışdır. Əsərin yazılması üçün 200-dən artıq ədəbiyyatdan istifadə olunmuş, işin sonunda tatların sayı, keçmişdə və indi yaşadıkları kəndlər haqqında əlavə cədvəllər, həmçinin tat mətnləri haqqında əlavə məlumatlar verilmişdir. Əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 9952-29-24-1

© M.M.Əliyev
© “MBM” nəşriyyatı

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	5
GİRİŞ.....	7
I FƏSİL. TATLAR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT.....	12
I-1. Problemin tədqiqi səviyyəsi. Tarixşünaslıq məsələləri....	12
I-2. Tatların yaşadığı ərazilər.....	17
I-3. Tatların sayı.....	20
I-4. Tatların təsərrüfat və məişət adətləri.....	24
II FƏSİL. «TAT» TERMİNİ HAQQINDA.....	27
III FƏSİL. TATLARIN ETNİK TARİXİ.....	39
IV FƏSİL. TATLARIN DİNİ ETİQADLARI.....	68
IV-1. İlk dini etiqad.....	68
IV-2. Zərdüştilik (Atəşpərəstlik).....	69
IV-3. Müsəlman tatlar.....	76
IV-4. Xristian tatlar.....	81
IV-5. Yəhudi tatlar.....	85
V FƏSİL. TAT DİLİ.....	97
V-1. Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən.....	97
V-2. Tat dilinin mənşəyi.....	100
V-3. Tat dilinin quruluşu.....	105
V-3-1. Fonetika.....	106
V-3-2. Morfologiya.....	109
V-3-3. Sintaksis.....	131
V-3-4. Leksika.....	137
V-4. Tat dilinin dialektləri.....	148

VI FƏSİL. TATLARIN ETNOQRAFİYASI.....	152
VI-1. Təsərrüfat həyatı.....	152
VI-2. Maddi mədəniyyət – sənətkarlıq.....	157
VI-2-1. Misgərlik.....	158
VI-2-2. Xalçaçılıq.....	160
VI-3. Adət və ənənələr.....	168
NƏTİCƏ.....	183
ƏLAVƏLƏR.....	193
ƏDƏBİYYAT.....	249

ÖN SÖZ

Azərbaycan tarix elmi qarşısındakı ümdə vəzifələrdən biri xalqın mühüm tərkib hissəsini təşkil edən etnik qrupların tarixini araşdırmaqdır. Azərbaycan tatları tarixinin hərtərəfli araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Lakin bizim tarixşünaslıqda tatların tarixi haqqında sambalı ümumiləşdirici araşdırmalar aparılmayıb. Mövzunun aktuallığı da bununla bağlıdır.

M.M.Əliyev Azərbaycan tatları tarixinin ümdə məsələlərini – onların yerləşdiyi coğrafi ərazi, təsərrüfat və məişəti, etnik tarixi, dini dünyagörüşü və tat dili öyrənilməsinin bugünkü səviyyəsi üzrə araşdırma aparmağı qarşısına məqsəd qoymuş və bu məqsədə çatmışdır. İşin plan-quruluşu ciddi etiraz doğurmur. Öz sambalı əsərini yazarkən M.M.Əliyev 200-dən artıq çoxdilli ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Əsərin sonunda tatların sayı, yaşadığı kəndlər haqqında əlavə cədvəllərin, həmçinin dil mətnlərinin verilməsi işin oxunaqlığını, görülmə işin həcmi və əhəmiyyətini artırır.

M.M.Əliyevin «Azərbaycan tatları» əsəri bu etnik qrupun tarixi-mədəni, dini və etnik həyatına bütövlükdə həsr olunmuş ilk əsərlərdən biridir. Əsərdə tat dilinin tarixi qrammatikasına dair tutarlı elmi fikirlər təhlil edilmiş və ilk dəfə olaraq maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Müəllif tatlar haqqında pərakəndə şəkildə mövcud olan fikir və mülahizələri bir yerə toplaya bilmiş və onları dərin elmi təhlildən keçirərək yüksək tədqiqi nəticələr əldə etmişdir.

M.M.Əliyevin «Azərbaycan tatları» əsəri qarşıya qoyduğu elmi vəzifələrin həcmi cəhətdən, Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik qrupları öyrənmək baxımından ilk cəhdlərdən biridir. Müəllif qarşıya qoyduğu elmi vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmiş və dərin elmi-tədqiqi təhlillər aparmışdır. Bu əsər Azərbaycan tarixi elmində layiqli yerlərdən birini tuta bilər.

Tarix elmləri doktoru, professor S.S.Əliyarov.

GİRİŞ

Bəşəriyyətin min illərlə davam edən tarixi inkişaf prosesi nəticəsində yer üzündə müxtəlif tayfa və xalqlar yaranmış, formalaşmış, inkişaf etmiş və bir-birini əvəz etmişlər. Hal-hazırda dünyada irili-xırdalı minlərlə tayfa, etnik qrup və xalqlar yaşayırlar. Bu tayfa və xalqlar hərəsi özünəməxsus uzun bir tarixi formalaşma və inkişaf dövrü keçirmişlər. Ona görə də hər bir xalq və ya etnik qrupun tarixi köklərini araşdırmaq, onun dinini, dilini tədqiq etmək, onların adət və ənənələrini öyrənmək tarix elminin ən təxirə salınmaz, oxucu kütləsi arasında yüksək maraq doğura biləcək maraqlı və aktual problemlərindən biridir.

Azərbaycan ərazisində də bir sıra etnik qruplar və xalqlar yaşayırlar. Bunlardan biri də tatlardır.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlar az öyrənilmiş, kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu iş tatların etnik tarixi, dini mənşəyi və dil tarixinin öyrənilməsi üçün göstərilən ilk təşəbbüslərdən biridir. Mənbə və ədəbiyyat qıtlığı problemin öyrənilməsində çətinlik yaratsa da, birbaşa və bilavasitə mənbələrdən və tədqiqat əsərlərindən istifadə etməklə müəyyən araşdırmalar aparılmışdır.

Tatların etnik tarixi, din və dil mənşəyinin öyrənilməsi, Azərbaycan tarixinin və xüsusilə onun etnik problemlərinin öyrənilməsinə ciddi təsir göstərə bilər. Ona görə də, bu problemin bu vaxtdakı öyrənilməməsi ancaq təəssüf doğura bilər.

«Tat» sözünün araşdırılmasının, tatların Azərbaycanda nə vaxtdan məskunlaşmasının, tatların dini və dil mənşəyinin öyrənilməsi, hazırkı şəraitdə tatların sosial durumunun öyrənilməsinə yaxından kömək edir.

Tatlar əsasən Azərbaycanın şimal-şərq bölgələrində yaşayırlar. Dini mənsubiyyət baxımından üç qrupa ayrılırlar: müsəlman, xris-

tian və yəhudi tatlar. Dini mənsubiyyətdə ayrı seçkilik dildə də mühüm fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də hal-hazırda yəhudi-tatlar çox vaxt yəhudi xalqı ilə, xristian tatlar da ermənilərlə qarışdırılır.

Tatlar haqqında bu araşdırmanın da əsas məqsədi bütün bu qarışıqlıqları aydınlaşdırmaq və tatların mənşəyini daha düzgün araşdırmaqdan ibarətdir.

Bu işdə əvvəlcə «tat» termininin izahından başlamaq da təsadüfi deyildir. Çünki, hər bir xalqı yaxud etnosu öyrənərkən onun adının mənşəyinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. sözün izahının öyrənilməsi, bilavasitə tatların etnik tarixinin də öyrənilməsinə kömək etmişdir.

Burada bir daha tatların etnik tarixinin öyrənilməsinə cəhd göstərilmiş və müəyyən tutarlı nəticələr əldə olunmuşdur. Heç şübhəsiz ki, etnik tarixin öyrənilməsi tatların dini və dil mənşəyinin tədqiq olunması üçün bir açar olmuşdur.

Tatların mənşə və dilinin öyrənilməsi zamanı Azərbaycan tarixinin bir sıra problemlərinə toxunulmuşdur.

Təbiidir ki, tədqiqatımızın nəticələri tamamilə bitkin hesab edilə bilməz, çünki qarşıda hələ aşkara çıxarılmamış yazılı mənbə və materialları toplamaq və təhlil etmək kimi böyük və çox ağır bir iş durur. Ona görə ümid etmək olar ki, bu iş tatları öyrənmək baxımından son cəhd olmayacaq və gələcəkdə də bu sahədə tədqiqatçılar müəyyən iş görəcəklər. Çünki bir daha qeyd edirik ki, Azərbaycanı öyrənmək cəhətdən bu çox zəruridir.

Hələ vaxtilə, bu zəruriliyi dəfələrlə qeyd etmiş B.V.Miller, bu məsələni Azərbaycan tarixi və dili, Xəzər dövləti və s. bu kimi məsələlərin açarı, bunların elmi tədqiqi işinə kömək edə biləcək amil hesab etmişdir. O, bu məsələnin yüksək elmi tədqiqi üçün etnoqraf, tarixçi, dilçi, antropoloq və başqalarından ibarət qafqazşünas alimlər qrupu yaratmağı məsləhət görmüşdü.

Beləliklə, tatların etnik tarixi, dini və dil mənşəyinin öyrənilməsi, Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixində bir sıra məsələləri:

açıqlanması baxımından, tatların özlərini öyrənmək cəhətdən əhəmiyyətli problemlərdən biridir.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan tatlarının dilinə, onların adət və ənənələrinə dair bir sıra əsərlər həsr olunmuş, lakin etnik tarixi problemlərə, dini görüş məsələlərinə demək olar ki, toxunulmamışdır. Azərbaycan tatlarının etnik tarixi problemlərini araşdırmaq, onların dini etiqad məsələlərini saf-çürük etmək, tatların etnik mənşəyi və demoqrafik tarixini tədqiq etmək, problemin öyrənilməsinin gələcək perspektivlərini müəyyən etmək mövcud tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir.

Tədqiqat işində əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulub həll edilmişdir.

- Problemi təqribən ilk dəfə olaraq geniş və hərtərəfli tədqiq etmək.

- Azərbaycan tatlarının tarix, dil və etnoqrafiyasına toxunan əsərləri təhlil etmək.

- İlk dəfə olaraq tatların etnik tarixi məsələlərini araşdırmaq, onların dini etiqadlarını aydınlaşdırmaq.

- Azərbaycan tatlarının yaşadığı coğrafi arealı tarixi dövrlərdə nəzərdən keçirmək, bir sözlə, onların tarixi coğrafiyasına nəzər salmaq, tat dilinə bir daha toxunmaq, adət və ənənələri, təsərrüfat həyatı haqqında müəyyən mülahizələr söyləmək.

- Problemin hal-hazırkı tədqiqat səviyyəsini aydınlaşdırmaq.

- Problemin tədqiqində yeni istiqaməti açıb göstərmək.

- Azərbaycan tatlarının etnik tarix və din məsələlərinin tədqiqində gələcək perspektivləri müəyyən etmək, onları açıb göstərmək və təhlil etmək.

Azərbaycan tatları probleminin mənbəşünaslıq bazası, ayrı-ayrı mənbələrdə bilavasitə məlumatlardan ibarətdir. Tatların tarixi problemlərini araşdırmaq üçün ayrıca mənbə və ya problemə həsr olunmuş hər hansı mənbə mövcud deyildir. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə bu və ya digər səviyyədə mənbələrin verdiyi məlumatlar problemin mənbəşünaslıq bazasını təşkil edə bilər. Bu məlumatlar birbaşa və ya bilavasitə olmaqla iki qrupa ayrıla bilər. Bu mənbə-

lərdə verilən məlumatlar çox qısa xarakter daşısa da, problemi öyrənmək üçün çox qiymətli dir. Bu qaynaqlar problemə toxunan bəzi müəlliflərin istinadgah nöqtəsi olmuşdur. Demək olar ki, bütün tarixi əsərlər ilkin mənbələr əsasında yazılmışdır. Belə çıxır ki, həmin məlumatların varlığı problemin öyrənilməsi yollarına bir növ işıq salır. Deməli, mövzunun mənbəşünaslıq bazası bilavasitə problemin mənbəşünaslıq tutumu ilə üst-üstə düşür.

Tədqiq etdiyimiz problemin elmi yeniliyi məsələnin qoyuluşu ilə müəyyən olunur. Belə ki, Azərbaycan tatları bir problem kimi geniş şəkildə demək olar ki, ilk dəfə və həm də kompleks şəkildə məhz burada tədqiq olunmuşdur.

Əsərdə Azərbaycan tatlarının etnik tarixi problemləri, tat termininin izahı, onların dini etiqad ayrılığı və s. daha ətraflı təhlil olunmuşdur. Tatların etnik siyasi və mədəni tarixi araşdırılarkən, problemə toxunan əsərlərdə söylənilən fikirlər müqayisə olunmuş və tarixi həqiqət süzgecindən keçirilmişdir.

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq tatların demoqrafik tarixi səviyyəsinə nəzər salınmış, etnik tarix problemləri araşdırılmış, uzun tarixi dövr ərzində tatların dini baxışları məsələsində yaranmış mübahisəli suallara cavab tapılmış və «tat» termini haqqında söylənilən fikirlər saf-çürük edilmişdir. Burada ilk dəfə olaraq müsəlman, xristian və yəhudi tatların eyni bir tarixi kökə malik olduqları və hamısının müxtəlif dini etiqad formalarını qəbul etmiş eyni bir etnik qrupa aid olduğu fikri qəti olaraq təsdiq edilmişdir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticə əldə etmək olar ki, tədqiqat işi mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu gün artıq müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanda, ölkədə yaşayan etnik qrupların tarixi coğrafiyasının təhlili və tarixi problemlərini araşdırmaq, məsələnin əsas ideya məzmununu indiki cəmiyyətə çatdırmaq tədqiqat işinin praktik əhəmiyyətini səciyyələndirir.

Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan tatları haqqında bu əsər problemə marağı daha da artırır və məsələnin yenidən tədqiq olunmasına şərait yaradır.

İkincisi, əsər Azərbaycan xalqının tarixi etnogenezinin öyrənilməsinə və təhlil olunmasına marağı artırır. Digər etnik qrupların tarixini öyrənməyə şərait yaradır.

Üçüncüsü, problemin öyrənilməsi, bu günkü Azərbaycanda milli birliyin qorunub saxlanması üçün mühüm vasitə ola bilər.

Beləliklə, Azərbaycan tatları əsəri, Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan etnik qrupların tarixinin öyrənilməsi baxımından, bu tarixi problemi gələcək tədqiqi üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edərək, bu günün ən aktual mövzularından biri kimi özünü göstərir.

I FƏSİL

TATLAR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

1. PROBLEMİN TƏDQİQİ SƏVİYYƏSİ. TARİXŞÜNASLIQ MƏSƏLƏLƏRİ.

Azərbaycan tatları mövzusu, demək olar ki, ayrıca tədqiqat işi kimi bütövlükdə öyrənilməmişdir. Bir etnik qrup kimi tatlar XIX əsrin sonlarından öyrənilməyə başlanmışdır. Tatların əsasən dil və yaşayış səviyyəsinin öyrənilməsi ön plana çəkilmişdir. Hələ XIX əsrin ortalarında Dağıstan, Zaqafqaziya və İran ərazilərinə elmi ekspedisiya səyahətinə çıxan İ.N.Berezin, tat dilinin bir sıra fonetik xüsusiyyətlərini açıqlamağa səy göstərmiş və bu dilin digər İran dillərindən fərqlərini göstərməyə çalışmışdır. İ.N.Berezin bunun üçün hətta bir sıra tat sözlərinin lüğətini də tərtib etmişdir¹.

XIX əsrin sonlarına doğru akademik B.A.Dorn, tat dilinə aid mətnləri öz əsərinə daxil etmiş və onları təhlil etməyə çalışmışdır².

Tatların öyrənilməsi sahəsində V.F.Millerin xidmətləri misilsizdir. V.F.Miller əsasən yəhudi tat dilinin öyrənilməsinə bir neçə əsər³ həsr etmiş və hətta bu dilə aid xeyli mətnlər toplusu da dərc

¹ И.Н.Березин, Путешествие по Дагестану и Закавказию, Казань, 1850, с.146.

² Б.А.Дорн, Каспий, СПб., 1875, с.171-173.

³ В.Ф.Миллер, Материалы для изучения еврейско-татского языка, СПб., 1892; Yenə onun, Очерк фонетики еврейско-татского языка, М., 1900; Yenə onun, Очерк морфологии еврейско-татского языка, - Труды Лазаревского института Восточных языков, выпуск III, М., 1903; Yenə onun, О семитских элементах в татском наречии горских евреев, - «Древности восточные», т.II, выпуск III, М., 1903.

etdirmişdir⁴. V.F.Miller hətta müsəlman tatlarının danışdığı dili ilə də maraqlanmış və Lahic ləhcəsini öyrənməyə cəhd göstərmiş⁵ və 2500-ə qədər sözün tatca-rusca lüğətini tərtib etmişdir⁶.

V.F.Millerdən sonra, onun bu sahədə yolunu oğlu B.V.Miller davam etdirmişdir⁷. B.V.Millerin bu kiçik əsəri tatlar haqqında ümumi icmal kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. B.V.Miller bununla yanaşı tat dilinin Quba ləhcəsinə də məqalə həsr etmiş⁸, atasının yolunu davam etdirərək tat mətnlərini kütləvi ədəbiyyata vermişdir⁹.

Başqa bir müəllif L.Lopatinski isə qriqoryan tatlarının dialektinə aid mətnləri, V.F.Miller ilə təqribən eyni vaxtda, Qafqazda yaşayan yerli tayfa və xalqların öyrənilməsinə həsr olunmuş jurnalın buraxılışında vermiş və qısa təhlil aparmışdır¹⁰.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq elmi axtarışlar öz peşəkarlıq səviyyəsi ilə daha dolğun xarakter alır. Bu hal bizim bəhs etdiyimiz mövzudan da yan keçməmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq tatların dil problemləri ilə bərabər digər problemlərinin də öyrənilməsinə cəhd edilmişdir.

Bu baxımdan B.V.Millerin kiçik əsərini artıq qeyd etmişik¹¹. növbəti cəhd kimi «tat» sözünün izahını verməyə çalışan P.K.Juzenin kiçik həcmli əsərini qeyd etmək lazımdır¹². Müəllif «tat» termi-

⁴ В.Ф.Миллер, Еврейско-татские тексты, - Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т.XXI, выпуск IV, СПб., 1913.

⁵ В.Ф.Миллер, Татские этюды, Часть II, Опыты грамматики татского языка, М., 1907.

⁶ В.Ф.Миллер, Татские этюды, Часть I, Тексты и татско-русский словарь, М., 1905.

⁷ Б.В.Миллер, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929.

⁸ Б.В.Миллер, О Кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа, - Записки института востоковедения АН СССР, 1933, Часть I.

⁹ Б.В.Миллер, Татские тексты, - В кн: Иранские языки, - М.-Л., 1945, с.107-126.

¹⁰ Л.Лопатинский, Армяно-татские тексты, - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XX, Тифлис, 1894.

¹¹ Б.В.Миллер, Таты, их расселение и говоры.

¹² П.К.Жузе, К выяснению значения слова «тат», Баку, 1930.

nini izah etməyə cəhd göstərmiş və tutarlı faktlar əldə etmişdir. «Tat» termininin araşdırılmasına daha sonralar F.D.Luşkeviç qayıtmış və müxtəlif müqayisələr aparmışdır¹³.

İran dillərinin fonetikasını qarşılıqlı təhlil edən V.S.Sokolova tat dilinin fonetikasını yüksək səviyyədə tədqiq etmişdir¹⁴. Tatların, xüsusilə, onların dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində A.L.Qryunberqin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun tat dilinin İran dilləri içərisində tutduğu yer haqqında məqalələri¹⁵, bütün axtarışların elmi yekunu kimi Azərbaycan tatlarının dil quruluşuna həsr etdiyi monografiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır¹⁶.

Tat dilinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlil olunması və öyrənilməsi tədqiqatçılarından biri də L.X.Davıdova¹⁷ olmuşdur. Lakin bütün bu tədqiqatçılardan çox-çox əvvəl N.A.Anisimov tat dilində həmin dilin qrammatik izahını vermişdir¹⁸.

Bir sıra tədqiqat əsərlərində yəhudi tatlarının dil və məişət problemləri öyrənilərkən, bu tatlar dağ cuhudları kimi qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan İ.Ş.Anisimovun¹⁹ və M.Bejanovun²⁰ əsərlərini qeyd etmək olar. Lakin bu baxımdan təqribən eyni dövrdə

yazılmış K.M.Kürdovun əsəri daha əhəmiyyətlidir²¹. Onun bu əsəri yəhudi tatlarının antropoloji təhlilini vermək baxımından maraqlıdır. Belə ki, müəllif yəhudi tatların antropoloji cəhətdən müsəlman tatlarından fərqlənmədiyi qənaətinə gəlmişdir. K.M.Kürdov Şamaxı qəzası tatlarına həsr etdiyi böyük məqaləsində²² bu fikrini bir daha təsdiq etmişdir. Lakin yəhudi tatları haqqında demək olar ki, ilk elmi təhlil İ.Y.Çerniya məxsusdur²³. Müəllif Dağıstan ərazisində yaşayan yəhudi tatlarının demoqrafik inkişafının təsvirini aydın şəkildə təsvir etmişdir.

Tamamilə həmin ildə N.Zeydlits²⁴ Bakı quberniyasının tarixi və etnoqrafik təsvirini vermiş və əhalinin demoqrafik inkişafına geniş yer vermiş və xüsusilə Bakı qəzasında yaşayan tatların sayı haqqında çox qiymətli materiallar dərc etdirmişdir.

Tatların məişət həyatı, mənşəyi və dili onilliklər ərzində daha konkret formada öyrənilməyə başlanmışdır. Etnik mənşə baxımından M.E.Mədatovun məqaləsi²⁵ xüsusi maraq kəsb edir. M.E.Mədatov tatların etnik mənşə problemlərini təhlil etməyə çalışmış və müəyyən nəticələr əldə etmişdir. T.M.Əhmədov isə Azəri dili ilə tat dilinin qarşılıqlı əlaqəsinə dair elmi təhlil aparmışdır²⁶.

Azərbaycan tatlarının dili, məişət və təsərrüfat həyatına dair görkəmli şərqşünas alim M.İ.Hacıyevin mühüm xidmətləri olmuşdur. Hələ 60-cı illərdə tat dilinə dair bir neçə məqalə ilə çıxış edən

¹³ Ф.Д.Люшкевич, Термин «тат» как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье. – Советская этнография, 1971, №3.

¹⁴ В.С.Соколова, Очерки по фонетике Иранских языков - I, М.-Л., 1953.

¹⁵ А.Л.Грюнберг, О месте татского среди иранских языков, – Вопросы языкознания, 1961, №1; Yenə onun, К вопросу о языковом взаимодействии /на материале языка североазербайджанских татов, – Краткие сообщения Института народов Азии, 1961, т.40.

¹⁶ А.Л.Грюнберг, Язык североазербайджанских татов, М., 1963.

¹⁷ Л.Х.Давыдова, К вопросу о простых гласных фонемах в вокализме татского языка / на материале языка татов Сев.Кавказа/, – В кн: Исследования по адыгским языкам, Нальчик, 1977; Yenə onun, О роли конфессионального фактора в формировании диалектных различий / на материале татского языка/, – В кн: Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка, Тезисы, доклады и сообщения отдела литературы и языка АН СССР, М., 1972.

¹⁸ N.A.Anisimov, Grammatik zuhun tati, М., 1932, (tat dilində).

¹⁹ И.Ш.Анисимов, Кавказские еврей-горцы, М., 1888.

²⁰ М.Бежанов, Варташенские евреи, – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XVIII, Тифлис, 1894.

²¹ К.М.Курдов, Таты Дагестана, Русский антропологический журнал, 1907, №3-4.

²² К.М.Курдов, Таты Шемахинского уезда Бакинской губернии, Русский антропологический журнал, 1913, №1-2.

²³ И.Я.Черный, Горские евреи, – Сборник сведений о Кавказских горцах, Выпуск III, Тифлис, 1870.

²⁴ Н.Зейдлиц, Исторический обзор и этнографический очерк Бакинской губернии, Тифлис, 1870.

²⁵ М.Е.Мататов, К вопросу о татском этносе, – Советская этнография, 1981, №5.

²⁶ Т.М.Əhmədov, Azəri dili ilə tat dilinin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi gejdələr. – С.М.Киров adına Azərbaycan Dövlət Universiteti «Elmi əsərləri» - dil və ədəbiyyat seriyası, 1965, №6.

M.İ.Hacıyev²⁷, elmi axtarışların ilkin yekunu kimi tat dili haqqında kiçik monoqrafiya da nəşr etdirmişdir²⁸. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsinə həsr olunmuş bu əsərdən daha sonralar M.İ.Hacıyev ümumi Azərbaycan tatlarının dilinə dair növbəti əsərini nəşr etdirir²⁹.

M.İ.Hacıyev tat dilinin araşdırılması ilə kifayətlənməmiş, son illərdə tatların adət və ənənələrinə dair də kiçik bir kitab nəşr etdirmişdir³⁰. Müəllif bu əsərinin sonunda tat dili ləhcələrinin müqayisəli lüğətini vermişdir.

Azərbaycan tatlarına dair materiallara bilavasitə əsərlərdə də rast gəlmək mümkündür. Belə əsərlər elmi və ümumi tarixi ədəbiyyatdan ibarətdir. Bu məlumatlardan tədqiqatımızın gedişində geniş istifadə olunduğu üçün bunlardan bəhs etmək elmi məsləhət daşmır.

Tatların dil və mədəniyyət tarixinə dair bir sıra İran müəllifləri də öz fikirlərini söyləmiş və bu problemə elmi əsərlər həsr edilmişdir. Bu əsərlərdə heç şübhəsiz ki, əsasən tat dilinin Cənubi Azərbaycan ləhcələri araşdırılmışdır. Cəlal Əhmədinin Zəhra vilayəti tatları haqqında monoqrafiyasında, tat dili sadəcə olaraq yeni fars dilinin ləhcəsi hesab olunmuşdur³¹. Digər İran alimi Yəhya Zəkinin əsərində isə tat dili birbaşa fars dili ilə müqayisə olunmuşdur³². Eyni işi digər tədqiqatçı Əbdüləli Karəng də görmüş və Cənubi Azərbaycanın Hərən tatlarının tarixi keçmişi haqqında maraqlı materiallar vermişdir³³. İran müəlliflərinin əsərlərində Cənubi Azərbaycan tatlarının tarixi keçmişinə dair məlumatlar maraqlı olsa da, on-

²⁷ М.И.Һаҷыјев, Иран дилләри вә ләһчәләри, - Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, иҗтимаи елмләр серијасы, 1962, №3; Јенә онун, Тат дилинин өјрәнилмәси тарихиндән, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, иҗтимаи елмләр серијасы, 1962, №4.

²⁸ М.И.Һаҷыјев, Тат дилинин Гонагкәнд ләһчәси, Бақы, 1971.

²⁹ М.И.Һаҷыјев, Азәрбајҗан татларынын дили, Бақы, 1995.

³⁰ М.И.Һаҷыјев, Тој-дүјүн хәзинәмиздән, Бақы, 1995.

³¹ ۱۳۳۷ җылы, җули, ۱۳-күн, Тат дилинин Гонагкәнд ләһчәси, Бақы, 1971.

³² ۱۳۳۲ җылы, җули, ۱۳-күн, Тат дилинин Гонагкәнд ләһчәси, Бақы, 1971.

³³ ۱۳۳۳ җылы, җули, ۱۳-күн, Тат дилинин Гонагкәнд ләһчәси, Бақы, 1971.

lar heç bir tarixi mənbədən qidalanmırlar. Lakin buna baxmayaraq, bu əsərlər problemi araşdırmaqdan ötrü xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar.

Göründüyü kimi, bir etnik qrup kimi tatların tarixi, etnik mənşəyi və sosial-mədəni həyatının öyrənilmə səviyyəsi demək olar ki, çox aşağı səviyyədədir. Tatlarla aid əsərlərdə az-çox onların dil problemləri tədqiq olunmuş və bu məsələ ətrafında müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Lakin tatların etnik tarixi problemlərinə, onların dini mənşəyinə və digər problemləli məsələlərə demək olar ki, tutarlı fikirlər söylənilməmişdir. Bu, ondan irəli gəlir ki, adı çəkilən məsələlərə dair hətta ayrıca elmi əsər belə həsr olunmamışdır. Problemin tədqiqi səviyyəsində mövcud olan kasadlıq da məhz bundan irəli gəlmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan tatları mövzusunun bir daha aktuallığı faktı qabarıq formada özünü göstərmiş və bu gün üçün ən mühüm məsələlərdən biridir. Ümid etmək olar ki, mövcud əsər bu problemin tədqiqi səviyyəsində mövcud olan boşluğun aradan qaldırılmasına kömək edəcək və gələcəkdə daha səmərəli tədqiqat işlərinin meydana gəlməsinə təkan verəcəkdir

2. TATLARIN YAŞADIĞI ƏRAZİLƏR

Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik qruplardan biri olan tatlar, təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, həmçinin Cənubi Azərbaycanın bir sıra vilayətlərində, Dağıstan və Şimali Qafqazda yaşayırlar.

Şimali Azərbaycanda tatlar əsasən şimal-şərq bölgələrində məskən salmışlar. Şimali Azərbaycanda yaşayan tatların əsas hissəsinin bu ərazilərdə yaşaması onların bu ərazilərə gəldikləri vaxtlardan başlamışdır və bu üstünlük sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir. X-XI əsrlərdə Şirvan və Dərbəndin tarixi inkişafından yəzəkən, V.F.Minorski göstərirdi ki, bəhs olunan dövrdə buranın

əsas əhalisindən biri də tatlar olmuşdur²⁷. Akademik Z.M.Bünyadov isə qeyd edir ki, XIII əsrin əvvəllərində Şirvan əhalisinin xeyli hissəsini tatlar təşkil etmişdir²⁸. Məskunlaşdıqları gündən tatların əsas etibarı ilə bu bölgədə yaşamasını A.Baixanovun verdiyi məlumatlardan da görə bilərik²⁹.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində tatlar əsasən şimal-şərq bölgəsində yaşayırlar. Burada onlar kompakt şəkildə Quba, Dəvəçi, Siyəzən, Xızı rayonları ərazisində və Bakının ətraf kəndlərində məskunlaşmışlar. Şamaxı, Qobustan və İsmayilli rayonlarının bir neçə kəndində də tatlar yaşayırlar. Bundan başqa tatlar Oğuz, Qəbələ, Qusar, Xaçmaz, Abşeron və başqa yerlərdə pərakəndə halda yaşamaqdadırlar.

Qeyd etdiyimiz kimi tatlar dini görüşlər baxımından üç qrupa bölünürlər. Bu qrupların ayrı-ayrılıqda hansı bölgələrdə yaşamasını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Azərbaycan yaşayan müsəlman tatlar, bütün tatların əksəriyyətini təşkil edirlər.

Quba rayonu üzrə müsəlman tatlar, Afurca, Atuc, Bad, Baş Talabı, Qam-qam, Qəniderə, Dərk, Zıxır, Zərqəva, İsnov, Kələnov, Kunxırt, Yərfi, Güləzizi, Mücü, Növdün, Nütəh, Ördüc, Ruçuq, Rük, Orta Talabı, Səbətlor, Sirt Çiçi, Rəziyələr, Rəngidar, Püstə-qasım, Rustov, Təngəaltı, Utuq, Firiq, Xanəgah, Xaşı, Xaltan, Xırt, Çiçi, Cimi, Çartəpə, Şuduq və başqa kəndlərdə, Dəvəçi rayonu üzrə, Saadan, Saçloucun, Dərə-zarat, Dağ Bilici, Düz Bilici, Zarat, Qalagah, Quşçu, Gəndob, Girsənq, Ləcədi, Nohurlar, Zağlı, Kunçal, Zeyvə, Ugah, Çaraq və başqa kəndlərdə, Xızı rayonu üzrə, Ağdərə, Almakolu, Bağ Əhmədyurd, Bahal, Verdah, Dizavar, Ərüşküş, Əmbizlər, Kars, Köhnə qışlaq, Köhnə quşçu, Kunüşə, Gilənə-

va, Gülah, Giləzi, Yarımca, Mustafaxanlı, Nəsirli, Yuxarı quşçu, Qəriblik, Qızıl-qazma, Pimçi, Tıxlı, Yəkyalı, Tüdar, Fındıqan, Xorkou, Xızı, Xalac, Çarməzar və başqa kəndlərdə, İsmayilli rayonu üzrə, Lahıc qəsəbəsi, Əhən, Buynuz, Zarat, Cülyan, Dahar və başqa kəndlərdə, Şamaxı rayonu üzrə, Məlhəm, Müdri, Tullar, Himran və başqa kəndlərdə yaşayırlar.

Bundan başqa müsəlman tatlar Bakı şəhəri Yasamal rayonu Musabəyov yaşayış sahəsində, Bakının ətraf kəndləri: Balaxanı, Suraxanı, Novxanı, Kürdəxanı, Binəqədi, Biləcəri, Sabunçu, Zəbrat, Qala, Əmircan, Bilgəh, Bülbülə, Hökməli, Şağan, Corat, Qəbələ və başqa yerlərdə yaşayırlar.

Müsəlman tatlar Qəbələ, Oğuz, Xaçmaz və Qobustan rayonları ərazisində də pərakəndə halda yaşamaqdadırlar³⁰.

Vaxtilə müsəlman tatların yaşadığı kəndlərin bir çoxu indi artıq mövcud deyildir. Şəhərə güclü axınla əlaqədar və uzun illər bütün Azərbaycan ərazisindəki kəndlərə baxımsızlıqla bağlı neçə-neçə kəndlərimizin sırasında tatların yaşadıkları bir sıra kəndlər dağılıb yox olmuşlar. Bakı və onun ətraf kəndlərində isə əsasən ancaq yaşlı nəsil tat dilində danışa bilir. Əsrin əvvəllərində mövcud olmuş bir sıra kəndlər isə Bakı şəhəri böyüdükcə onun ərazisinə daxil olmuşdur. (Əlavəyə bax.)

Yəhudi tatlar yığcam şəkildə Azərbaycanda Quba rayonunun Qırmızı Qəsəbə adlanan yaşayış məntəqəsində, İsmayilli rayonunun Mücü kəndində və Vartaşen (indiki Oğuz) qəsəbəsində yaşayırlar. Bundan başqa onlar Azərbaycanın Qusar, Xaçmaz, Şamaxı, Qəbələ və başqa rayonlarında da pərakəndə halda yaşamaqdadırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yəhudi tatların əsas hissəsi Dağıstan və Şimali Qafqazda yaşayırlar. Dağıstanda yəhudi tatlar Mahaç-qala, Buynaksk, Dərbənd şəhərlərində, Qızlar, Xasavyurt qəsəbələrində, Tabasaran rayonunda, Qaziyurtda və başqa yerlərdə (Bu barədə daha ətraflı məlumat axırdakı Əlavədə verilmişdir), Şimali Qafqazda isə Qroznı, Nalçik, Mozdok və başqa yerlərdə yaşayırlar.

²⁷ В.Ф.Минорский, История Ширвана и Дербенда, /X-XI вв./, М., 1963, с.31-32.

²⁸ З.М.Бунятов, Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване /до первой трети XIII в./ Доклады АН Аз.ССР. т.XLII, 1986, №4, с.72.

²⁹ А.К.Бакиханов, Гюлистан-и Ирам, Баку, 1991, с.26.

³⁰ Müsəlman tatların yaşayış yerləri daha ətraflı sonrakı Əlavədə verilmişdir

Xristian tatlar, tatların ən kiçik qrupu olub yığcam halda Azərbaycanın Şamaxı rayonunun Mədrəsə, Kərkənc, Dərə Kərkənc, Kələxan, Meseri, Saqiyan kəndlərində, Dəvəçi rayonunun isə Kilvar kəndində yaşayırdılar. Bundan başqa onlar Azərbaycanın bir sıra yerlərində, o cümlədən Bakı şəhərində də yaşayırdılar.

Din cəhətdən bir-birindən tamamilə fərqlənən, dil ləhcələri arasında mühüm fərqlər əmələ gələn tatların bu üç qrupu təxminən eyni bir ərazidə məskunlaşmışlar.

Tatların bu ərazilərdə kütlə halında yaşamasının, onların müxtəlif dini qəbul etməsinin, tarixi inkişaf prosesi nəticəsində dillərində müəyyən fərqlərin əmələ gəlməsinin maraqlı bir tarixi yolu vardır ki, bunu biz bir qədər sonra aydınlaşdıracağıq.

3. TATLARIN SAYI

Tatların sayı haqqında ilk materiallar XIX əsrin ikinci yarısından məlumdur. Hələ N.Zeydlits 1859 və 1864-cü il materiallarına əsaslanaraq 1870-ci ildə tatların sayını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır³¹. 1873-cü ildə kameral siyahılara görə tatların sayı Bakı quberniyasında 74040 nəfər, Yelizavetpol quberniyasında isə 3123 nəfər olmuşdur. İki quberniyada onların sayı cəmi 77163 nəfər olmuşdur³². 1884-85-ci illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində tatların sayı Bakı quberniyasında 84126 nəfər, Yelizavetpol quberniyasında isə 4726 nəfər, cəmi 88852 nəfər tat qeydə alınmışdır³³.

1892-93-cü illərdə Zaqafqaziya əhalisi haqqında verilən məlumatlarda Bakı qəzasında 44989, Quba qəzasında 58621, Göyçay qəzasında 14555, min nəfər Bakı quberniyasında, Yelizavetapol quberniyasının Zəngəzur qəzasında 1585, Qazax qəzasında isə 1384 nəfər, Dağıstan vilayətində 3609 nəfər tat qeydə alınmışdır

³¹ Списки населенных мест Российской Империи. – Общие сведения о Бакинской Губернии., Тифлис, 1870, с.14-23.

³² «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», Тифлис, 1887, с.6.

³³ Yenə orada, s.28.

ki, bu da cəmi götürüldükdə (ancaq müsəlman tatların sayı göstərilir-M.Ə.), 124683 nəfər təşkil edir³⁴. Bəzi materiallarda isə həmin dövrdə tatların ümumi sayı 118165 nəfər göstərilmişdir³⁵.

1897-ci il siyahıya alınmasından sonra təkcə Bakı quberniyasında 102913 nəfər müsəlman tat qeydə alınmışdır³⁶. Həmin siyahıya alınmadan sonra Dağıstan vilayətində müsəlman tatlar 4370 nəfər olub əhalinin bir faizini təşkil edirdilər³⁷. Yəhudi tatların sayı haqqında dərnək olar ki, ilk məlumatı İ.Çernıy vermişdir. O, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti və ümumiyyətlə Qafqazda yaşayan dağ yəhudilərinin yaşadıkları əraziləri gəzmiş və dağ yəhudilərinin yaşadığı evləri siyahıya almışdır. İ.Çernıy Qafqaz ölkəsində 2780 dağ yəhudisi ailəsi (ümumi sayı təqribən 13900 nəfər) qeydə almışdır³⁸. İ.Ş.Anisimov isə 1886-cı ildə apardığı müşahidələri nəticəsində dağ yəhudilərin sayının 26000 nəfər olduğunu göstərmiş və qeyd etmişdir ki, bunlardan 13500 nəfəri Dağıstan vilayətində yaşayırlar³⁹. Maraqlıdır ki, ondan on il sonrakı mənbələrdə də Dağıstan vilayətində 12 min nəfər (bütün əhalinin 2%-i) dağ yəhudisi olduğu göstərilmişdir⁴⁰. V.F.Miller isə öz tədqiqatlarında dağ yəhudilərin sayının 21000 nəfər olduğunu göstərmişdir⁴¹.

Xristian tatlar barəsində demək olar ki, heç yerdə dəqiq məlumat yoxdur. Çünki, tatların bu qrupunu daha tez-tez erməni kimi qələmə vermişlər. Hətta siyahıya alınmalar zamanı xristian tatlar yaşayan kəndlər erməni kəndləri kimi qələmə verilmişdir. Ona görə

³⁴ Кавказский календарь на 1895 год. Тифлис, 1894, с.126.

³⁵ Свод статистических данных о населении Закавказского края, Тифлис, 1893, с.151.

³⁶ Кавказский календарь на 1905 год. Тифлис, 1904, с.171-172.

³⁷ Обзор о состоянии Дагестанской области за 1898 год, Темирхан Шура, 1899, с.39.

³⁸ И.Я.Черный, Горские евреи, - Сборник сведений о Кавказских Горцах, выпуск III, Тифлис, 1870, с.41-43.

³⁹ И.Ш.Анисимов, Кавказские еврей-горцы, М., 1888, с.7-8.

⁴⁰ Обзор о состоянии Дагестанской области, с.40.

⁴¹ В.Ф.Миллер, Материалы для изучения еврейско-татского языка, СПб, 1892, с.3.

rə xristian tatların sayını müəyyənləşdirmək nisbətən çətinlik yaradır. Adətən xristian tatların sayını ancaq Mədrəsə və Kilvar kəndlərinin əhalisi ilə müəyyən edirlər. Lakin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu iki kənddən başqa istər Bakı və istərsə də Gəncə quberniyasında bir-neçə kənd də mövcud olmuşdur. Lakin qeyd etdiyimiz kimi bu kəndlərin əhalisi erməni kimi qələmə verilmiş və tat olduqları unudulmuşdur.

XIX əsrin sonu üçün olan statistik materiallardan aydın olur ki, Mədrəsə kəndində 2774, Kilvar kəndində isə 483 nəfər əhali yaşamışdır⁴². 1897-ci il siyahıya alınmasından sonra bu rəqəmlər müvafiq olaraq 3494 və 591 nəfər olmuşdur⁴³. (İkisi bir yerdə 4085 nəfər).

Xristian tatlar sonrakı siyahıya alınmalar zamanı demək olar ki, tamamilə unudulmuşlar.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində bəzi materiallara inansaQ Qafqazda ümumiyyətlə 135000 nəfər tat yaşamışdır⁴⁴. Bu isə o dövrü götürdükdə, o qədər də kiçik rəqəm deyildir.

Tatların sayı barədə sonrakı Ümumittifaq siyahıya alınmalarında nisbətən bəsit məlumat vardır. 1926-cı ildə keçirilmiş Ümumittifaq sayımı nəticəsində Azərbaycan SSR ərazisində 61578 nəfər müsəlman tat, 8469 nəfər isə dağ-yəhudisi qeydə alınmışdır⁴⁵. (Daha ətraflı məlumat üçün Əlavə 3-1 bax.)

1959-cu il sayımı əsasında İttifaq ərazisində 11463 nəfər tat qeydə alınmışdır⁴⁶. Lakin tat dilində danışan əhali 46316 nəfər göstərilmişdir. Deməli, qalan 34853 nəfər dağ-yəhudisi ola bilərdi. Qeydə alınan 11463 nəfər müsəlman tatından 2954 nəfəri Dağıstan

⁴² Свод статистических данных о населении Закавказского края, с.153.

⁴³ Кавказский календарь на 1905 год... с.173.

⁴⁴ Энциклопедический словарь /издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон/, т.XXXII, СПб, 1901, с.682.

⁴⁵ Перепись населения Азербайджана 1931 года, Выпуск 2, - Народность, пол, возраст и грамотность, Баку, 1932, с.31-66.

⁴⁶ А.А.Исупов, Национальный состав населения СССР /по итогам переписи 1959г./, М., 1964, с.24.

МССР-дә⁴⁷, 5887 nəfəri Azərbaycanda⁴⁸, qalanı isə digər rayonlarda yaşamışlar.

1970-ci il sayımında tatların sayı 17109 nəfər göstərilmişdir⁴⁹.

Həmin tatların 7769 nəfəri Azərbaycan ərazisində⁵⁰, 6440 nəfəri isə Dağıstan MССР-дә qeydə alınmışdılar⁵¹. Lakin bir sıra məlumatlarda 1970-ci ildə SSRİ-də yaşayan tatların sayı 72600 nəfər göstərilmişdir⁵². Bu sayımda dağ-yəhudilərinin sayını təyin etmək mümkün olmamışdır. Çünki onlar ümumi yəhudi xalqı ilə qarışdırılmışdır.

1979-cu il sayımı nəticəsində İttifaq ərazisində tatların sayı 22441 nəfər olmuşdur⁵³ ki, bunlardan 12748 nəfəri RSFSR ərazisində⁵⁴ (o cümlədən Dağıstanda 7437 nəfər), 8848 nəfəri⁵⁵ isə Azərbaycanda qeydə alınmışlar. Bu siyahıya alma zamanı da dağ-yəhudiləri ayrılıqda qeydə alınmamış və yəhudilərlə qarışdırılmışlar.

Tatların sayı haqqında ən son məlumat 1989-cu il sayımına aiddir. Nəhayət, bu sayımda dağ-yəhudiləri ayrıca bir etnos kimi qeydə alınmışlar. 1989-cu il siyahıya alınmasına əsasən 31000 nəfər tat, 19000 nəfər dağ-yəhudisi qeydə alınmışdır⁵⁶. Deməli, sayıma əsasən İttifaq ərazisində tatların ümumi sayı 50000 nəfər ol-

⁴⁷ А.А.Исупов, с.27.

⁴⁸ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, Азербайджанская ССР, М., 1963, с.15.

⁴⁹ Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т.IV, /Национальный состав населения СССР/, М., 1973, с.19.

⁵⁰ Yənə orada, s.187.

⁵¹ Yənə orada, s.93.

⁵² Türk Ansiklopedisi, Cilt XXX, Ankara, 1981, s.497.

⁵³ Численность и состав населения СССР /по данным всесоюзной переписи населения 1979 года/, М., 1984, с.73.

⁵⁴ Yənə orada, s.76.

⁵⁵ Yənə orada, s.126.

⁵⁶ Население СССР /по данным Всесоюзной переписи населения 1989г./, М., 1990, с.38-40.

muşdur. Bunlardan 12000 nəfər tat və 5500 nəfər dağ yəhudişi Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayırlar⁵⁷.

Beləliklə, müxtəlif mənbə və materiallarda tatların sayı haqqında az da olsa məlumat almaq mümkündür.

4. TATLARIN TƏSƏRRÜFAT VƏ MƏİŞƏT ADƏTLƏRİ

Əsrlər boyu tatların təsərrüfat həyatı, məişəti, adət və ənənələri bütün Azərbaycan xalqı ilə eyni səviyyədə və vahətdə inkişaf etmişdir. Tatlar Azərbaycan ərazisində yaşadıkları ilk vaxtlardan burada yaşayan yerli əhali ilə sıx qarşılıqlı təmasda olmuş və onların etnoqrafik ənənələri də bu qarşılıqlı təsərə məruz qalmışdır. Ona görə də tatların etnoqrafik ənənələrini ümumi Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası baxımından öyrənmək lazımdır. Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasını öyrənmək isə tamamilə geniş bir sahəni əhatə edir və bizim işin mövzusuna uyğun deyildir. Ona görə də burada tatların etnoqrafik ənənələrinin qısa xronikasını verəcəyik.

Yaşadıqları əraziyə görə tatlarda təsərrüfat həyatı müxtəlif sahələr üzrə inkişaf etmişdir. Quba-Xaçmaz zonasında yaşayan tatlarda bağçılıq, Dəvəçi-Abşeron zonasında yaşayan tatlarda isə üzümçülük xüsusilə daha çox yayılmışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycanda Quba, Qusar, Xaçmaz rayonları meyvəçilikdə xüsusi yer tuturlar. Bu təsərrüfat sahəsinin geniş yayılması, uzun əsrlər boyu meyvəçilikdə müxtəlif el adətlərinin yaranıb inkişaf etməsinə təsir göstərmişdir. Meyvənin yetişdirilməsi, yığılması və emalı sahəsində müxtəlif üsullardan tatlar da istifadə edirlər.

Dəvəçi-Abşeron zonası Azərbaycan üzümçülüynün tarixən inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olmuşdur. Əlbəttə, bu işdə tatların xidmətini də qeyd etmək lazımdır.

Uzun müddət əsasən kəndlərdə yaşamaqla əlaqədar tatların təsərrüfat həyatında maldarlıq və əkinçilik xüsusi yer tutmuşdur. Təsərrüfatın bu sahələri üzrə tatlar daha çox təcrübə qazanmış və bu təsərrüfat sahələri üçün lazım olan bütün işləri vaxtında görə bilmişlər.

Dəniz sahilində yaşayan tatlarda (əsasən Dəvəçi-Abşeron zonasında) balıqçılıq, şimal-dağ kəndlərində (əsasən Quba-Xaçmaz zonasında) yaşayan tatların təsərrüfat həyatında isə bir məşğuliyyət kimi ovçuluq və arıçılıq da mühüm yer tutmuşdur.

Tatlar Azərbaycan ərazisində yüksək sənətkarlıq mədəniyyətinə malik olmuşlar. İstər daşıqlama, metalıqlama, misgərlik, dulusçuluq, dəmirçilik, zərgərlik və istərsə də toxuculuq və tikmə sənəti sahəsində tatlar mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Hal-hazırda da İsmayilli rayonunun tatlar yaşayan Lahıc kəndində misgərlik sənəti öz yüksək inkişaf səviyyəsini saxlamaqdadır. Sənətkarlığın başqa sahələri də hal-hazırda tatlar arasında yaşayır.

Tatlarda sənətkarlığın spesifik növlərindən biri olan xalçaçılıq müəyyən xüsusiyyətlərlə inkişaf etmişdir.

Xovlu və xovsuz xalça növlərini tatlar xüsusi ustalıqla toxumuş və onların əl işləri Azərbaycanın xalça sənətinə böyük şöhrət gətirmişdir.

Azərbaycan xalçaları kompozisiya zənginliyinə, naxış elementlərinin orijinallığına, rəng koloritinə görə digər Şərq xalçalarından fərqləndiyi kimi, tatların toxuduqları xalçalar da bütün ələmətlərə görə Azərbaycan xalçaları içərisində xüsusi yer tutur. Xalça növlərində xalı, gəbə, palaz, sumax, kilim, cəccim və s. toxunması tatlar arasında geniş yayılmışdır.

Tatların bütünlüklə adət və ənənələri bütün Azərbaycanda mövcud olan ənənələrin tərkib hissəsidir və heç bir cəhətdən ondan fərqlənmir. Bu adət və ənənələr sırasında geyim və bəzək adətləri, qonaqpərvərlik, ailə münasibətləri, toy və ölüm adətləri, müxtəlif dini mərasimlər və s. göstərmək olar.

Geyim və bəzək adətlərində Şərq elementlərinə üstünlük, qonaqpərvərlikdə qonağa xüsusi hörmət və məhəbbət, ailə münasi-

⁵⁷ Азербайжан ССР милли таркиби /1989-чу ил сийаһыја алынмасынын јекунларына асасән/, «Республика», 1990, №16.

bətlərində yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, toy adətlərində Şərqə xas olan bəzi cəhətlər tatların məişət adətlərinin əsasını təşkil edir.

Dini mərasimlərdə islam (müsəlman tatlarda), xristianlıq (xristian tatlarda), yəhudi (dağ yəhudilərində) dinlərinin müxtəlif mərasimləri üstünlük təşkil edir. Lakin tatların hər üç qrupu arasında zərdüştilik dininin bir çox ayinləri, adətləri yaşamaqdadır.

Beləliklə, tatların təsərrüfat və məişət adətləri haqqında bu qısa qeydlərlə çoxlu təsəvvürlər əldə etmək mümkündür. Çünki bu adətlər bütün Azərbaycan xalqının ənənələri ilə üst-üstə düşür.

II FƏSİL

«TAT» TERMINİ HAQQINDA

Hər bir etnik qrupun, tayfanın, xalqın etnik tarixini işıqlandırmaq sahəsində həmin xalqın adının izahı mühüm rol oynayır. Çünki xalq və ya etnos adı təsadüfi deyil, onu daşıyan qrupun vəziyyəti, ictimai mövqeyi, qonşu xalqlara təsiri, əqidə və sosial həyatı ilə əlaqədar olur.

Təbiidir ki, tatların kim və haradan gəlməsinə keçməzdən əvvəl haqlı olaraq ortaya belə bir sual çıxır: «Tat» termininin mənası nədir, ona hansı materiallarda rast gəlmək mümkündür?

«Tat» termini ilk növbədə şifahi və yazılı mənbələrdə bizə gəlib çatmışdır.

Şifahi mənbələrdə «tat» sözü qədim xalq mahnılarında, atalar sözlərində, zərb məsəllərində işlənmiş və bu günə qədər gəlib bizə çatmışdır.

«Üşüdüm ay üşüdüm,

Dağdan alma daşdım» mətli ilə başlanan qədim Azərbaycan xalq nəğməsinin sonunda deyilir:

Gümüşü verdim tata
Tat mənə darı verdi,
Darını səpdim quşa
Quş mənə qanad verdi,
Qanadlandım uçmağa
Haqq qapısın açmağa¹.

¹ Халг әдәбијјаты – Азәрбајҗан классик әдәбијјаты китабханасы – I чилд, Бақы, 1982, с.480.

Burada «tat» sözü buğda, darı, arpa əkən oturaq əkinçiyə aid edilir.

Azərbaycan atalar sözlərindən birində belə deyilir: «Bu söz heç tatın kitabında da yoxdur»². Bu məsələdə «tat» termini başqa bir xalqın nümayəndəsinə şamil edilir. Bəşqə bir atalar sözündə isə «tat», tamamilə bir xalqa verilən adı xatırladır:

«Tat dizdən qızar, Kürd gözdən»³

və yaxud

«Tatın gəlişi, Kürdün görüşü»⁴.

Bir qrup atalar sözlərində isə «tat» sözü başqa, yad, düşmən mənalarında işlənmişdir:

«Allah tata da sən kim övlad qismət eləməsin»⁵ və ya da

«Tat ata mindi, tanrısını tanımadı»⁶.

Beləliklə, şifahi mənbələrdə «tat» termini müxtəlif mənalarda verilmişdir.

«Tat» sözünə ən çox yazılı qaynaqlarda təsadüf etmək mümkündür. Burada türk dilli abidələr daha çox üstünlük təşkil edir.

«Tat» sözünün işləndiyi ən qədim mənbələrdən biri yeni eranın VIII əsrinə aid olan Orxon-Yenisey abidələridir. Orxon abidələrindən türk xaqanı Bilgə xanın kiçik qardaşı Kültekinin şərəfinə yazdırdığı kitabənin kiçik yazısının on ikinci sətirində belə yazılmışdır: «Tabğac xaqanın içreki bedizçik ıtı. Anar adınçığ bark yaraturtım, için taşın adınçığ bediz urturtım, taş tonıtdım, könülteki sabımın u (on ok oğlın) a tatına tegi, bunu görü, bilin, bengü taş»⁷.

Yəni: «Tabğac xaqanın iç (öz, saray) sənətkarını göndərdim. Ona ayrıca bark (bina) tikdirdim. İçərisinə, çölünə ayrıca nəqş vur-

durdum, daş hördürdüm, könüldəki sözümü yazdırdım ki, on ox oğlanlarından tatlara qədər hər kəs bunu görüb bilsin»⁸.

Burada, «on ox oğluna» (qərb türklərinə) və tatlara (yad, mənşəcə başqa tayfalara) kəlmələri göstərir ki, abidədə «tat» sözü gəlmə, yad, başqa xalqlara (əsasən, çinlilərə – M.Ə.) verilən addır.

Yusif Xas Hacıb Balasaquni tərəfindən 1069-cu ildə yazılmış və Kaşqar xanı Boqra xana hədiyyə verilmiş, uyqur yazılı abidəsi olan «Kutadqu bilik» («Xoşbəxt olmaq haqqında elm») əsərində «tat» sözü qərib, yazıq, qonaq mənasında işlədilmişdir. Abidənin bir yerində belə yazılmışdır:

«Qalun tat ara girsə, yanqlur başu»⁹.

Yəni, «Yazıq tat haraya girsə başı qovğaya düşür».

XI əsrin böyük türk abidəsi olan Mahmud ibn Hüseyn ibn Məhəmməd Kaşğarinin «Divani lüğət üt-türk» əsərinin bir neçə yerində «tat» sözünə və onun izahına rast gəlmək mümkündür.

Əsərin birinci cildində «börk» sözünün izahında müəllif yazır: «Börk-əlqünləvatün və filməsəl: tatsız türk bulmas, başsız börk bulmaz»¹⁰. Burada «tat» sözü iranlı, fars mənasında verilmişdir. Çünki müəllif həmin misalı ərəb dilinə tərcümə edərkən belə yazmışdır: «La yəkləva ət-türk fi-l fars; kə mala yəxləvəl qolənvət rəs»¹¹.

«Divan»ın bir neçə yerində «tat» sözü hətta uyğurlara aid edilmişdir:

«Ordulamp yüksek tagıg oqlak çatar,
Uygur tatın yufka alıp yumğın satar»¹².

Yəni,

Yüksək dağı yurd tutaraq oğlaq otarar
Uygur tatlarından ucuz (əsir) alıb, baha satar.

² Аталар сөзү (топлајаны Ә.Һүсєјнзadə), Бакы, 1985, с.153.

³ Yəne orada, s.448.

⁴ Yəne orada, s.596.

⁵ Yəne orada, s.54.

⁶ Yəne orada, s.596.

⁷ M.Ergin, Orhun abideleri, İstanbul, 1980, s.67.

⁸ M.Ergin, Orhun abideleri, s.19, Ә.С.Шүкүров, Н.М.Мәһәррәмов, Гәднм түрк јазылы абидәләринин дили, Бакы, 1976, с.57.

⁹ A.Dilaçar, Kutadqu bilik incelemesi, Ankara, 1972, s.102.

¹⁰ Divanü lüğat-it-türk /tercümesi/ C.İ. Ankara, 1985, s.349-350.

¹¹ Yəne orada, s.350.

¹² Divan, c.II, s.294.

Burada müəllif elə insan təsvir edir ki, o yüksək dağlara çıxmış və orada böyük qoyun və buzov sürüləri otarır, həmin insan tez-tez uyğur tatlara hücum edir və əsir alır, sonra isə baha satardı.

Əsərin daha başqa bir yerində «tat» sözü uyğurlara aid edilir:

Beçkem uçur otlaka
Uygurdaki tatlaka
Oğrı yavuz itlaka
Kuşlar gibi uçtımız¹³.

«Divan»ın bəzi yerlərində «tat» sözü müsəlman olmayan, kafirlərə aid edilmişdir.

«Çomak, tat boynun çapdı»¹⁴

Yəni, müsəlman, kafirin boynunu vurdu.

Eyni zamanda müsəlman olmayan həmin kafir, düşmən, imansız kimi əsərdə qeyd olunmuşdur:

«Keldi manqa tat
Aydım etdi yat
Kuşka bolup et
Seni tiler ye börü»¹⁵.

Yəni, mənə bir tat (uyğur kafiri) gəldi, Onu öldürdüm, qurda, quşa yem olmaq üçün parça-parça etdim.

«Divan»ın başqa hissəsində isə «tat» ümumiyyətlə, düşmən ünsür kimi qələmə verilmişdir.

«Tatıg közre, tikenig tüpre»¹⁶

Yəni, tatın gözünü, tikanın kolunu çıxar.

Nəhayət, M.Kaşğarının «Divan»ının ikinci cildində «tat» sözünün birbaşa izahı da verilmişdir: «Tat – bütün türklərlə farsca danışan kimsə, uyğur kafirlərinin (müsəlman olmayanların – M.Ə.) adı. Bunu öz ölkələrində eşitdim. Tat-Tavğac deyirlər ki, çinli və uyğur deməkdir. Bu söz farslar haqqında olduğu kimi çin-

lilər və uyğurlar haqqında da söylənir. Bu sözün yozulması belədir...»¹⁷

Deməli, M.Kaşğarının «Divan»ında «tat» təkcə iranlı, farslara aid deyil, həmçinin çinlilərə, hətta uyğurlara aid edilir. Əsərdə bir neçə yerdə bu bir daha göstərilmişdir:

«Tat kamuğ sümləşdi»¹⁸, yəni, «tat öz dilində danışdı» və yaxud «Sümlüm tat» - «türkcə bilməyən başqa kimsələr»¹⁹ ifadələri fikrimizi əsaslandırmağa kömək edir.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarının «Divan»ında «tat» termini təkcə iranlılara, farslara deyil, həmçinin türklərin yaşadığı arealda mövcud olmuş bütün tayfa və xalqlara verilən ad kimi, həmçinin. türklərin yaşadığı torpaqlara gələn yadlara, gəlmələrə, qarıblərə aid edilərək izah olunmuşdur.

Sonradan fütuhata başlayan türklərin dilində «tat» kəlməsi, bilavasitə məğlub edilmiş iranlılar ilə birləşdirilmişdir. Hətta XIII əsrin görkəmli sufi şairi Cəlaləddin Rumi (1207-1273) türkcə beytlərində «tat» kəlməsini iranlılar ilə onların dilini ifadə etmək üçün işlətmışdir:

«Əgər tatsan, və əgər rumsan, və əgər türk,
Zəbane bizəban anra beyamuz»²⁰.

Yəni,

Əgər tatsan (iranlı), əgər rumsan (yunan), əgər türksən, dilsizlərin dilini öyrən.

«Tat» sözünə türkdilli xalqların ulu abidəsi olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının «Dirsə xan oğlu Buğac xan» boyunda da rast gəlirik. Boydakı bir nəğmədə oxuyuruq:

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,

¹³ Divan, c.II, s.295.

¹⁴ Yəni orada, s.3.

¹⁵ Yəni orada, s.36.

¹⁶ Yəni orada, s.280.

¹⁷ Divan, c.II, s.280-281.

¹⁸ Yəni orada, s.216.

¹⁹ Divan, c.I, s.486.

²⁰ E.J.W.Gibb, A history of Ottoman Poetry, Volume I, London, 1958, p.149-150.

Bədəvi atlar issini gərüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksi gözəl qaya tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda²¹.

Yəni, Salxım-salxım dan yelləri əsdikdə,
Saqqallı, boz, ac torağay ötdükdə,
Saqqallı uzun tat kişi azan çəkəndə,
Bədəvi atlar yiyəsini görüb kişnədikdə,
Ağlı, qaralı seçilən çağda,
Köksü gözəl qaya dağlara gün dəyəndə
İgid bəylər, pəhləvanlar bir-birilə güləşəndə²²...

Burada «tat» sözü türk olmayan başqa xalqın nümayəndəsinə aid edilmişdir.

«Tat» sözünün «türk olmayan, özgə» mənası, «Şeyx Süleyman Əfəndi lüğəti»nin «tat» sözünün izahını əks etdirən bölümündə də göstərilmişdir.

Cövhərə urfandurur sərmayeye əslə vücud

Sud tapmazsan deməkdən özbək-özbək, tat-tat²³.

Müəllif tatları «türk hakimiyyəti altına girən millətlərə, məsələn «taciklər kimi²⁴»» aid edir. Bununla bərabər, müəllif başqa bir yerdə, özgə olub, türkcə danışan xalq ünsürlərini tat, farsca danışanları isə tacik adlandırmışdı²⁵.

Deməli, yazılı türk mənbələrində «tat» sözü yad, qərrib, özgə, türk olmayan mənalarında işlənmişdir.

²¹ Китаби Дədə Горгуд /тәртиб, транскрипција və мугəддимə Ф.Зејналов və С.Əлизадəниндир/, Бакы, 1988, с.34.

²² Yənə orada, s.132.

²³ Записки восточного отделения Императорского Русского археологического общества, т.ХІІ, вып.ІV, СПб., с.141, 1900.

²⁴ Yənə orada, s.142.

²⁵ Yənə orada.

Türk tayfalarından biri olan qaşqaylar «tat» kəlməsini «türkdən başqası» mənasında işlətmişlər²⁶.

Türkmənlər isə, iranlı taciklərə «tat» adını vermişlər. Onlar vaxtilə Xivə əhalisini də belə adlandırmışlar²⁷. Türkmənlər həm də Türkmənistanın oturaq əhalisini də «tat» adlandırmışlar²⁸.

Mənşəcə türk olan Krım tatarları öz cənub qonşularını – osmanlı türklərini tat adlandırmışlar²⁹. Ümumiyyətlə, Krım türkləri İranda yaşayan, lakin türk olmayan bütün xalqlara – yunanlara, ermənilərə, çexlərə və başqa xalqlara tat demişlər³⁰. Krımın şimalındakı Noqay tatarları, türkləşdirilmiş xalqların bir hissəsi olub, yarımadanın cənub sahilindəki müsəlmanların hamısına tat adını vermişlər³¹. XIV-XV əsrlərdə müsəlman qıpçaqlar Krımdakı qotları «tat» adlandırmışlar³². Mariupol ətrafında yaşayan yunanların bir qismi «tat» kimi qələmə verilmişlər. Bu «tat»lar Krımın cənub sahillərindən köçmüş və yunan dili ləhcələrindən birində danışırılar³³.

«Tat» sözü türk xalqlarından əlavə başqa xalqların dilində də işlənmişdir.

İranda farslara bəzən tat deyilmiş, bununla da farsları kürdlərdən, türklərdən və başqa xalqlardan ayırmışlar³⁴.

²⁶ А.Ромаскевич, Песни кашкайцев, - Сборник Музея антропологии при Академии наук, -Вып.2, СПб, 1886, с.587.

²⁷ V.F.Minorsky, Tat, İslam ansiklopedisi, 12/1 cilt, İstanbul, 1979, s.47.

²⁸ В.В.Бартольд, История культурной жизни Туркестана, Сочинение т. I, М., 1961, с.24.

²⁹ Б.А.Куфтин, Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова /материалы и вопросы/, М., 1925, с.34.

³⁰ В.В.Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, СПб, 1911, с.120.

³¹ V.F.Minorsky, Tat, s.47.

³² А.Н.Самойлович, Опыт краткой крымско-татарской грамматики, Петроград, 1916, с.7.

³³ Т.Браун, Мариупольские греки, - Живая страница, Выпуск I/2, СПб, 1890, с.78-92.

³⁴ s.23, ۱۳۳۳, عدد العلى كارتك، تاتى و هرزى، تریز

Kürdlər «tat» sözünü ərəblərə aid edərək bu sözü xarici, özgə mənalarında işlətməmişlər³⁵. Şübhəsiz ki, kürdlər bu sözü olduğu kimi türklərdən götürmüşlər.

İranın Həmədan, Qəzvin, Mazandaran, Talış əyalətlərində, həmçinin Əfqanıstan və Qafqaz əhalisinin bir çoxu özlərini «tat» adlandırmışlar³⁶.

Macarıstanda «tat» sözü «tot» formasında işlənərək etnik ad kimi slavyanlara, o cümlədən slovaklara verilirdi³⁷.

«Tat» sözünün yaranması haqqında Cənubi Azərbaycanın Zəhra tatları arasında belə bir rəvayət mövcuddur: «Çox qədim zamanlarda Tat adlı bir zalım və qəddar şah var imiş. Bu şah şəhərləri dağıtmağı, viran etməyi, adamları öldürməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Şah və onun əsgərləri döyüş əlaməti olaraq papaqlarına iki buynuz taxırmışlar. Elə ki, şah Zəhra və Xəmsə vilayətlərinə çatarkən, həmin ərazilərin əhalisi də papaqlarına iki buynuz taxmış, böyük sevinc və şadlıqla, çoxlu hədiyyə ilə onu qarşılamağa çıxmış və demişlər ki, biz də sizinləyik. Şah həmin vilayətləri viran etməmiş, əhalisinə toxunmamış, öz dəstəsindən bir qrupu onlara başçılıq etmək üçün qoymuş, onlar artıb çoxalmış, yerli adamlarla qaynayıb-qarışmış, hətta başqa yerləri də zəbt etməyə başlamışlar, onların dili isə rəsmi dil olmuş, hamı bu dildə danışmışdı.»³⁸ Hal-hazırda Cənubi Azərbaycanın bu ərazilərində tatlar yaşamaqdadırlar.

Beləliklə, Çindən tutmuş, Aralıq dənizi sahillərində də türk xalqlarının yaşadığı geniş arealda «tat» termini onların dilində yayılmış və hətta bu və ya digər ərazilərdə yaşayan digər xalqların da dilinə keçmişdir.

³⁵ S.35 ۱۳۳۲ «تاتی» کریمکاد، کویت کریمکاد، تاتی، تهران

³⁶ Н.Я.Марр, Кавказские племенные названия и местные параллели, Петроград, 1922, с.20-21.

³⁷ А.Б.Куфтин, Göstərilən əsər, s.35.

³⁸ S.38 ۱۳۳۷، حلال آل احمد، تات شیخ های بلوک زهرا تهران

«Tat» termini hələ XIX əsrdən başlayaraq tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmiş, bu sözün müxtəlif yozum variantları meydana gəlmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar «tat» sözünü İranın əkinçi əhalisinə türklərin verdiyi ad kimi izah edirlər³⁹. Alimlərdən bir qrupu isə «tat» sözünü etnik ad, yəni bir xalqın adı deyil, həyat tərzini və sosioloji vəziyyətini əks etdirən ad kimi qəbul etmişlər⁴⁰.

«Tat» dilinin öyrənilməsində böyük xidmətləri olmuş V.F.Miller «tat» sözünün türk dilində «gəlmə», «yad» kimi tərcümə etmişdir⁴¹. Onun oğlu B.V.Miller isə «tat» sözünün mənasını Çin dilində axtarmış⁴² və təbii ki, mühüm bir nəticəyə gələ bilməmişdir. P.K.Juze isə «tat» sözünün izahını verməklə bərabər bu sözü haqlı olaraq, «Yenisey çayından başlamış Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə qədər böyük bir ərazini əhatə edən söz» kimi göstərmişdir⁴³. O, «tat» sözü haqqında müəyyən fikir söyləmiş və qeyd etmişdir ki, ilk formasını müəyyənləşdirmək çətin olan bu qədim söz tarixən müxtəlif mərhələlər keçirmiş və müxtəlif mənalarda işlənmişdir⁴⁴. P.K.Juze «tat» sözünün aşağıdakı mənalarını qeyd etmişdir: müştəri, tabe şəxs, qul, aşağı irq, kafir, etibarsız, xarici, yazıq, kasıb, evsiz, qara və s.⁴⁵

Şəmsəddin Sami «Qamuse türki» əsərində «tat» sözünü belə izah edir: «Tat – əski türklərin kəndi hökmləri altında bulunan yerlərdə əski irani və kürdlərə verdikləri isim olub, məqamı təhqirdə kullanırdı»⁴⁶.

³⁹ П.К.Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, СПб., 1869, с.25-27.

⁴⁰ Е.Г.Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, с.76.

⁴¹ В.Ф.Миллер, Татские этюды, 4 II, Опыт грамматики татского языка, М., 1907, с.3-4.

⁴² Б.В.Миллер, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929, с.17.

⁴³ П.К.Жузе, К выяснению значения слова «тат», Баку, 1930, с.7.

⁴⁴ Yenə orada, s.7.

⁴⁵ Yenə orada, s.9.

⁴⁶ S.37 ۱۳۱۷، شمس الدين سامي، قاموس تركي، جلد 1، استانبول

Türk mənbələrindən çıxış edən S.Malov, bu sözün «kafir», «dinsiz» mənasında olduğunu göstərmişdir⁴⁷. Akademik S.P.Tolstov isə Orxon-Yenisey abidələrindəki «tat» sözünü «oturaq həyat tərzini keçirənlər», «qullar», «itəatkarlar» mənasında izah etmişdir⁴⁸. Tolstov daha dərinə gedərək, hətta «oğuz» sözü ilə «tat» sözünü qarşılaşdırmışdır⁴⁹.

Təbrizlilərin əfsanə və misallarında «tat» sözü «bilikli adam», «şəhərli», «abadlıqda yaşayan» mənalarında işlədilmişdir⁵⁰.

«Tat» termininin izahında ən mühüm və maraqlı, tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də «tat» sözünün irandilli xalqlardan olan taciklərə də aid edilməsidir. Buna görə də «tat» və «tacik» sözlərinin mənşəyi məsələsi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Hələ M.Kaşğari öz «Divan»-ında qeyd edirdi ki, «tacik» sözünün özü də, ümumiyyətlə, «iranlı» mənasında olmuş və bütün farsdilli xalqlara aid edilmişdir⁵¹.

V.V.Bartold «tat» və «tacik» sözlərinin eyni kökdən olduğu və bunlardan «tat» sözünün daha qədim olub, ərəblərdən əvvəl «tacik» sözü əvəzində işləndiyini söyləmişdir⁵².

Bəzi tədqiqatçılar «tacik» sözünün iki, «tat» (xidmətçi) və «cik» (türk dilində kiçiltmə mənası) sözlərindən əmələ gəldiyini qeyd edir və «tacik» sözünün mənasını kiçik, əlaltı, balaca, nökr kimi izah edirlər⁵³.

⁴⁷ С.Е.Малов, Новые памятники с тюркскими руинами / В кн: Язык и мышление, V-VII, М-Л., 1936, с.278-279.

⁴⁸ С.П.Толстов, Древний Хорезм, М., 1948, с.264.

⁴⁹ Yəni orada, s.265.

⁵⁰ s.12, عبد العلي كارنك.

⁵¹ Divan, c I, s.387.

⁵² В.В.Бартольд, Таджики, Сочинение т. VII, М., 1971, с.505.

⁵³ s.4-5, بجا دکاء.

«Tat» və «tacik» sözlərinin etnonimi haqqında başqa fikir, bu sözlərin ayrı-ayrı etnoslara aid edilməsindən ibarətdir. B.X.Karamışeva yazır ki, «tat», «tacik», «cağatay» adlarını yalnız yerli əhalini bir-birindən fərqləndirən etnik ad kimi deyil, neçə-neçə tarixi, mədəni komplekslərin ayırıcısı kimi başa düşmək lazımdır⁵⁴. Nəhayət, «tat» və «tacik» sözləri müxtəlif vaxtlarda meydana gəlməsinə baxmayaraq bir mənada, «iranlı», «fars» kimi işlənmişdir⁵⁵.

Lakin fikirlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, «tat» və «tacik» sözləri eyni dil qrupuna aid olan xalqlara şamil edilsə də, onların bir-birilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə ki, hər iki söz müxtəlif dövrlərdə yaranmış və bu yaranma şəraitləri də müxtəlif olmuşdur.

Beləliklə, bütün bunlardan görünür ki, «tat» sözü çox dolaşmış və bir-birinə ziddiyyətli şəkildə izah olunmuşdur.

Nəhayət, «tat» termini ilk vaxtlar etnik ad olmamış, bu ad yerli tayfalar tərəfindən gəlmə, fars dilli tayfalardan olan bir qrup əhaliyə verilmişdir. İlk vaxtlar bu söz ictimai-sosioloji vəziyyəti, həyat tərzini, qrup münasibətlərini ifadə edən nisbi ad olmuş, yalnız sonralar etnik ada çevrilmişdir⁵⁶.

Deməli, «tat» sözü qədim türk dilində yad, gəlmə, yabancı, qərrib mənasında işlənən söz olmuşdur⁵⁷.

Beləliklə, mənbə və materialları nəzərdən keçirdikdən sonra «tat» termini haqqında mühüm nəticəyə gəlmək mümkündür.

«Tat» termininin hansı mənada işlədilməsi məsələsində müxtəlif mülahizələr mövcud olmasına baxmayaraq, yenə də bu sözün qədim türk dilində işlənən variantı daha düzgündür.

⁵⁴ Б.Х.Карамышева, Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана, - Краткие сообщения Института Этнографии АН СССР, XVIII, 1957, с.14.

⁵⁵ Д.Д.Люшкевич, Термин «tat» как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье, - Советская этнография, 1971, №3, с.31-32.

⁵⁶ М.И.Начыев, Tat дилинин Гонагкэнд лəхчəsi, Баки, 1971, с.20-21.

⁵⁷ Древнетюркский словарь, /Т.А.Боровкова и др./, Л., 1969, с.541.

Əvvəla ona görə ki, bu termin əsasən türklərin yaşadığı bölgələrdə daha çox yayılmışdır. Ona görə də bu sözə ən çoxu türk dilli mənbələrdə rast gəlmək olar.

İkincisi isə ondan ibarətdir ki, «tat» dilinin qədim türk dilində yad, gəlmə mənasında işlənməsi bir faktdır.

«Tat» sözü başqa xalqların dilinə keçmiş, lakin maraqlıdır ki, öz mənasını olduğu kimi saxlamışdır.

Bütün bunlardan son düzgün nəticə çıxarmaq mümkündür. Deməli, türklər tarix boyu özlərinə yad, yabancı olan xalqları və tayfaları, türk torpaqlarına gələn başqa dilli əhalini «tat» adlandırmışlar. «Tat» termininin tarixi-etimoloji mənası da məhz bundan ibarətdir.

III FƏSİL

TATLARIN ETNİK TARİXİ

«Tat» termini haqqında bir-neçə mülahizə söyləyib konkret nəticəyə gəldikdən sonra, «tat» adı altında birləşən etnik qrupun və ya xalqın etnik mənşəyi məsələsi xüsusi maraq doğurur.

Tatların Azərbaycan ərazisində yaşamaları haqqında tədqiqatçılar müxtəlif fikrlər söyləmişlər. Əlbəttə, tatların bu ərazilərdə hansı ildən, əsrdən yaşadığını dəqiqliyi ilə söyləmək çətindir. Çünki, bu barədə bizə məlum olan yazılı mənbələrdə, demək olar ki, heç bir məlumat göstərilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, tatlar Azərbaycan ərazisində lap qədim zamanlardan yaşadığını söyləyir, digər fikirlərə görə isə onlar bu ərazilərə köçürülmüş və yaşamağa başlamışlar.

Tatların qədim Azərbaycan tayfalarından olduğunu, mövcud olduqları dövrdən bu ərazidə yaşadıklarını, deməli, onların Azərbaycan ərazisinə köçmədiklərini, yerli və ən qədim zamanlardan və yerlərin sahibi olduqlarını qeyd edən alimlərdən biri Həsən bəy Zərdabi yazırdı: «Keçmişdə güclü olan və bu yerlərin sahibi olan tat tayfasının salamat qalanları ... indi də Şəki və Şirvan əyalətlərində yaşamaqdadırlar»¹. Lakin H.Zərdabi öz fikrində heç bir tarixi araşdırmalara arxalanmamışdır.

¹ H.Зәрдаби, Дил давасы, Сечилмиш эсэрлери, Бақы, 1960, с.246-247.

Görkəmli şərqşünas İ.M.Dyakonov hesab edir ki, «tatlar, talışlar, mazandaranlılar, giləklər Hind-Avropa dilli tayfaların qalıqları olub özlərinəməxsus dialektlərdə danışılar. Bu dialektlər ilkin Şərqi Midiya dili olub, sonralar tatlar və talışlarda fərqləndirilməyə cəvriilmişdir»². Deməli, Dyakonov tatların Azərbaycan ərazisində yaşamalarını ən azı e.ə. VII-VI əsrlərə aid edir.

«Tatlar – çox da böyük olmayan bu xalq digər iran dilli tayfalarla birlikdə şimaldan köçüb Dağıstan və Azərbaycan ərazisində məskən salmışlar. E.ə. I minilliyin başlanğıcında bu tayfalar geniş Avrasiya çöllərindən Ural çöllərində olan ərazilərdə köçəri halda yaşamışdılar, e.ə. VII əsrdə onlar Qafqaza və İran ərazisinə köçərək bu yerlərdə çox geniş sahələri tutmuşdular»³. Tatların e.ə. I minillikdə şimaldan – Şərqi Avropa düzənliklərindən Qafqaz ərazisinə köçüb gəlməsini başqa alimlər də müdafiə etmişdilər⁴. R.M.Maqomedov yazır ki, «Dağıstana əvvəlcə şimaldan müxtəlif irandilli tayfalar köçmüş, sonra isə Sasanilər dövründə onlar Qafqazın müxtəlif bölgələrinə yayılmışlar. Bir sıra ərəb müəlliflərinin göstərdiyi kimi. Qafqaz ərəblər tərəfindən işğal olunan zaman burada tatlar artıq məskunlaşmışdılar. Tatlar xəzərlərin Dağıstanda hakimiyyəti dövründə də məlum idilər»⁵.

Bəzi tədqiqatçılar göstərilir ki, tatlar e.ə. VII əsrdə Azərbaycana köçüb qədim Qafqaz dilli tayfalarla yanaşı burada məskən

² И.М.Дьяконов, История Мидии - от древнейших времен до конца IV века до н.э., М.-Л., 1956, с.92.

³ Э.А.Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970, с.355-356.

⁴ И.Г.Алиев, История Мидии, Баку, 1960, с.79-80.

⁵ Р.М.Магомедов, История Дагестана - с древнейших времен до конца века, Махачкала, 1969, с.79-80.

salmış ari qrupuna mənsub olan iran dilli tayfalardandır⁶. M.E.Mədatov da bu fikrə şərik çıxmışdır⁷.

Bəzi iran müəllifləri də Azərbaycanda tatların hələ qədim zamanlardan yaşadığını qeyd etmişlər. Hətta onlar bir az da paniranizmə yuvarlanaraq göstərmişlər ki, ümumiyyətlə, irandilli tayfalar Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfalardan əvvəl mövcud olmuşlar⁸.

Azərbaycan ərazisi ta qədim zamanlardan müxtəlif tayfa və xalqların keçdiyi yollar üzərində olmuş, ona görə də hələ ilkin quldarlıq quruluşunda burada müxtəlif tayfa ittifaqları yaranmışdı.

E.ə. I minilliyin başlanğıcından başlayaraq, Azərbaycan ərazisindən keçən tayfa qrupları içərisində irandilli tayfalar da olmuşdur. Hələ IX-X əsr ərəb müəllifləri qeyd edirdilər ki, e.ə. II minilliyin başlanğıcından Cənubi Azərbaycan ərazisində İran dilləri dialektlərindən birində danışan tayfalar yaşayırmış. Fərs dilindən kəskin fərqlənən bu dil bir sıra tədqiqatçıların göstərdiyi kimi azəri dili olmuşdur⁹. B.V.Miller göstərir ki, azəri dili talış, tat və müasir Azərbaycanın ərazisində mövcud olan bir sıra başqa dillərə yaxın olmuşdur¹⁰.

Toponomik terminləri nəzərdən keçirdikcə görünür ki, e.ə. IX-VII əsrlərdə Midiya ərazisində irandilli elementlərin hərəkəti şərqdən qərbə doğru baş vermişdir. Midiya dilini qədim Orta Asiya dilləri ilə müqayisə etsək, «ari» etnoslarının Orta Asiyadan gəlmə olduqlarına çətin ki, şübhə yeri qala bilsin¹¹.

⁶ К.Г.Алиев, К вопросу языков на территории Азербайджана /Труды Института Истории АН Азерб.ССР, т.XIV, Баку, 1960, с.44.

⁷ М.Е.Мадатов, К вопросу о татском этносе, «Советская этнография», 1981, №5, с.109.

⁸ The Cambridge history of Iran, volume 3/1/ The Seleucid, Parthian and Sasanian periods. Cambridge, 1983, p.123

⁹ s.13-27^{۱۳۰۴} سید احمد کسروی تهری، آذری نازیباں باستان آذربایکان، تهران

¹⁰ Б.В.Миллер, Талышский язык, М., 1953, с.53-54.

¹¹ И.М.Дьяконов, Göstərilən əsər, s.150.

Midiya dövlətinin yaranması və irandilli tayfaların axını nəticəsində əvvəllər ərazidə mövcud olmuş başqa tayfaları sıxışdırıb aradan çıxarırdı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu proses yalnız Midiya dövləti çərçivəsində gedirdi. Azərbaycanın isə yalnız bir hissəsi midiyanın tərkibində idi.

Midiya ərazisində gedən iranlaşma prosesindən daha əvvəl burada məskən salan Midiya tayfalarının yalnız özünə məxsus tayfa dilləri var idi¹².

Midiya dövlətinin süqutundan sonra Zaqros dağlarında və şərqə doğru uzanan düzənliklərdən Hind-Avropa dilli tayfaların şimala doğru hərəkəti başlanmışdı.

E.A.Qrantovski xəzərsahili vilayətlərdə yaşayan tatları, talışları, giləkləri, mazandaranlıları e.ə. I minillikdən qalan irandilli tayfaların qalıqları hesab edir¹³. O, öz fikrini əsaslandıraraq yazır: «Maraqlıdır ki, yüksək dağlarla qurudan mühafizə olunan və digər ərazilərlə zəif əlaqədə olan bu zonada yerli əhali öz ilkin dillərini nisbətən qoruyub saxlaya bilmişlər»¹⁴. E.A.Qrantovski göstərir ki, Xəzər sahili vilayətlərin başqa sahələrində də iran dilləri dialektləri mövcud olmuş və hal-hazırda da mövcuddur¹⁵.

Bunlar şübhəsiz ki, tatlar, talışlar, giləklər, mazandaranlılar və başqaları olmuşdur. K.H.Əliyev bu xalqların dilini İran-Midiya dilinin qalıqları kimi xarakterizə edərək göstərir ki, bu dialektlər əzlərində külli miqdarda arxaik elementləri qoruyub saxlamışlar ki, bunlar da fars dilindən tamamilə fərqlənirlər¹⁶.

K.H.Əliyev göstərir ki, e.ə. I minillikdə İrana qədərki Midiya dili kassit, lullubey və elam dillərinə yaxın olmuş, sonradan isə qalıqları talış, tat, mazandaran və başqa dillərdə qalmış İran-Midiya

dili ilə əvəz olunmuşdur¹⁷. Hətta E.A.Qrantovski belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Xəzər sahili vilayətlərdə yaşayan irandilli etnoslar əvvəllər başqa dillərdə danışan tayfalara mənsub olmuş, sonralar, yəni e.ə. I minillikdən başlayaraq iran dillərinin onlara təsiri nəticəsində bu yerlərin aborigen əhalisinin dili deformasiyaya uğramış və irandilli xalqlara çevrilmişlər. Bu təsir özünü ilkin orta əsrlərə qədər göstərmişdir¹⁸.

E.ə. I minillikdə Azərbaycan və Qafqaz ərazisinə irandilli tayfaların daimi gəlişi ilə əlaqədar olaraq burada yaşayan yerli tayfalar bu xalqların təsirinə məruz qalmış və İran tayfalarının qalıqları bu gün də bu ərazilərdə qalmasında öz təsirini göstərmişdir.

Beləliklə, e.ə. I minilliyin I yarısında İran və o cümlədən Azərbaycan ərazisinə baş verən Hind-Avropa dilli tayfaların axını prosesinin qarşısını həttə qüdrətli Midiya dövləti də ala bilməmişdir. Bu ərazilərdə gedən iranlaşma prosesindən daha əvvəl burada məskən salan Midiya tayfalarının yalnız əzlərinə məxsus tayfa dilləri var idi. Midiyanın toponimikası və onomastikası burada yerli və avtoxton dillərin olmasını həqiqətən isbat edir. Hələ Midiya dövlətinin süqutundan əvvəl Zaqros dağlarında və şərqə doğru uzanan düzənliklərdə Midiya tayfa ittifaqlarına hücum edən Hind-Avropa tayfalarının danışq dilləri yayılmağa başlamışdır.

Midiya dövlətinin süqutundan sonrakı dövrdə Midiya ərazisində əhalinin əksəriyyəti Midiya dillərində danışmışdılar. Bu dillərin qalıqları məhz tat, talış, mazandaran və başqa etnik qrupların dillərində uzun müddət bu və ya digər dərəcədə qalmışdır.

Deməli, tatların Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. I minilliyin I yarısından mövcud olmasını söyləyən tədqiqatçıların fikirlərində müəyyən həqiqətlər mövcuddur.

Tatların Azərbaycan ərazisində məskunlaşması haqqında başqa bir fikir, bilavasitə onların Sasanilər dövründə köçürülməsindən ibarətdir.

¹² И.Г.Алиев, Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана. В кн: Очерки по древней истории Азербайджана, Баку, 1956, с.79-80.

¹³ Э.А.Грантовский, Göstərilən əsər, s.372.

¹⁴ Yənə orada, s.373.

¹⁵ Yənə orada, s.374.

¹⁶ К.Г.Алиев, Göstərilən əsər, s.44.

¹⁷ И.Г.Алиев, Yənə orada, s.44.

¹⁸ Э.А.Грантовский, Göstərilən əsər, s.374.

Sasanilər Albaniyanı öz hakimiyyətləri altında saxlamaq və orada özlərinə dayaq yaratmaq üçün Albaniyaya İran dillərində danışan əhali köçürüldülər. Sonralar tat adlandırılmış bu əhalini Sasani dövləti üçün böyük strateji əhəmiyyəti olan rayonlarda yerləşdirirdilər. tatlar Abşeronun, indiki Şamaxı, Dəvəçi, Quba və başqa rayonların ərazisində məskən salırdılar. Onların qalıqları indi də bu yerlərdə yaşamaqdadırlar¹⁹. Tatlar irandan Azərbaycana (Albaniyaya – M.Ə.) şimal tayfalarından mühafizə olunmaq üçün köçürülmüş İran tayfalarındandır²⁰.

Tatların Azərbaycan ərazisinə Sasanilər dövründə köçürüldüyünü qəbul edən müəlliflərin bəziləri hətta konkret olaraq köçürülmə müddətini də göstərmişlər. Onlar qeyd etmişlər ki, tatlar Azərbaycan və ümumiyyətlə Qafqaz ərazisinə Sasanilər zamanı IV-VI əsrlərdə köçürülmüş²¹, İran şahı I Xosrov Ənuşirəvan dövründə bu köçürülmə daha da sürətləndirilmiş²², ondan sonra da qismən davam etdirilmişdir²³. «Tatların bir qrupunun İrandan Azərbaycana köçürülməsi hadisəsi İran şahı Keykavusun nəvəsi Birinci Keyxosrovun dövründə baş vermişdir.»²⁴ Burada ehtimal ki, I Xosrov Ənuşirəvan nəzərdə tutulmuşdur.

V.F.Miller göstərmişdir ki, tatlar Qafqazda VII əsrdən gec olmayaraq yaşamağa başlamışlar²⁵. B.V.Miller isə bütün bunlardan fərqli olaraq, qeyd edirdi ki, tatlar ərəb tayfalarından olub, hələ

¹⁹ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1958, s.98.

²⁰ Е.А.Пахомов, Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923, с.13.

²¹ И.Березин, Путешествие по Дагестану и Закавказию, Казань, 1850, с.145.

²² А.К.Бакиханов, Гюлистан-и Ирам, /Редакция, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова/ Баку, 1991, с.24.

²³ Н.Зейдлиц, Исторический обзор и этнографический очерк Бакинской губернии, Тифлис, 1870, с.14.

²⁴ М.Г.Эфендиев, Селение Лагичь, Геокчайского уезда, Бакинской губернии. – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа /СМДОМПК/. Выпуск XXIX, Тифлис, 1901, с.45-46.

²⁵ В.Ф.Миллер, Материалы для изучения еврейско-татского языка, М., 1892, с.18.

ərəblərin istilasından çox əvvəl Azərbaycana köçmüş, İranın uzun müddətli hakimiyyəti nəticəsində İran dilini qəbul etmişlər²⁶.

Bir qrup tədqiqatçıların fikrinə görə tatların Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi sonuncu Sasanilər dövrünə aid edilir. Sasani-Xəzər müharibələrinin genişləndiyi dövrdə Sasanilər bu ərazilərdə qarnizonların sayını artırmaq qərarına gəlmişlər və sonradan bu qarnizonların qalıqları «tat» adlandırılmışlar²⁷.

Bəzi kütləvi ədəbiyyatlarda tatların Sasanilər dövründə köçürülməsindən bəhs edildikdən sonra, onların qədim və məşhur Sasani tayfalarından sayılan «Buyutat» qəbiləsindən olduqları qeyd olunmuşdur²⁸.

Maraqlıdır ki, tatların bir hissəsi özünü bu yerlərin köklü əhalisi hesab edir. Digər bir qrup tatlar isə bu ərazilərə köçürüldüklərini göstərirlər.

Beləliklə, tatların Azərbaycan və ümumiyyətlə Qafqaz ərazisinə Sasanilər imperiyası dövründə köçürülməsini göstərən müəlliflərin fikirlərində müxtəlif cəhətlər olsa da, ümumilikdə müasir elmdə hələlik bu fikirlər geniş yayılmış və özünə yer tapmışdır.

Yeni eranın III əsridə Yaxın və Orta Şərq regionunda yeni dövlət, yeni imperiya yarandı. Bu III-VII əsrlərdə, dörd yüz ildən artıq yaşamış Sasanilər dövləti idi.

224-cü ildə Parfiya hökmdarı V Artabanı məğlubiyyətə uğradaraq Parfiya dövlətinə son qoyan I Ərdəşir (Artəşar) 226-cı ildə Ktesifon şəhərində hökmdar elan edildi²⁹. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Parfiya dövləti əyalətlərindən biri olan Pars əyalətinin (mərkəzi İstəxər şəhəri –M.Ə.) başçısı Papakın çobanı, Sasanın oğlu olan Ərdəşir, sonralar Papakın oğlu kimi tanınmışdır³⁰. Sülalə isə Sasanın adı ilə adlanmışdır. Pars əyaləti isə Makedoniyalı İsgəndə-

²⁶ Б.В.Миллер, Таты, их расселение и говоры, с.7.

²⁷ А.Л.Грюнберг, Л.Х.Давудова, Татский язык, В кн: Основы Иранского языкознания – новоиранские языки, М., 1982, с.232.

²⁸ Большая Советская Энциклопедия, 2-е издание, т.42, М., 1956, с.7.

²⁹ История Ирана, М., 1977, с.107.

³⁰ Книга деяний Ардашира сына Папак /транскрипция текста, пер.со среднеперс. О.М.Чунаковой/ М., 1987, с.78.

rin Əhəmənilər dövlətini dağıtdığı gündən Parfiya dövlətinin süqutuna qədər, demək olar ki, müstəqil idarə olunmuşdur³¹.

Sasanilər dövləti yarandığı gündən fəal xarici siyasət yeritməyə başlamışdı. Hələ I Ərdəşirin hakimiyyəti dövründə (226-240) İran torpaqlarının birləşdirilməsi başa çatdırılmış, I Ərdəşirin varisi I Şapur dövründə (240-272) isə qərbdə, şimalda və şərqdə geniş ərazilər işğal edilərək Sasanilər dövlətinin tərkibinə qatılmışdı³². Bu ərazilər sırasında Atropatena (Cənubi Azərbaycan – M.Ə.) da Sasanilər tərəfindən istila olunmuşdur.

Xarici siyasətdə Sasanilərin qazandığı müvəffəqiyyətlər qərbdə Roma imperiyası ilə toqquşmaya gətirib çıxardı. Lakin məlum olduğu kimi artıq III əsrdən etibarən Roma imperiyası zəifləməyə başlamışdı. Ona görə də I Şapur Roma ilə mübarizəni müvəffəqiyyətlə aparırdı. Hətta 226-cı ildə o, mühüm qələbə olaraq Yaxın Şərqin ən mühüm strateji mərkəzlərindən sayılan Suriyada mərkəzi Antioxiyanı tutdu. 260-cı ildə isə Edessa yaxınlığında Roma qoşunlarını darma-dağın etdi. Bu döyüşdə Roma imperatoru Valerian əsir alındı³³.

Lakin bütün bu müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq Roma ilə müharibənin ilk mərhələsi İrana bir o qədər də mənfəət gətirmədi. Belə ki, 298-ci ildə bağlanmış Nisibin sülhünün nəticələrinə görə Sasani şahı Narse (293-302) Sasanilərin tutmuş olduqları yuxarı Mesopotamiyadan, Dəclə çayının yuxarı axarındakı altı əyalətdən Romanın xeyrinə əl çəkdi. Bununla bərabər Sasani dövləti Ermənistan üzərindəki iddialarından da əl çəkməli oldu³⁴.

Roma ilə müharibələrin ikinci mərhələsinə Nisibin sülhündən 40 il sonra II Şapur başlamışdı. II Şapur (309-379) müharibələrə 338-ci ildə başladı, 363-cü ildə Roma qoşunları Mesopotamiyaya hücum edərkən İran qoşunlarının güclü müqavimətinə rast gəldilər. Döyüşdə imperator Yulian ölümcül yaralandı. Roma ilə sülh

bağlandı. Yeni Nisibin sülhünün şərtlərinə görə İran 298-ci ildə itirdiyi torpaqları Nisibin şəhəri ilə birlikdə geri aldı³⁵.

Bu danışıqlardan sonra da İranın xarici siyasətinin əsasında Roma ilə münasibətlər dururdu. Bundan sonra Sasani dövləti öz siyasətini şimala doğru genişləndirmək siyasəti götürdü. II Şapurun ölümündən sonra onun qardaşı II Ərdəşir (379-383) Ermənistanda İranın mövqelərini möhkəmləndirdi.

387-ci ildə İran Roma ilə əlverişli müqavilə bağladı. Bu müqaviləyə görə Zaqafqaziya ərazisi iki dövlətin arasında bölüşdürüldü. Ermənistanın qərb hissəsi və Lazika (Gürcüstanın qərbində) Roma imperiyasına verildi. Ermənistanın 4/5 hissəsi və Albaniya isə bütövlükdə Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi³⁶.

Atropatena və Albaniya VII əsrə qədər Sasanilərin hakimiyyəti altında qaldılar.

Bir əyalət kimi (kustak) Sasanilər imperiyası tərkibinə daxil olmuş Cənubi Azərbaycan (Atropatena – M.Ə.), İran və Bizans (IV əsrin sonundan Şərqi Roma imperiyasının adı – M.Ə.) arasında tez-tez baş verib bəzən on illərlə davam edən dağıdıcı müharibələr nəticəsində çox mərhumiyyətlərə qatılmışdı³⁷.

Albaniya Sasanilər imperiyası tərkibinə daxil olub İberiya və Ermənistanla birlikdə imperiyanın dörd inzibati vahidindən biri olan Şimal canişinliyi (Qafqaz kustakı) təşkil edirdilər.

Sasanilər dövlətində canişinlikləri Sipəhbud adlanan baş hərbi rəis idarə edirdi³⁸. Kustaklar daha xırda vahidlərə bölünürdü və bu vahidlərdən hər biri tarixən əmələ gəlmiş ərazi və etnik şəraitə uyğun olaraq az-çox müstəqil vilayətlərdən ibarət idi. Şimal kustakına 13 belə vilayət, o cümlədən Azərbaycan (Atropatena), Ermənistan, İberiya, Arran, Balasaqan, Sisakan və digər vilayətlər (Muğan, Deyləm, Dəməvənd, Amul və b.) daxil idi³⁹.

³¹ М.М.Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, 1961, с.257.

³² Р.Фрай, Наследие Ирана, М., 1971, с.292-293.

³³ М.М.Дьяконов, Göstərilən əsər, s.261.

³⁴ В.Г.Луконин, Иран в III веке, М., 1979, с.46-47.

³⁵ История Ирана, с.112.

³⁶ История Ирана, с.112.

³⁷ С.Ю.Касумова, Южный Азербайджан в III-VII вв, Баку, 1983, с.26.

³⁸ З.М.Бунжадов, Азербайджан VII-IX əsrlərdə, Баку, 1989, с.40.

³⁹ В.Г.Луконин, Иран в эпоху первых Сасанидов, Л., 1961, с.19-24.

Azərbaycan və Arran bu Şimal canişinliyində mühüm strateji mövqe tutaraq, imperiyaya girən yolları həm şimalda xəzərlər və digər tayfalardan, həm də qərbdə Bizansdan qoruyurdu. Xəzərlər Arran və Azərbaycana başqalarına nisbətən daha tez-tez hücum edirdilər, buna görə də Sasani şahları burada öz sərhədlərini möhkəmləndirməyə son dərəcə böyük əhəmiyyət verirdilər.

«Ağvan tarixi»ndə Sasani şahlarından II Şapurun hökmranlığı zamanı xəzərlərin təqribən 350-ci ildə Arrana basqını haqqında anorxronik məlumat vardır: «Küllü miqdarda xəzər Çoqay (Dərbənd – M.Ə.) qapısından keçib, bizim ölkəyə girmişdi. Şapur Asuriya, Xorasan və Xarəzmdən saysız-hesabsız ordu və Atropatakan ərazisindən çoxlu qoçaq iranlıları (azərbaycanlıları – M.Ə.), albanları və Qafqaz dağlarının vəhşi xalqlarından 12 tayfa toplayıb bu böyük qüvvə ilə onların qarşısına çıxdı»⁴⁰.

Xəzərlərin və eyni zamanda hunların basqınları Sasanilər dövləti ilə bərabər Bizansa da böyük ziyan vururdu. Ona görə də 422-ci ildə İranla Bizans arasında müqavilə bağlandı. Müqaviləyə əsasən bizanslılar, Dəriyal dərəsində mühafizə dəstəsi saxlamaq üçün sasanilərə hər il müəyyən miqdar məbləğ verməyi öhdələrinə götürdülər⁴¹.

Lakin xəzərlərə qarşı ciddi tədbir görən ilk İran şahı I Qubad (486-531) idi. Onun sərkərdələrindən biri Dinəvərədək gəlib çıxan xəzərləri təqib edərək Cürzan (Gürcüstan) və Arranı onlardan geri aldı. Bundan sonra I Qubad özü Arrana gəldi, burada Beyləqan, Bərdə, Dərbənd və Şəki şəhərlərini salıb möhkəmləndirdi⁴². Qubad Şirvandan tutmuş Bablan adlanan keçidə qədər çiy kərpicdən hasar çəkməyə başladı. Bu hasarın tikintisini Qubadın oğlu Xosrov Ənu-

⁴⁰ История агван Моисея Каганкатваци, /перевод с древнеармянского К.Патканов/, СПб., 1861, с.80-81.

⁴¹ Азербайжан тарихи, I чилд, с.96.

⁴² Баладзори, Книга завоевания стран, /текст и перевод с арабского П.К.Жузе/, Баку, 1927, с.23.

şirəvan başa çatdırdı və daha şimala doğru Bab əl-Əbvab şəhərini⁴³ möhkəmləndirdi⁴⁴.

Xəzərlər Albaniyaya soxulan zaman Ənuşirəvan onlara qalib gəldi və əsir tutduğu 10 min xəzəri ölkədə yerləşdirdi⁴⁵. Ənuşirəvan gələcəkdə şimaldakı cəngavərlər tərəfindən baş verə biləcək hücumları dəf etmək üçün qalanı, Bab əl-Əbvab şəhərini saldı, bu şəhər Çoqa adı ilə birlikdə əvvəlcə Sasanilər dövründə İranın, sonralar isə Ərəb xilafətinin şimal sərhədlərində güclü bir istehkamı idi⁴⁶.

«Ağvan tarixi»nin müəllifi yazır ki, Dərbənd istehkamı və qalasını tikmək üçün «İran şahları ölkəmizi (Albaniyanı) təqətdən saldılar, bu qərribə binanı tikmək üçün memarları səfərbərliyə alan və çoxlu müxtəlif material axtarıb tapan İran şahları həmin tikinti vasitəsi ilə Qafqaz dağı ilə Şərq (Xəzər) dənizi arasındakı keçidləri qapalı saxlayırdılar»⁴⁷.

Xəzərlərin tez-tez etdiyi basqınlar nəticəsində Alban katolikosluğunun mərkəzi Çoqa şəhərindən Albaniyanın mərkəzi və paytaxtı olmuş Bərdəyə köçürülmüşdü. M.Kalankaytuklu belə yazır: «Albaniya ölkəsi xəzərlər tərəfindən tutulmuş, kilsələr və müqəddəs kitablar yandırılmışdı. Şahənşah Xosrovun ikinci ilində (533-cü il – M.Ə.) erməni tarixinin əsası qoyulduğu zaman (552-ci il!) Albaniya patriarxlığının taxtı Çoqa şəhərindən Partav paytaxtına köçürüldü, çünki İsa xaçı düşmənlərinin (yəni xəzərlərin) qarətçi basqınlarının ardı-arası kəsilmirdi»⁴⁸.

⁴³ Е.А.Пахомов, Пехлевийские надписи Дербенда, Известия Общества об-след. и изучения Азербайджана, вып. V, №8, Баку, 1929, с.3-4.

⁴⁴ Yənə orada, s.24.

⁴⁵ История епископа Себеоса, /перевод с древнеарм. Ст.Малхасяна/, Ереван, 1939, с.26.

⁴⁶ А.Крымски, История Сасанидов. Завоевание Ирана арабами. М., 1904, с.148.

⁴⁷ История Агван, с.105.

⁴⁸ Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, /перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии Ш.В.Сумбатяна/, Ереван, 1984, с.71, История Агван, с.90.

Şimal tayfalarından qorunmaq məqsədilə Alban qapıları rayonunda Sasanilər əvvəlcə torpaq sədlər çəkdiilər. Belə bir məlumat vardır ki, burada ilk istehkamlar II Yezdəgirdin (438-457) vaxtında tikilmişdir⁴⁹. Bir neçə vaxtdan sonra VII əsrin I yarısında, İbn əl-Əsirin məlumatına əsasən I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə⁵⁰, nəhəng daşlardan divarlar hörüldü. Böyük qalaları tikmək üçün belə nəhəng daşları dəşərək qalın dəmir çubuqlar keçirir və həmin dəlikləri əridilmiş qurğuşunla doldururdular. Dərbənd divarları Xəzər dənizinin qərb sahillərində, Böyük Qafqaz sıra dağlarının bir qolunun dənizə qədər uzanaraq dar bir keçid əmələ gətirdiyi yerdə tikilmişdir. Bu divarlar dənizin içərilərinə qədər uzanırdı.

Müdafiə tikililərinin inşasında yerli əhalinin də əməyində istifadə olunurdu. Sasanilər yerli kəndliləri və sənətkarları qalaların tikintisində işləməyə məcbur edirdilər.

Yerli əhalidən başqa Sasanilər işləmək üçün İrandan da buraya işçi qüvvəsi gətirirdilər. Bunlar həm kəndli və sənətkarlar və həm də işə nəzarət edəcək mühəndislərdən ibarət idi.

Müdafiə tikililəri ancaq Dərbənd və onun ətrafında deyil, bütün şimal sərhədlərində inşa edilirdi. Qəbələ mahalındakı Vartaşen qalası, Xaçmaz-Govur qalası, Küngüt qalası, Bum-Govur qalası, Vəndam qalaüstü yeri və başqaları da şimal tayfalarından müdafiə məqsədinə xidmət edirdi⁵¹.

Dərbənddə dağlarla dəniz arasında olan keçidi mühafizə etmək üçün Sasani dövləti burada qarnizonlar yerləşdirirdi. Lakin Dərbənd divarları nə qədər möhkəm müdafiə olunsada, qənimət ardınca sel kimi cənuba axan köçərilərin qabağını ala bilmirdi. Köçərilərin axınına müqavimət göstərmək və Albaniyanın istismar olunan kütlələrinin üsyanını yatırmək üçün daha qüdrətli və davamlı istehkamlar inşa etmək zərurəti meydana çıxırdı.

⁴⁹ Azərbaycan tarixi, I cild, s.97.

⁵⁰ İbn əl-Əsir, Əl-kamil fi-t-tarix, Bakı, 1959, s.10.

⁵¹ Ф.В.Гадиров, Азербайджанын шимал мудифиэ истехкамлары /сабит Габала махалынын V-XIV эср абидэлэри эсасында/ Бақы, 1984, с.37-69.

Azərbaycanın şimal-şərqində bir sıra qalalar məhz belə yaranmışdı. Samurun sağ sahilində xalq tərəfindən Torpaqqala adlanan bir qala durur. Qala çiy kərpicdən tikilmişdi. Kanal izlərinə əsasən söyləmək olar ki, təhlükə zamanı Torpaqqalanı əhatə edən xəndək Külgəri çayının suyu ilə doldurulmuşdu. Tapıntılara və tarixi-coğrafi məlumatlara əsasən, buranın erkən orta əsr Çoğa şəhərinin xarabalığı olduğu müəyyən edilmişdir⁶².

Şimal tayfalarından müdafiə məqsədilə tikilmiş ən böyük müdafiə qurğularından biri də Gilgilçay istehkamlarıdır. İstehkamlar Xəzər dənizi sahilindən Böyük Qafqazın qollarınadək uzanırdı⁵³. Sasanilərin möhtəşəm müdafiə səddi olan Gilgilçay səddinin uzunluğu təqribən 30 km-ə (onun 20 km-i çiy kərpicdən, qalan hissəsi daşdan çəkilmişdi), divarlarının qalınlığı və hündürlüyü təqribən 8 m-ə çatırdı. Səddin qurtaracağında dağ zirvəsindəki nəhəng qaya üzərində müdafiə məqsədilə Çıraqqala qalası tikilmişdir. Baş bür-cü hörmə üsuluna görə Bakıdakı Qız qalasını xatırladan nəhəng istehkam olan Çıraqqala təqribən V əsrin ikinci yarısında tikilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, istehkam boyunca hərbi yaşayış yerləri düzəldilmişdir. İstehkamların başqa qolu daha cənuba doğru Beş-Barmaq dağına qədər uzanırdı. Bu divardan demək olar ki, heç bir şey qalmamışdır.⁵⁴ Şübhəsiz ki, bu hərbi istehkamlar ətrafında salınmış hərbi yaşayış yerlərində də İrandan köçürülmüş hərbcilər yaşayırdılar. Sonralar çox güman ki, bu hərbcilərin bir hissəsi İrana getməmiş və həmin ərazilərdə məskən salmışlar.

Sasanilər şimaldan gələn təhlükəni tezliklə aradan götürmək məqsədilə hündür dağ zirvələrində öz qalalarını yaradır və bu yüksəkliklərdən hərbi signal sistemi kimi istifadə edirdilər. Təqribən eyni yol üzərində indi də qalıqları tarixin yaddaşı kimi qalan Beş-

⁶² И.А.Бабаев, Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. /по археологическим данным/ Баку, 1990, с.16-17.

⁵³ Х.П.Абдуллаев, Гильгильчайская оборонительная стена и крепость Чирах-кала, «Советская археология», 1968, №2, с.197.

⁵⁴ Yenə orada, s.200.

barmaq, Çıraqqala, Tənkəmə, Təngə və s. qalalar bu qəbildəndir. Tənkəmə qalasında hətta qalaya çıxan yeraltı yol da müəyyən edilmişdir. Görünür mühasirə və digər hərbi rejimlər vaxtı bu yeraltı yoldan geniş istifadə olunmuşdur. Nəhəng daşlarla yüksək dağ zirvəsi həndəvərinə sanki hasar çəkilmiş ki, bu da dağın döşünə bağlanmış kəməri xatırladır. Ona görə el arasında bu dağ «Tənkəmə» adı ilə adlanmışdır. Tənkəmə dağının zirvəsində külli miqdarda ocaq izlərinin qalıqları olmuşdur. Bu tipli qalaların tikintisində istifadə olunan nəhəng sal daşlar onu sübut edir ki, bu müdafiə istehkamları sırf hərbi məqsədlər üçün inşa edilmiş və signal ötürmə rolunu ifadə edirmişlər. Bu qalalarda aşkar edilmiş külli miqdarda ocaq qalıqları isə onu sübut edir ki, belə signal vasitəsi əsasən tonqallardan ibarət olmuşdur. Belə ki, Dərbəndə yaxınlaşan hərbi basqın təhlükəsi xəbəri bir neçə saatdan sonra ölkənin paytaxtı Ktesifona, zirvələrdə yandırılan tonqal vasitəsilə çatdırılırdı. Bu vasitə o dövr üçün ən sürətli məlumatçatdırma vasitəsi hesab olunurdu. Sasani dövlətinin hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində belə hərbi istehkamların çox böyük rolu olmuşdur. Belə ki, bu istehkamlarla mərkəzə təkcə hərbi təhlükələr haqqında deyil, eyni zamanda yerli əhalinin mərkəzi hakimiyyəti münasibəti məsələləri də tez bir zamanda çatdırılmışdı.

Sasanilər Albaniyanı daxili cəhətdən də öz hakimiyyətləri altında saxlamaq üçün və özlərinə dayaq yaratmaq məqsədilə Albaniyaya İrandan yerli əhali köçürürdülər. Belə ki, Albaniyanın əhalisi tez-tez Sasanilər əleyhinə üsyan qaldırır və bəzən bu mübarizədə şimal tayfaları ilə də ittifaqa girirdilər. Məsələn, Albaniyada 457-ci ildə başlamış üsyanı Sasanilər ancaq 463-cü ildə yatıra bildilər. Üsyan yatırıldıqdan sonra onun rəhbəri alban hökmdarı Vaçə hökmdarlıqdan məhrum edildi. Albaniyada təqribən 30 il mərzbanlıq sistemi yaradıldı⁵⁵. Artıq Albaniyanı yerli hökmdarlar deyil,

⁵⁵ Ф.Дж.Мамедова, Политическая история и историческая география Кавказской Албании /III в. до н.э. – VIII в.н.э./ Баку, 1986, с.192.

İrandan gətirilmiş mərzbanlar idarə edirdi. M.Kalankaytuklu bu dövr haqqında belə yazırdı: «Vaçədən başlayaraq mömin Vaçaqana qədər 30 il müddətində Aqvaniya hökmdarsız qaldı, çünki kinli və şərəfsiz İran şahı hiddətlənmişdi. O, dünyanın böyük hökmdarlarını məhv etmək istəyirdi.»⁵⁶

Lakin İran hakim dairələri Albaniyanın müqavimətini qıra bilmədi. 481-484-cü illərdə burada bütün Zaqafqazıyanı bürümüş üsyan baş verdi. Sasanilər, arası kəsilməyən xalq hərəkətlərinin təsiri altında bəzi güzəştlərə getməyə məcbur oldular, yerli feodal əyanlarının imtiyazlarını bərpa etdilər. Alban hökmdarları yenidən Albaniyanı idarə etməyə başladı. III Vaçaqan (487-510) Albaniyanın hökmdarı elan olundu⁵⁷.

İrandan əhalinin Albaniyaya köçürülməsində dini ayrılıq da mühüm təsir göstərirdi. Məlumdur ki, atəşpərəstlik Sasanilər imperiyası ərazisində dövlət dini kimi qəbul edilmişdi.

Sasanilər Zaqafqaziyada işğal etdikləri ərazilərdə də atəşpərəstlik dinini yaymaq siyasətini yeridirdilər. Bunun üçün Sasani hakim dairələri Zərdüşt kahinlərini Zaqafqaziyaya, o cümlədən də Albaniyaya göndərirdilər. Bu iş II Yezdəgirdin (438-457) zamanında xüsusilə sürətləndirilmişdi. II Yezdəgird Zərdüşt dinini yaymaq üçün Albaniyaya 700 kahin göndərmişdi. Onlar da xristian kilsələrini dağıdır və xalqı atəşpərəstliyə çağırırdılar. Kahinlər burada zərdüşt məbədlərini də inşa etdirmişdilər⁵⁸. İrandan zərdüşt kahinlərinin göndərilməsi sonrakı əsrlərdə də davam etdirilmişdi. Ehtimal ki, göndərilən kahinlərin çoxu bu ərazilərdə qalmış və orəb işğallarından sonra özləri də islamı qəbul etmişdilər.

Beləliklə, Sasanilər dövründə İrandan Albaniyaya irandilli əhalinin köçürülməsi müxtəlif amillərlə bağlı idi.

Sasanilər şimal tayfalarının gündən-günə qüvvətlənən hücumlarından qorunmaq üçün Albaniyada, indiki Azərbaycan və Dağıs-

⁵⁶ История Агван, с.216-217.

⁵⁷ Ф.Дж.Мамедова, Göstərilən əsər, s.193.

⁵⁸ Азəрбајчан тарихи, I чилд, с.99.

tan sərhəddində, Dərbənd keçidində külli miqdarda qarnizon saxlayırdılar.

Şimal tayfalarından qorunmaq məqsədilə inşa edilən müdafiə tikililərinin yaradılmasında yerli əhali ilə yanaşı İrandan da işçi qüvvəsi gətirilirdi.

Çox vaxt yerli əhali Sasani zülmünə dözmür və onlarla mübarizədə hətta bəzən qonşu tayfalarla müttəfiq olmaqdan belə çəkinmirdilər. Yerli əhalinin bu müqavimətini qırmaq üçün Sasani dövləti İrandan buraya irandilli tayfaları köçürürdü. Bu tayfalar Albaniyada İran dövlətinin dayaq rolunu oynamalı idilər.

Sasanilər Alban əhalisinə Zərdüşť təlimini qəbul etdirmək üçün İrandan buraya kahinlər göndərir və bu da əhali içərisində irandilli əhalinin ertməsinə xidmət edirdi.

Albaniyada irandilli əhalinin Sasanilər dövründə daha da artmasını təmin edən amillərdən biri də Mehranilər sülaləsinin Albaniyada hökmranlıq etməsilə bağlı olmuşdur.

Məlum olduğu kimi VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehranilər sülaləsi yüksəlmiş və hakimiyyəti ələ keçirmişlər⁵⁹. Orta əsr müəlliflərinin qeyd etdiyinə görə, Mehranilər sülaləsinin banisi olan Mehran Sasani şahı II Xosrovun qohumu idi⁶⁰. Öz atası IV Hörmüzün (579-590) qatillərinə divan tutan Xosrovun intiqamından canını qurtarmağa çalışıb «Xosrovun qohumu olan Mehran qaçıb Albaniyaya getmiş və özü ilə 30 minə yaxın ailə aparmışdı. O, Uti vilayətinə gəlib böyük Partav (Bərdə) şəhərinin yaxınlığında dayanmışdı və istəyirdi ki, xəzərlərin torpağına gedib bu düşmənlərə (İranın) qoşulsun»⁶¹.

Xosrov isə, yəqin başa düşmüşdü ki, Mehran xəzərlərlə birləşsə, böyük bir təhlükə olacaqdır, buna görə də M.Kalankaytuğunun yazdığına əsasən, Xosrov İranın adlı-sanlı əyanlarının təzyiqi ilə Mehrana aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərir: «Qardaşım, mənim sadiq qardaşım! Düşmən olub məndən uzaqlaşma. Əgər

⁵⁹ Ф.Дж.Мамедова, Göstərilən əsər, s.195.

⁶⁰ История епископа Себеоса, с.28.

⁶¹ История Агван, с.136.

mənimlə bir yerdə yaşamaqdan xoşun gəlmirsə, bu məktub sənə çatanda nə qədər yol getmişsənsə, ölkədə (Albaniyada) yaşamaq üçün özün bir o qədər torpaq götür.»⁶²

M.Kalankaytuğunun yazdığına görə, Xosrovun qasidi elə bir yerdə Mehrana çatmışdı ki, orada o, Mehravan şəhəri saldırmışdı. Sonra Mehran Girdman vilayətindən şimala getdi, onun 12 hakimini hiylə ilə öz yanına çağırdı və qılıncdan keçirib ölkəyə sahib oldu⁶³.

Mehranın nəvəsi İgid Vardan Arranın Eranşahik sülaləsindən olan keçmiş hakimlərinin son 60 nümayəndəsinə yemək vaxtı «zəhərli çörək» verib onları məhv etdi və bundan sonra bütün Arran qəti olaraq yeni sülalənin əlinə keçdi⁶⁴.

İgid Vardanın nəvəsi Varaz Qriqorun dövründə (628-636) Mehranilər xristianlığı qəbul etmiş və hətta iki dəfə xaçaçuran edilmişlər; birinci dəfə imperator İrakli, ikinci dəfə isə katalikos Viro tərəfindən xaç suyuna salınmışlar⁶⁵.

Mehranilərin İrandan gəlməsini başqa müəlliflər də qeyd edirlər: «Mehranilər İran monarxiyasının yeddi böyük nəslindən biri idi. Bu nəslin nümayəndələrinin ehtimal ki, Azərbaycanın torpaqları var idi.»⁶⁶

V.V.Bartold isə Mehranilərin İran nəslindən olduğunu qeyd edərək yazır: «Mehranilərin şəxsində Albaniyada yenidən, lakin bu dəfə fars nəslindən olan, albanların milli sülaləsi bərpa edildi.»⁶⁷ görkəmli türkoloq alim L.N.Qumilyov da Mehranilərin İrandan gəlmə olması haqqında mühüm noticələrə gəlmişdir⁶⁸.

⁶² Yəne orada.

⁶³ Yəne orada.

⁶⁴ З.М.Бунятов, Азербайжан VII-IX əsrlərdə, с.59.

⁶⁵ Yəne orada, s.59-60.

⁶⁶ Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с.440.

⁶⁷ В.В.Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, - Сочинение т.2, М., 1963, с.124-125.

⁶⁸ Л.Н.Гумилев, География этноса в исторический период, Л., 1990, с.87-88.

Deməli, burada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, əgər həqiqətən Mehranilər Sasani-İran nəslindəndirsə, şübhəsiz ki, onların dili də iran-pəhləvi dili olmuş, mənbələrdən məlum olduğu kimi ilk əvvəllər atəşpərəst olmuşlar. Mehranın öz tərəfdarları ilə Albaniyaya gəlməsi, burada irandilli əhalinin çəkisinin artmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Sasanilər dövründə Azərbaycanın şimal rayonlarında irandilli əhalinin tərkibinə təsir edən amillərdən biri də məzdəkilər hərəkatı olmuşdur.

Məzdək hərəkatı Sasanilər dövlətində ən iri dini-siyasi hərəkatlardan biri olmuşdur. V əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində başlanan hərəkat 488-ci ildə Sasani taxtına Qubadın gəlməsi ilə daha da yüksəlməyə başladı. Çünki Qubad Məzdəkin ideyasını müdafiə edirdi⁶⁹. Hərəkatın başçısı Məzdəkin ideologiyası maniliyin radikal cərəyanının ictimali ideyalarını ön plana çəkməklə onu inkişaf etdirən məzdəkilik idi⁷⁰.

Məzdək hərəkatı İran, Mesopotamiya və Cənubi Azərbaycanın bir sıra əyalətlərinə yayılmışdı⁷¹.

Sasani hökmdarı I Qubad, əyanlar və kahinlərin mövqelərini zəiflətmək məqsədilə Məzdək hərəkatını müdafiə edirdi⁷². Lakin 496-cı ildə əyanlar və kahinlər I Qubadı devirdilər. 499-cu ildə I Qubad ehtililərin köməyi ilə İranda hakimiyyəti yenidən ələ keçirdikdən sonra Məzdək hərəkatı xüsusilə genişlənməmişdi. Hərəkatın tərəfdarları mühüm dövlət vəzifələri tutmuşdular⁷³. Məzdək hərəkatının sonrakı inkişafı siyasi qüvvələrin qruplaşmasına səbəb oldu. I Qubad hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra zəiflənməmiş əyanlarla barışığa meyl etdi. 528-ci ildə Məzdək hərəkatı üzərinə

hücum başlandı⁷⁴. 529-cu ildə I Qubadın oğlu I Xosrov Məzdək hərəkatına son qoydu və öz atası Qubadı hakimiyyətdən əl çəkməyə məcbur etdi⁷⁵. Bütün ölkədə məzdəkilərin kütləvi qırğını və repressiyası başlanmışdı. Bəzi məlumatlara görə 80 minə yaxın⁷⁶, digər məlumatlara görə isə 12 mindən çox⁷⁷ adam edam edildi.

Hərəkatın üzvlərinin bir qismi təzyiqlərə davam gətirməyib Azərbaycana (Albaniyaya – M.Ə. Çünki Cənubi Azərbaycanda hərəkatın özü yayılmışdı) və Orta Asiyaya və həmçinin digər yerlərə qaçdılar⁷⁸. Deməli, yenə Albaniyaya İrandan irandilli əhali gəlirdi.

Məzdək hərəkatı ilə V əsrin axırlarında Albaniyada başlanmış sosial-siyasi hərəkat bir-birilə sinxron hadisələr olması⁷⁹, məsələnin daha yaxından müşahidə edilməsinə imkan yaradır. Belə ki, V əsrin sonunda Albaniyada sosial gərginlik xeyli artmışdı. 481-484-cü il hadisələri, 487-ci ildə Albaniyada yerli hakimiyyətin bərpa olunması, 487-ci ildə Aquen kilsə məclisi hadisələrin gərginliyini göstərir. Bəzi müəlliflər hətta Albaniyada baş verən bu sosial hərəkatlara məzdəkilik təsirini qeyd edirlər⁸⁰. Ona görə məhz məzdəkilər Sasanilər imperiyası üçün şimal ucqarı sayılan bu ərazilərə gələ bilərdilər. Məzdək hərəkatının bəzi üzvləri cəza olaraq, I Qubad və I Xosrovun dövründə şimal tayfalarından müdafiə məqsədilə sürətlənən tikinti işlərinə də göndərilə bilərdilər.

Beləliklə, tatların Azərbaycan ərazisində məskunlaşması haqqında bəzi nəticələrə gəlmək mümkündür.

Bir sıra tədqiqatçıların fikirlərinə əsasən tatlar Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərində yaşamağa başlamışlar. Bu dövrdə İran və Azərbaycan ərazisinə Hind-Avropa dilli tayfaların axınını heç bir hərbi üsuli-idarə, hətta böyük Midiya dövləti də

⁶⁹ История ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958, с.57.

⁷⁰ Н.В.Пигулевская, Маздакитское движение, Известия АН СССР, отделение истории и философии, 1944, №3, с.177.

⁷¹ Н.В.Пигулевская, Месопотамия на рубеже V и VI вв., Л., 1940, с.87-88.

⁷² Низамүлмүлк, Сиясәтнамә /фарсчадан тәрчүмә və гејдләр Р.Султановундур/ Бақы, 1987, с.154.

⁷³ Н.В.Пигулевская, Маздакитское движение, с.177.

⁷⁴ Yenə orada, s.179.

⁷⁵ Л.Н.Гумилев, Тысячелетие вокруг Каспия, Баку, 1991, с.59.

⁷⁶ М.С.Иванов, Очерк истории Ирана, М., 1952, с.30.

⁷⁷ Низамүлмүлк, с.164.

⁷⁸ Н.В.Пигулевская, Маздакитское движение, с.183.

⁷⁹ Ф.Дж.Мамедова, Göstərilən əsər, с.214.

⁸⁰ Yenə orada, s.215.

ala bilməmişdir. Əhəməni imperiyası dövründə (e.ə. 558-331) irandilli tayfaların şimala doğru axını bu xalqların adıçəkilən ərazilərdə yerini möhkəmləndirməkdə kömək etmişdi. Uzun bir tarixi dövr ərzində bu xalqlar yaşadıkları ərazilərin yerli əhalisinə çevrilmişlər.

Yeni eranın IV-VI əsrlərində Sasani imperiyası dövründə, imperiyanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində genişləndirdiyi əraziləri öz əlində saxlamaq üçün həyata keçirdiyi sosial-siyasi vasitələrdən biri kimi, köçürmə siyasəti Azərbaycanın şimal-şərq ərazilərinə də sirayət etmiş və yeni köçürülən əhali daha əvvəllər burada yaşayan həmin xalqların öz dil və mədəniyyətlərini qoruyub inkişaf etdirməsinə təkan vermişdir. Sasanilər dövründə köçürülən əhali, bundan çox-çox əvvəl bu ərazilərdə yaşayan və eyni dil qrupunda ünsiyyət əlaqəsi saxlayan yerli əhali ilə daha tez qaynaq-qarışmışlar. Bu şərtlərə ictimai-siyasi həyatda baş verən müxtəlif hadisələr də ciddi təsir göstərmişdir.

Tatların Azərbaycan ərazisində etnik formalaşma prosesi artıq VI əsrin ikinci yarısı üçün başa çatmış və illər ötdükcə öz adları ilə tanınmağa başlamışlar. Əsasən oturaq həyat sürən tatlar, yaşadıkları ərazinin siyasi-ictimai və sosial-iqtisadi-mədəni həyatında aparıcı rollardan birini aparmışlar.

Tatların Azərbaycan ərazisində məskunlaşma tarixinin sosial-siyasi şərtləri bunlardan ibarətdir.

Tatların Azərbaycan məskunlaşması haqqında konkret nəticələrə gəldikdən sonra, onların İranın hansı bölgələrindən gəlməsi bir sual kimi ortaya çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tatların e.ə. I minillikdə Azərbaycan ərazisinə gəldiyini iddia edən müəlliflər onların hansı ərazilərdən köçməsi barədə də öz fikirlərini bildirmişlər⁸¹.

Sasanilər dövründə irandilli əhalinin Azərbaycana İranın hansı ərazilərindən köçürülməsi haqqında isə demək olar ki, heç bir mülaizmə söylənilməmişdir.

⁸¹ Bu fikirlər fəslin əvvəlində geniş işıqlandırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, Sasanilər hakimiyyəti ələ almamışdan əvvəl, Parfiyanın müstəqil idarə olunan vilayətlərindən biri olan Pars əyalətinin başçısı olmuş I Ərdəşirin atası Papak⁸² əyalətdə qazandığı böyük nüfuz nəticəsində özünə xeyli tərəfdar toplaya bilmişdi. Mənbələrdən məlum olur ki, I Ərdəşir də bu nüfuzu saxlamış və hətta bütün Parsı və ona yaxın olan əraziləri öz tərəfinə cəkbə bilmişdi⁸³. Şübhəsiz ki, I Ərdəşirin təmsalında Sasani sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsində də bu tərəfdarların böyük rolu olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, I Ərdəşir hakimiyyəti ələ alıb Ktesifonda oturduqdan sonra, Parsın paytaxtı Stəxr ölkənin ikinci paytaxtı elan olunmuşdu⁸⁴. Heç şübhəsiz ki, Pars əyaləti və ona yaxın olan ərazilər ölkədə öz siyasi nüfuzunu sonrakı əsrlərdə də saxlamışdılar. Deməli, Sasanilər dövlətində, imperiyaya daha sədaqətli adamlar məhz bu ərazilərdən çıxmış və Pars, paytaxt rayonu bir növ dövlətin dayaqına çevrilmişdi.

Sasanilərin Albaniyada yerli əhali içərisində özlərinə dayaq yaratmaq məqsədilə köçürdükləri əhali, zərdüştilik dinini yaymaq məqsədilə göndərilən din xadimləri də bu ərazilərdən köçürülə bilərdilər.

İran nəsilərindən olan Mehranilər də Sasanilər sülaləsinə qohum olub paytaxt rayonundan Albaniyaya gəlmişdilər.

Beləliklə, tatların təkamülündə mühüm rol oynayan irandilli əhali vaxtilə İranın cənub-qərb vilayətlərindən köçüb, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışlar.

Yeni eranın VI əsrindən bəri tatlar şimal-şərq Azərbaycanın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Ərəb istilasının süqutundan sonra Azərbaycanda irili-xırdalı müxtəlif feodal dövlətləri yaranmışdı. Bu feodal dövlətlərdən ən uzunömürlüsü və sabit inkişaf edən – Şirvanşahlar dövləti olmuşdur.

⁸² R. Ghirshman, *Iran – from the earliest times to the islamic conquest*, Baltimore, 1905, p.290-291; Lakin mənbələrdə Ərdəşirin atasının Sasan olduğu göstərilir. – Книга деяний Ардашира сына Папака, с.78.

⁸³ Книга деяний Ардашира сына Папака, с.81-82.

⁸⁴ М.М.Дьяконов, *Göstərilən əsər*, s.258-259.

Azərbaycanın şimal-şərq əyalətlərini özündə birləşdirən və təqribən min illik bir tarixə malik olan Şirvanşahlar dövlətinin ictimai-siyasi inkişafında tatların xüsusi mövqeyi olmuşdur. S.Aşurbəyli qeyd edir ki, «tatlar heç şübhəsiz, Şirvan ərazisinin ən qədim etnik təbəqələrindəndir.»⁸⁵

Tatlar, Məzyədilər sülaləsi dövründə Şirvanda sosial-iqtisadi həyatın inkişafında mühüm rol oynamışlar. Ayırı-ayrı tat yaşayış məntəqələri bu və ya digər sənətkarlıq sahəsində təkcə Şirvanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə şöhrət qazanmışdır. Belə məntəqələrdən biri də Lahıc idi. Lahıcın əhalisi – tatlar İrandan Gilanın Lahican vilayətindən gəlmə olub, ehtimal ki, VI əsrdə Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən Sasanilər dövlətinin şimal sərhəd əyalətlərinə köçürülmüşlər⁸⁶. Lahıcın öyrənilməsi bu orta əsr yaşayış məntəqəsinin yüksək abadlıq səviyyəsinə – daş döşənmiş küçələr, meydanlar, daxili həyətlər, atmosfer yağıntılarının axması üçün ölçülüb-biçilmiş şaquli planlaşdırma, kanalizasiya sistemi, dağ çeşmələrindən içməli su ilə yaxşı təchiz edilməsi – malik olduğunu göstərir. Lahıc, orta əsrlərdə Şirvanın mis sənayesinin məşhur sənətkarlıq mərkəzi olub Cənubi Qafqaz ölkələrinə, İran və Türkiyə şəhərlərinə ixrac edilən mis qabları və silahları ilə şöhrət qazanmışdı. Sulut kəndi vasitəsilə Şamaxı və Azərbaycanın digər şəhərləri, habelə qonşu Dağıstanla ticarət aparılırdı. Lahıc əhalisi ta qədimdən kustar üsulla mis qablar düzəltməklə, bu məqsədlə xüsusi kömür hazırlamaqla, habelə çarvadarlıqla – hazır məhsulu müxtəlif yerlərə daşıyıb satmaq və əvəzində xammal alıb gətirməklə məşğul olmuşlar. Lahıc qabları rəngli keramika rəsmləri əvəzinə, bədii oyma ilə işlənmiş xalça naxışlarını xatırladan naxışlarla bəzədilirdi. Bu isə təsadüfi deyildi. Lahıca qonşu və yaxın kəndlərdə bədii xalçaçılıq ta qədimdən inkişaf etmişdi. Ərəb mənbəyi «Hüdud əl-ələmdə» göstərilir ki, bütün dünyada məşhur olan yun parçalar və xalçalar üç nahiyyədə – Şirvan, Xursan və Layzan-

⁸⁵ С.Ашурбәјли, Шиваншаһлар дөвләти, Бақы, 1997, с.25.

⁸⁶ С.Ашурбәјли, Шиваншаһлар дөвләти, с.117.

да⁸⁷, yəni indiki Şamaxı, Bakı, Quba, Qonaqkənd və b. yerlərdə istehsal olunurdu. Sonrakı tarixi inkişafa nəzər yetirdikdə, aydın olur ki, bu sənətlə bu bölgələrdə əsasən tatlar məşğul olmuşlar. Lakin orta əsrlərdə tatlar Şirvanşahlar dövləti tərkibində bir çox digər sənət növləri, əkinçilik və bağçılıqla da məşğul olurdular.

Şirvanşahların siyasi tarixi araşdırılarkən orada Sasani dövlətinin nüfuz qalıqlarını müşahidə etmək olar. Şirvanşahlar İrandakı Sasani ənənələrini davam etdirərək, taxta oturarkən rəqib və hakimiyyət iddiasında olmasın deyə öz qardaşlarını öldürtdürüldülər.

1027-ci ildə Şirvanşah Yəzid ibn Əhmədın ölümündən sonra Şirvanşahların adları dəyişmişdir – ərəb adlarından qədim Sasani adlarına dönüş başlanmışdır (Yəzidin oğulları Ənuşirəvan, Mənuçöhr adlanırdı). Çox ola bilər ki, artıq X əsrin birinci yarısında Məzyədi Şirvanşahlar Sasani mənşəli yerli əsilzadə ailələri ilə qohumluq əlaqələrinə girir və həmin ailələrin qadın nümayəndələri köhnə ənənələri dirçəldirdilər. Məsudi 943-cü ildə Şirvan şahı Məhəmməd ibn Yəzidin Sasani Bəhram Gurun nəslindən olduğunu göstərirdi⁸⁸. Şirvanşahların Sasani Bəhram Gurun əsilzadə nəslindən olmalarını iddia etmələri faktının özü artıq erkən dövrlərdə yerli şahlardan biri ilə ehtimal ki, Sasani mənşəli Şirvanşahlarla nigah bağlaması ilə izah edilə bilər.

1027-ci ildə Yəzid ibn Əhməd öldükdən sonra hakimiyyətə onun Sasani mənşəli oğlu Mənuçöhr keçdi. Bundan bir müddət sonra Şirvanşahlar sarayında daxili saray çəkişmələri və hakimiyyət mübarizəsi bir müddət davam etdi. Belə ki, Şirvanşah Mənuçöhr yeddi illik hökmranlıqdan sonra öz evində qardaşı Əbu Mənsur ibn Yəzid tərəfindən xaincəsinə öldürüldü⁸⁹. Əbu Mənsurun hökmranlığı dövründə Şirvanşahla hərbi rəislər arasında çəkişmələr davam edirdi. Onun ölümündən sonra şirvanşahlığa qardaşı Qu-

⁸⁷ Худуд-ал-алем /пер. Туманского с введением и указателем В.В.Бартольда/, Л., 1930, с.65

⁸⁸ Масуди, Луга золота и родники драгоценных камней /пер.Н.А.Караулова/- Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа, Тифлис, 1908, выпуск 38, с.43

⁸⁹ С.Ашурбәјли, Шиваншаһлар дөвләти, с.106

bad ibn Yəzid keçdi. Qubadın 1043-cü ildən 1049-cu ilə qədər olan hakimiyyəti dövründə⁹⁰ də hərbi rəislərin saray çəkişmələri davam edirdi. Onun ölümündən sonra Şirvanşahlar sarayında daxili saray çəkişmələri daha kəskin bir vəziyyət almışdı. Bu mübarizə 1063-cü ildə I Fəribürzün hakimiyyətə gəlməsinə qədər davam etmişdir.

Şirvanşah I Fəribürzün hakimiyyəti dövründə (1063-1096) artıq Şirvanşahlar özlərinin Kəyan nəslindən olmalarını açıq etiraf edirdilər və bununla fəxr edir, hətta bəzən özlərini Kəsrənilər (adlısanlı Sasani əsilzadə nəsilələrindən – M.Ə.) sülaləsindən olmasını qeyd edirdilər.

Tatların yaşadığı ən böyük kəndlərdən biri sayılan Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində doğulmuş görkəmli Azərbaycan şairi Xaqaninin əsərlərində Fəribürzün adı III Mənuçəhr ibn I Əfridunun (hər ikisi Şirvanşah olmuşlar) bacısı mələikə İsmətəddinə ithaf olunmuş mədhiyyədə çəkilir. Xaqani onun ziyarətini əcdadlarının səfərləri ilə müqayisə edir, «Sənin baban şah Fəribürz Məlik şah (Səlcuq sultanı – M.Ə.) baş çəkməyə getmişdi və İsfahana gedib çıxmışdı. Kəyanlardan (Kəsrənilərdən – M.Ə.) heç kim Kəbəyə getməmişdi. Sən Kəbəni ziyarət etdin və Kəyanların fəxri oldun.»⁹¹

Beləliklə, Xilafətin tənəzzülü və Şirvanşahların hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə bağlı «xanədan yenidən dirçəlməyə başladıqda ona öz nüfuzunu əsilzadə nəslinə mənsubluğu ilə hər vəchlə əsaslandırmaq lazım gəldi və onda Şirvanşahların Sasanilərlə qohumluğu barədə köhnə nəzəriyyə ortaya çıxdı, onların Şeyban ərəb tayfası ilə bağlılığı isə arxa plana çəkildi»⁹². Şirvanşahlarda bu ənənə 1382-ci ilədək Şirvanşah Hüşəng ibn Kəbyeyn ölümünədək davam etmişdir. Şirvanşahların XI əsrdən XIV əsrə qədərki hakimiyyət dövrünü nəzərdən keçirdikdə bir sıra nəticələr əldə etmək mümkündür. Ərəb mənşəli Məzyədi Şirvanşahlar sülaləsində XI

əsrin birinci rübündən etibarən diyişiklik baş verir. Əvvəlki ərəb adları Yəzid, Əhməd və s. əvəzinə Sasani adları – Ənuşirəvan, Mənuçəhr, Axsitan, Gərşəsb, Fəribürz və i.ə. meydana gəlir. Onlar öz şəcərələrini Sasani hökmdarları Xosrov Ənuşirəvana və Bəhram Gura bağlayırlar. Ərəb mənşəli Şirvanşahların Sasani şahlarına söykənən əsilzadə nəslindən olmalarını iddia etmələri faktını onların qadın nümayəndələrinin qədim ənənələri dirçəldən, vaxtilə bu ərəzilərə köçürülən, Sasani mənşəli yerli hökmdar ailələri ilə nigah əlaqələri ilə izah etmək mümkündür.

Şirvanşahların XII-XIII əsrlərdə formalaşması onların siyasi, sosial və mədəni həyatlarının bütün sahələrinə sirayət etmişdi⁹³. Yerli feodal nəsiləri ilə qohumlaşan Məzyədilər tədriclə öz ərəb mənşələrindən uzaqlaşır, Şirvan aristokratiyası tərəfindən assimilyasiyaya uğrayaraq yerli hakim sülaləyə çevrilirlər.

Hüşəng 1382-ci ildə öldükdən sonra Şirvan feodalları onun əmisi oğlu İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubadı hökmdar seçdilər. Onun taxta çıxması haqqında mənbələrdə daha müfəssəl məlumat verilir. Zadəgan nəslindən olan yoxsullaşmış feodal Şeyx İbrahim atası və qohumları ilə birlikdə Şirvanın Şəki nahiyyəsindəki kəndlərin birində yaşayaraq əkinçiliklə məşğul olurdu. Onlar özlərini Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın nəslindən hesab edir və şəcərələrini onun üzərində qururdular. Xalq iqtisadlarından və feodal çəkişmələrindən sonra Şirvan feodalları Şeyx İbrahimi Şirvanşah seçməyi qərara aldılar. «Onlar hökmdarlıq ləvazimatı olan dövlət atları və məiyyətlə İbrahimin yanına yollandılar. Gördülər ki, o, işləyib yorulduqdan sonra şumlanmış cərgənin yanındakı ağacın altında yatmışdır. Onlar İbrahimin üzərində çadır qurub şah məiyyəti kimi kənara çəkildilər və onun oyanmasını gözləməyə başladılar. İbrahim oyananda onu təbrik etdilər və ona sədaqət andı içdilər. Onlar İbrahimi şəhərə (Şamaxıya) aparıb taxta oturdular və o, ölkələr fəth etməyə başladı, öz təbəələri ilə ədalətlə rəftar et-

⁹⁰ Yəne orada, s.108.

⁹¹ В.Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда (X-XI вв.), М., 1963, s.96.

⁹² Yəne orada, s.176-177.

⁹³ С.Ашурбәкли, Göstərilən əsəri, s.206-207.

di, onların ürəklərinə dinclik gətirib, səxavət göstərdi. Mövqeyi möhkəmləndi və o, geniş tanınaraq məşhurlaşdı.»⁹⁴

1382-ci ildə I Şeyx İbrahim tərəfindən binası qoyulan Şirvanşah sülaləsi ta 1538-ci ilədək Şirvanı idarə etdi.

Buradan belə bir sual meydana çıxır ki, niyə görə saray feodalları məhz Şeyx İbrahimin taxta əyləşməsinin tərəfdarı idilər. Bu sualın yalnız bir cavabı yalnız bundan ibarət ola bilər ki, Şeyx İbrahim və onun ailəsi özlərini Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın nəsiləri hesab edirdilər. Deməli, hətta XIV əsrin sonunda belə Şirvanşahlarda Sasani ənənələrinin təsiri özünü açıq formada büruzə verirdi. Bütün bunlar vaxtilə bu ərazidə yaşayan və köçürülən irandilli əhalinin orta əsrlərdə ölkədəki (Şirvanda) nüfuzundan xəbər verirdi.

Bu təsir özünü təkcə siyasi həyatda deyil, sənət sahələrində də büruzə verirdi. «XII əsrdə Şirvanşah I Axsitan Şamaxı yaxınlığında dağda daş hasarla dövrələnmiş (ehtimal ki, Axsitanan vaxtında qalaya əlavə tikililərlə möhkəmləndirilmişdir – M.Ə.) əlçatmaz Gülistan qalasını tikdirmişdi. Qalanın yuxarı hissəsində daşdan yonulmuş çox gözəl qabarıq insan üzləri təsvir olunmuşdur.»⁹⁵ Zəkəriyyə əl-Qəzvininin 1275-ci ildə yazdığına görə Şirvanşahın Şamaxı yaxınlığındakı Buğurt qalasındakı iqamətgahının divarlarında da insan heykəl təsvirləri var idi⁹⁶. XVII əsrdə Şamaxıda olmuş səyah Adam Oleari qala divarında daşdan yonulmuş insan üzləri gördüyünü yazırdı⁹⁷.

Görünür, bu nadir bəzək abidələri Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbində islamaqədərki qədim yerli ənənələr əsasında yaradılırdı. Bu üslubun meydana çıxmasını Sasanilər dövründə və daha əvvəllər buna bənzər heykəl təsvirlərinin yayıldığı İranla mədəni əlaqələrlə izah etmək mümkündür. İslam dininin insanın və heyvanla-

⁹⁴ В.Ф. Минорский, *Гöstərilən əsəri*, s.170-171.

⁹⁵ С.Ашурбəјли, *Гöstərilən əsəri*, s.277.

⁹⁶ Дж.З.Бунятов, *Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане*, - Изв.АН Аз.ССР /серия истории, фил. и права/, 1976, №3,с.55.

⁹⁷ Адам Олеарий, *Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно*, СПб., 1906, с.465

rın təsvirini qadağan etməsinə baxmayaraq Azərbaycanda təsviri sənətin bu növü aradan çıxmamışdı. Bu isə Şirvan ərazisində yaşayan yerli əhalinin köhnə adət-ənənələri nəinki qoruyub saxlamasından, hətta onu saray çərçivəsi səviyyəsinə qaldıra bilməsindən xəbər verir.

Səfəvilər 1538-ci ildə Şirvanı tutduqdan sonra burada vəziyyət tamamilə dəyişildi. Səfəvi şahı I Təhmasib Şirvanı tutduqdan sonra Şirvanşahlar xanədanının devrildiyini elan etdi və Şirvanı Səfəvilər dövlətinə birləşdirdi. Ölkə şahın qardaşı bəylərbəyi Əlqas Mirzənin idarə etdiyi vilayətə çevrildi. Şirvanın demək olar ki, bütün zadəganları məhv edildi, onun torpaqları qızılbaş tayfalarının başçılarına, əmirlərə paylandı. Lakin müstəqillik ənənələrinə sadiq qalan Şirvan əhalisi uzun müddət Şirvanşahlar dövlətinin məhv olması fikri ilə razılaşmayaraq bir sıra yerlərdə qızılbaşlara müqavimət göstərirdilər⁹⁸. Şirvandakı sonrakı hadisələr türk-Osmanlı müdaxilələri və Şirvanşahlar nəslindən olan şəxslərin başçılığı ilə şirvanlıların Səfəvilərə qarşı üsyanları ilə bağlıdır. Bu mübarizələrdə tatlar da bütün Şirvanın əsas əhalisi kimi iştirak edirdi. Lakin Şirvanşahlar səltənətinin bərpasının qeyri-mümkünlüyü məlum olduqdan sonra Şirvan Səfəvilər dövlətinin tərkibində öz sabit inkişafını keçirdi. Bu dövrdə tatlar öz oturaq əkinçilik həyatına qayıdaraq, həmçinin maldarlıq və sənətkarlıqla da məşğul olurdular. Lakin bu sabit inkişaf Səfəvilər dövləti dağıldıqdan sonra pozuldu. Əvvəlcə Nadir şahın (1736-1747) hücumları, sonra isə xanlıqlar arasında gedən mübarizə əhalini daha da dağlara çəkilib, orada sığınacaq tapmağa vadar etdi. Nadir şahın Azərbaycana hücumları nəticəsində bir sıra Azərbaycan şəhərləri ilə bəhəm, bir çox böyük tat kəndləri də tamamilə məhv edildi. Quba rayonunun Qəni Dərə kəndi yaxınlığındakı böyük dərədə Nadir şah dövründə baş vermiş böyük vuruşma hal-hazırda da yaşlı yerli əhalinin yaddaşında nəsil-dən-nəsilə ötürülmə yolu ilə qalmışdır. Yerli camaat bu yeri Qanlı Dərə (kəndi adı da buradan götürülmüşdür – M.Ə.) adlandırmışdır.

⁹⁸ С.Ашурбəјли, *Гöstərilən əsəri*, s.326.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra (1801-1829), Rusiya hökumətinin Qafqaz siyasətində yerli əhalini siyahıya alması mühüm yer tuturdu. Bu siyahıya alınmalardan tat kəndləri və onların əhalisinin sayı və məşğuliyyəti tamamilə aydın olur. Rusiya imperiya siyasətində XIX əsrin ikinci yarısından Qafqazda yaşayan xalqların etnik vəziyyətinin öyrənilməsi mühüm yer tutmağa başladı. Tatlar da bu maraqlardan kənarda qalmadı. Məhz bu dövrdən tatların etnik vəziyyəti, məşğuliyyəti, dili və mənşəyi öyrənilməyə başlanmışdır.

Tatların etnik mənşəyini öyrənmək üçün onların məskunlaşma tarixini, hansı ərazilərdən köçüb gəlməsini öyrənməklə yanaşı, tatların bu adla nə vaxtdan tanınmasını da öyrənmək vacibdir.

Tarixi ədəbiyyatda bu məsələdən bəhs edərkən «sonradan tat adlandırılmış...»⁹⁹ ideyası daha geniş yayılmışdır. Bu fikrə Y.A.Paxomov da şərik çıxaraq, qeyd edir ki, tatların əksər hissəsi Sasanilər dövründə köçürülmüş, lakin onlar sonrakı əsrlərdə tat adlandırılmışlar¹⁰⁰. Tatların adının mənşəyindən bəhs edərkən P.K.Juze də onlara bu adın, tatlar bu əraziyə gəldikdən çox-çox sonra verildiyini qeyd etmişdir¹⁰¹.

«Sonradan tat adlandırılmışdır» ideyasını A.L.Qryunberq¹⁰², L.X.Davıdova¹⁰³ və başqaları da müdafiə etmişdilər.

Lakin, tatların adı mənşəyi, yəni onların nə vaxtdan tat adlandırılması haqqında başqa fikirlər də irəli sürmək mümkündür.

«Tat» sözünün izahından məlum oldu ki, bu söz qədim türk dilində yad, gəlmə, başqa mənalarında işlənmişdir.

Qədim türklər ancaq onların torpaqlarına hücum edən, özlərinin yaşadıkları ərazilərdə məskunlaşan tayfa və yaxud xalqları,

«tat» adlandırmışdılar. «Tat» terminini araşdırarkən nəzərdən keçirdiyimiz mənbələrdən məlum oldu ki, türklər onlara tez-tez hücum edib, torpaqlarına daxil olan başqa türkdilli xalqları (məsələn, türk xaqanlığında uyğurları, Krımda tatarlar Osmanlı türklərini və s.) belə «tat» adlandırmışlar.

Zaqafqaziyada və Ön Asiyada isə şərait bir az başqa cür idi. Məlumdur ki, tarix boyu bu ərazidə əsasən irandilli və türkdilli xalqlar mübarizə aparmışlar. Belə ki, adı çəkilən əraziləri bütövlükdə götürdükdə şimal tərəfdə (əsasən Zaqafqaziyada – M.Ə.) türklər, cənub zonada isə (əsasən İran ərazisində – M.Ə.) irandillilər üstünlük təşkil etmişlər. Ona görə də necə ki, Orxon-Yenisey türkləri «tat» sözünü əsasən çinlilərə aid edirdilər, Zaqafqaziyada yaşayan türklər də bu sözü əsasən iranlılarla bağlayırdılar.

Deməli, tatlar kütləvi şəkildə Azərbaycanın şimal-şərq ərazilərinə gələrkən, onları məhz bu ərazilərdə yaşayan türkdilli xalqlar gəlmə, yad kimi qarşılamış və tat adlandırmışlar. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, tatlar Azərbaycana gəldiyi gündən bu adla adlandırılmışlar. Deməli, Azərbaycan ərazisində türkdilli xalqların üstün çoxluğu hələ qədimdən mövcud olmuşdur.

⁹⁹ Azərbaycan тарихи, I чилд, с.98.

¹⁰⁰ Е.А.Пахомов, Краткий курс истории Азербайджана... с.13; Пехлевийские надписи Дербенда, Известия Аз.ГНИИ, т.I, выпуск 2, Баку, 1930, с.4.

¹⁰¹ П.К.Жузе, Göstərilən əsəri, s.8.

¹⁰² А.Л.Грюнберг, Л.Х.Давыдова, Татарский язык, с.233-234.

¹⁰³ Л.Х.Давыдова, О роли конфессионального фактора в формировании диалектных различий /на материалы татарского языка/ с.23-25.

IV FƏSİL

TATLARIN DİNİ ETİQADI

1. İLKİN DİNİ ETİQAD

Hər bir xalqın, və ya etnosun hər hansı bir dini qəbul etməsinin mühüm bir tarixi prosesi vardır. Tarixdə müxtəlif tayfa və xalqlar ayrı-ayrı dini etiqadlara inanmışlar. Hətta eyni bir xalq tarixi prosesin inkişafı nəticəsində bir neçə dəfə öz dini əqidəsini dəyişməyə məcbur olmuşdur.

Bütün xalqlar kimi tatların da ilkin dini etiqadı olmuşdur. Belə ki, hələ II minilliyini sonu – I minilliyin əvvəllərində Xəzər ətrafına köç edən hind-avropa dilli tayfaların dini görüşləri büt-pərəstlikdən başqa bir şey olmamışdır. Bunu biz müasir tatların daşa, dəmirə, ağaca və başqa cisimlərə sitayiş və etiqadında görürük. Hal-hazırda da əksər tat kəndlərində müxtəlif daşlar müqəddəs sayılır, daşla bağlı müəyyən miflər, onun fətişləşdirilməsi, daşa ilahi münasibət hiss olunur. Məsələn, sonsuz qadın uşağı olsun deyə pırə gedir və onun daşlarından qarnına sürtür; Bir arzu və ya istəyi olan kəs həmin arzunun yerinə yetirilməsi üçün pirin içərisindəki ağac və kollardan birinə iplə daş bağlayır; Un anbarına un tökdükdən sonra ora bir daş da atırlar. Bununla da unun bərəkətli olacağı və gec qurtaracağı haqqında inam əmələ gəlir. Tatlar öz günahlarını ləğv etmək üçün hər hansı bir müqəddəs sayılan yerə ətrafdan gətirib daş qoyurlar. Guya böyük daş böyük günahın, kiçik daş isə kiçik günahın ləğv olunmasına kömək edə bilər. müasir tatlarda dəmirə, bürüncə, misə ilahi münasibətləri də onların büt-pərəst ibtidai inanclarının qalığı kimi bu gün də yaşamaqdadır.

Tatlar arasında daşa, dəmirə, misə, ağaca ilahi münasibət, ibtidai insanların yaratmış olduğu ilahi qüvvə toteminin min illər ərzində insanların şüurunda kök salmış bu güncü qalığından başqa bir şey deyildir. Deməli, tatlarda ilk qədim dövrlərdə dininin ilkin formaları totemizm, animizm və büt-pərəstlik formaları geniş inkişaf etmişdir.

2. ZƏRDÜŞTİLİK (ATƏSPƏRƏSTLİK)

Tarixdən məlumdur ki, qədim dövrlərdə və ilkin orta əsrlərdə İran ərazisində, Azərbaycanda və ümumiyyətlə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində ən geniş yayılmış dinlərdən biri də zərdüştilik olmuşdur.

E.ə. II-I minilliklərdə yaranıb inkişaf edən zərdüştilik, hələ lap qədim dövrlərdən İranda, Orta Asiyada, Əfqanıstanda, Hindistanda, Azərbaycanda və digər ölkələrdə geniş yayılmış, qədim dövr və ilkin orta əsrlərin ən mühüm dinlərindən birinə çevrilmişdi¹.

Zərdüştiliyin yüksək səviyyədə inkişafına hələ Midiya dövründə və ondan əvvəl təsadüf etmək mümkündür². İ.M.Dyakonovun fikirlərinə əsasən, zərdüştiliyin qanun kitabı olan Avesta ilk dəfə məhz bu dövrdə toplanmışdır³. Zərdüştilik Əhəmənilər imperiyası dövründə bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində daha da yayılmağa başlayır.

Atəspərəstliyin banisi olan Zərdüşt Spitman çoxallahlıqı rədd edərək Ahura Mazdanı yeganə yaradan qəbul etmiş, müxtəlif allahlara sitayiş edən dövlət başçıları tənqid etmişdir.

Zərdüştin doğulduğu yer haqqında hal-hazırda da elmdə müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar Zərdüştin Baktriya da doğulduğunu qeyd edirlər⁴. Bəzi tədqiqatçılar isə Zər-

¹ М.Бойс, Зороастрийцы: Верования и обычаи, М., 1988, с.8.

² И.М.Дьяконов, Истори Мидии, с.372-373.

³ Yənə orada, s.383-384.

⁴ С.Н.Соколов, Зороастризм, В кн. Авеста в русских переводах (1861-1996), СПб., 1998, с.9-11.

düştün vətəninin hətta Hindistan olmasını da inkar etmirlər⁵. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə Zərdüşt Azərbaycanda, o zaman Gəzən, sonra Təxti-Süleyman və ərəb mənbələrində Şiz adlandırılan yerdə doğulmuşdur⁶. Gəzən Urmiya gölü yaxınlığında yerləşmişdi. Bir sıra mənbələrə görə Gəzən sonradan Atropatena paytaxtı olmuş Qazaka şəhəri idi. Zərdüşt dini ədəbiyyatında deyilir: “İlk yararıda od yarandı və üç hissəyə bölündü: bir hissəsi Gəzən yerinə düşdü. Bu, şahların və döyüşçülərin odu hesab edilirdi. Sasani şahları başlarına tac qoyduqda bu odu ziyarət etməyə gedərdilər. Burada onlar Azərgəşəsp atəşgahını bütün odların mənbəyi bildirdilər. İkinci od hissəsi Azərfənbağ adlanır. Bu od din başçıların odu idi və Karyan (Fars) adlanan yerdə düşmüşdür. Üçüncüsü isə kəndlilərin odu olub Rivənd Nişapur adlanan yerdə düşmüşdür. Bu üç atəşgahdan hər biri müəyyən cəhətdən müqəddəs sayılırdı.”

Dini ədəbiyyatlardan məlumdur ki, Zərdüşt 21 yaşında ikən tərkidünyalığa qapılmış, adamlardan uzaqlaşmışdır. Zərdüşt 30 yaşında peyğəmbər olduğunu elan edərək təkallahlılığa çağırmağa və təbliğ etməyə başlamış və bu işin Ahura Mazda tərəfindən ona tapşırıldığını bildirmişdir.

Zərdüştün doğulma tarixi haqqında da tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. M.Boys Zərdüştün e.ə. II minilliyin ortalarında doğulduğunu ehtimal edərək, Avestadan misallar gətirməklə fikrini əsaslandırmağa çalışır⁷. Lakin tarixi ədəbiyyatda Zərdüştün e.ə. VII əsrin ortalarında doğulduğu faktı daha üstünlük təşkil edir. “Zərdüşt e.ə. 660-cı ildə doğulmuş, iyirmi yaşında gushənişin olmuş, otuz yaşında peyğəmbərliyini elan etmişdir. O, Urmiya gölünün yaxınlığında, Savalan dağında, Musanın Tur Sinada vəhy aldığı kimi qeybdən vəhy almışdır. Buna görə də Savalan dağı ən qədim zamanlardan bu günədək müqəddəs sayılmış və ziyarətəh olmuşdur. Zərdüşt qırx yaşında ikən Gəştəsbə (Şərqi İran hökmdarını) öz dinə gətirmişdir. E.ə.585-ci ildə yetmiş yaşı olarkən Ər-

⁵ М.Бойс, Göstərilən əsər, s.24.

⁶ Авеста, I китаб, Бақы, 1995, с.8.

⁷ М.Бойс, Göstərilən əsər, s.51-52.

casbın qoşunları hücum etdikdə Baktriyanın atəşgahında, Brak Rukrəş adlı bir turanlının əlilə öldürülmüşdür.”⁸

Zərdüştün yaşadığı dövr məsələsi haqqında qədim Yunan və Roma tarixçilərinin, müasir müəlliflərin əsərlərinə böyük müxtəliflik mövcuddur.

Zərdüşt haqqında ilk məlumatı qədim yunan tarixçisi Lidiyalı Ksef (bəzi mənbələrdə Xsantus – M.Ə.) vermişdir. O, İran şahı Kuruş tərəfindən alınmış Lidiyanın paytaxtı Sarda şəhərində yaşamış və yaxın ölkələrdəki atəşgahlarda muğlarla tanış olaraq onlardan Zərdüşt dinini öyrənmiş, bütün Kiçik Asiyanı Urmiyayadək gəzib maraqlı məlumat toplamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixçi e.ə. VI əsrin sonu, V əsrin əvvəllərində yaşamışdı. Yunan filosofu Platon yeni dini yaradan Zərdüştün dinini Allaha ən yaxşı sitayiş edən yüksək düşüncəli din hesab etmişdir. Zərdüşt dininin mərkəzində tək Allah Ahura Mazdaya inam durur. Zərdüşt Ahura Mazdaya inamı ancaq düşüncə, söz və əməllə göstərməyi, Ahura Mazdanın təbliğ etdiyi xeyir və yaxşılıqları həyata keçirməyi dinin əsası kimi qəbul etmişdir. Məhz buna görə də Zərdüşt islahatçı adlanır.

Banisi və peyğəmbəri Zərdüşt olan atəşpərəstlik dininin əsası tək allahlılıq təşkil etsə də, burada dualizm məsələləri də görünür. Belə ki, Ahura Mazdaya qarşı şər və pis qüvvələrin himayəçisi Anqra Manyu qoyulur. Zərdüştiliyə görə məkan və zaman sonsuzdur. Bütün ətraf aləm iki hissəyə bölünür: Birincisi, sonsuz işıq, xeyir əməllər sahəsi və Ahura Mazda, digəri sonsuz qaranlıq, şər əməllər sahəsi və Anqra Manyu. Ahura Mazda zamanın davam kəsiyini də yaratmışdır. Bu zaman kəsiyi 12 min il təşkil edərək 3 min il olmaqla dörd hissəyə bölünür. Birinci dövrdə Ahura Mazda dünyanı yaratmış. Bu dövr zərdüştilikdə *Fravasın* adlandırılmışdır, zərdüştiliyə görə yaradılmış dünya kürə formasındadır. Səma üç sferadan ibarətdir – ulduzlar sferası, Ay sferası və Günəş sferası. günəş sferası arxasında Haronmana - “Xvalanın evi”, Ahura Mazdanın cənnəti yerləşir. Ona əks yerdə divlərin qaranlıq şahlığı

⁸ Avesta, I kitab, s.10.

– dujahva - Anqra Manyunun cəhənnəmi yerləşir. Orta sahə isə qaranlıqla işıq qarışığı və mübarizəsi sahəsi adlanır.

Dünyanın yaradılmasından keçən üç min ildən sonrakı üç minillik tarix zərdüştiliyn əmələ gəlməsinə qədər dünyada gedən ictimai-siyasi mübarizələr tarixindən ibarətdir. Zərdüştünün ölümündən sonra dünya üç min il mövcud olmalıdır. Bu dövrdə hər min ildən bir insanların xilaskarları meydana gəlməlidir, zərdüştilikdə Uxşyat-ereta, Uxşyat-nemax və Saoqiyant adlanan bu üç xilaskar Zərdüştin övladları olmuşlar.

Atəşpərəstliyin qanun kitabı Avesta olmuşdur. Bitkin dini bir kitab olan Avesta tam şəkildə bizə gəlib çatmamışdır. Hal-hazırda Avesta beş hissəyə bölünür: 1.Yəsna, 2.Vispered, 3.Vendidad, 4.Yəşt, 5.Kiçik Avesta (Xorde Avesta).

Yəsna – bu ad Avestada tez-tez çəkilir. Mənası sitayiş, pərəstiş, namazdır. Yəsnalar dini mərasimdə oxunur. Onlar 72 fəsildən ibarətdir, hər fəslə “hat”, sonralar “ha” deyilmişdir. Dini mərasimlərdə zərdüştilərin bellərinə bağladıkları kəmərlər Yəsnaların sayı ilə əlaqədar olaraq 72 ağ və qara yun sapdan toxunurdu. Zərdüştilər Yəsnanı iki hissəyə bölürlər: 1.Birinci Yəsnadan iyirmi yeddinci Yəsnayadək, 2.İyirmi yeddinci Yəsnadan yetmiş ikinci Yəsnayadək. Yetmiş iki Yəsnadan biri Qatalar adlanır və müəllifin Zərdüştin özü güman edilməklə bunlar Avestanın ən qədim hissəsidir.

Vispered – bu söz iki hissədən ibarətdir: “vispe” və “restevu”. Bütövlükdə sözün mənası “başçılar” deməkdir. Vispered özlüyündə ayrıca kitab deyildir. Demək olar ki, Yəsnaların əlavəsidir və dini mərasimdə Yəsna ilə birlikdə xüsusilə il ərzində keçirilən altı dini bayramda oxunur. Vispereddə hər fəsil “Kədə” adlanır.

Vendidad qanunlara aiddir. Əsər Avestada “Vidaevadata” və pəhləvi dilində “Cəq divdat” kimi verilir. Bu söz üç hissədən ibarətdir: “vet-zaddinə”, “dəvə-div”, “datə” – qanun və birlikdə “divlər ziddinə olan qanun” mənasını bildirir. Vendidad dini mərasimlərdə oxunur. Vendidadın fəsillərinə “Fərgərd” deyilir. Vendidadda iyirmi iki fəsil vardır. Birinci fəsil dünyanın yaranmasına aiddir. Digər fəsillərin əksəriyyəti dini qanun və prinsiplərə aiddir. Bu qa-

nunlardan and içmək, vəd vermək, müqavilə bağlamaq, müqaviləni ləğv etmək, təmizlik, yuyunmaq, suyu pak saxlamaq, ölüdən çəkinmək, tövbə etmək, kəffarə vermək, həkimə muzzd ödəmək, dirnaq tutmaq, baş qırxdırmaq, doğru və yalan haqqında və s. diqqəti daha çox cəlb edir.

Yəşt – Avestada “yəşt” şəklində verilir. Bu söz “yəsna” sözündən düzələrək “sitayiş və nəzir” mənasını bildirir. Yəştlərin bəzisi qədim, bəzisi yenidir. Yəştlər 21 hissədən ibarətdir.

Xorde Avesta (Kiçik Avesta) – II Şapur zamanında (yeni eranın 309-379-cu illəri) Azərbaycanda Mehr İspənd günün müxtəlif vaxtlarında, ayın müəyyən günlərində, ilin dini bayramlarında, digər xoş və kədərli mərasimlərdə oxunan namaz və dualardan tərtib edilmişdir. Burada böyük Avestadan parçalar seçilmişdir⁹.

Zərdüşt çoxallahlılığın əleyhinə çıxaraq Ahura Mazdanı yeganə yaradan elan etmişdir. Ahura Assuriya və Midiya dövlətləri xalqları arasında Zərdüştdən əvvəl də baş Allah sayılırdı. Zərdüşt isə ona Məzda sözünü artırmışdır ki, mənası “bilikli böyük yaradan” deməkdir. Avestada dünyanın bir-birinə zidd iki qüvvədən təşkil olunduğu qeyd edilir. Maddi dünyada bu qüvvələr həmişə mübarizədədir, həyat bu mübarizədən ibarətdir: Varlıq və yoxluğun bir yerdə cəmlənməsi maddi dünyada həyatı vücuda gətirir. Qaranlıq olmasa, işıq məfhumu və varlığı tanınmaz, şər olmasa, xeyirin nə olduğu məlum olmaz. Avestaya görə həqiqi dindar o adam sayılır ki, bu dinin üç əsas prinsipinə: uğurlu düşüncəyə, uğurlu danışığa və uğurlu əmələ ürəkdən inansın və onları həyata keçirsin. Belə insanlar yaxşı əməlli insanlar sayılır və o biri dünyada behiştə düşür.

Zərdüşt dininə görə insan öləndən sonra onun ruhu ölmür və üç gün maddi həyat hissiyyatını davam etdirir. Dördüncü günün səhəri bədən qəlbindən ayrılır və o biri dünyaya yollanır. Yolda “Çinvət” körpüsünə (Sirat) rast olur. Zərdüştiliyə görə o biri dünyada haqq-hesab günü Ahura Məzda məhkəməsi adlanır. Haqq-hesab günündə insanın yaxşı əməlləri ilə pis əməlləri bərabər olduq-

⁹ Авеста в русских переводах (1861-1996), СПб., 1998, с.23.

da o, nə behişt nemətlərindən istifadə edə biləcək, nə də cəhənnəmə aparılıb əzab çəkəcəkdir. Onun yeri bu iksinin arasında olan Həməstəkandır. İslamda bu yer Ərəfat adlanır. Həməstəkana göndərilmiş ruh qiyamət gününə qədər orada qalır. Qiyamət gününü Saosiyant xəbər verəcəkdir. O, dünyanın xilaskarıdır. O, ruhlara can verəcək, son dəfə mühakimə edəcəkdir.

Avestaya görə pis əməlli insanların günahı üç yolla təmizlənir: tövbə etmək, özünü təmizləmək və cəza çəkmək. Avestada insan cəmiyyəti üç sinifə bölünür: 1. Dövlət başçıları və əşrəf; 2. Din rəhbərləri; 3. Kəndlilər. Ona görə də sonralar Sasanilər dövlətində mövcud olmuş üç böyük Atəşgah bu üç sinfi təmsil edirdi.

Beləliklə, göründüyü kimi, Avestada və zərdüştilikdə mövcud olan normalar, islam dinində də eynilə mövcud olmaqdadır. Lakin bu normaları Avesta, islamdan 12 əsr əvvəl elan etmişdir. Bu isə Avestanın ulu və müqəddəsliyinə dəlalət edir. Zərdüştilik qeyd etdiyimiz kimi Əhəmənilər dövlətinin ərazisində yayılmış və bu imperiya Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən dağıldıqdan sonra (e.ə.331), atəşpərəstlər təqib olunmağa başlanır. İsgəndər Persepolu (Əhəmənilərin paytaxtı) yandırmış, Avestanın birinci nüsxəsi də orada məhv edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Parfiya dövləti zamanında zərdüştilik yenidən inkişaf etməyə başlamış və ölkədə əsas dinlərdən biri olmuşdur.

Yeni eranın III əsrində İranda hakimiyyətə gələn Sasanilər atəşpərəstliyi yenidən dirçəltmişdilər. İlk Sasani şahı I Ərdəşir (224-242), ruhanilərin başçısı Tənsəri çağıraraq toplanmış Avestanı sistemə salmağı ona tapşırırmışdı. Avestada tibb, coğrafiya, nücum, fəlsəfə haqqında aradan getmiş və yunanların öz dillərinə tərcümə etdikləri hissələri Yunanıstan və Hindistandan toplanıb Avestaya əlavə edilmişdir. II Şapur isə (309-379) ruhani rəhbər Mehr İspənd oğlu Azərbaycanda Avestanı yenidən nəzərdən keçirmək əmrini vermiş və Zərdüştdinini dövlətin rəsmi dini elan etmişdi.

Sasanilər hakimiyyəti dövründə zərdüştiliğin dövlət dini səviyyəsinə yüksəlməsi. Sasanilərin istila etdiyi ərazilərə də sirayət etmişdir. İşğal olunan ərazilərə zərdüştdinlərinin kəhinləri göndərilir və yerli

əhali atəşpərəstliyə cəlb olunurdu. İşğal olunan ərazilərdə kiçik atəşgahlar inşa olunur və zərdüştiliğin prinsipləri təbliğ olunurdu. Ona görə də Sasanilər dövründə zərdüştilik hətta, onların (Sasanilərin — M.Ə.) işğal zonalarından kənara çıxmağa başlamış və hətta Hindistanda yayılmağa sövq etmişdir.

Sasanilər İranda hakimiyyətə gəldikdən sonra Avesta qanunları ilə bərabər, keçmiş adət və ənənələri də bərpa etmiş və bütün bunları zərdüştilik dininin normaları olması cəhətindən çıxış etmişlər. Köhnə atəşgahlar bərpa edilmiş, yeniləri inşa edilmiş, bəziləri isə təmizlənmişdir. II Şapurdan sonra Avestanın müxtəlif formalarda xəttatlar tərəfindən yazılıb tərtib edilməsi haqqında dəfələrlə əmrlər verilmişdir.

Sasanilər dövründə zərdüştilik öz tarixində, özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini yaşamışdır.

Beləliklə, Sasanilər İranda hakimiyyətə gələndən sonra zərdüştilik öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə qalxır. Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən yandırılmış Avestanın qalıqları toplanaraq "Zənd-Avesta" adı ilə yenidən yazıya alındı. Zərdüştdinlərinin kəhinləri öl-kədə böyük hörmətə yüksəldilər.

Sasanilər dövləti tərkibinə daxil edilmiş Atropatenada da şübhəsiz ki, zərdüştilik hakim din olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Zərdüştdin vətəni haqqında mövcud olan fərziyyələr arasında onun Cənubi Azərbaycandan — Urmiya ətrafından olması fikri də mövcuddur¹⁰.

Sasanilər dövründə imperiya ərazisində atəşpərəstlik məbədləri mühüm yer tuturdu. Ölkədə üç baş məbəd var idi. Bunlardan birincisi və ən başlıcası şahların və döyüşçülərin od məbədi idi ki, Atropatenanın Qazaka şəhərində yerləşirdi. İkincisi Pars əyalətinin İstəxr (Stəxr) şəhərində yerləşən kəhinlərin baş məbədi, üçüncüsü isə Xorasanda əkinçilərin böyük məbədi idi. Sasani şahları hakimiyyətə keçən gün ölkənin paytaxtı Ktesifondan Qazakaya məbədi ziyarət məqsədilə piyada gəlirdilər¹¹.

¹⁰ М.Бойс, Гостарилан əsər, s.17.

¹¹ С.Касумова, Южный Азербайджан в III-VII вв., с.102.

Deməli, göründüyü kimi Cənubi Azərbaycan zərdüştiliyin ən böyük mərkəzlərindən biri idi.

Sasanilər dövləti tərkibinə daxil olandan sonra Albaniyada da zərdüştilik yayılmağa başlayırdı. Bu, özünü İrandan köçürülən əhalinin simasında göstərirdi. Həm də Albaniyaya köçürülən əhalinin bir hissəsi məhz zərdüşti kahinlərindən ibarət olmuşdur.

Beləliklə, e.ə. VII-VI əsrlərdən bəri yeni eranın VIII əsrinədək Yaxın və Orta Şərqdə hegemonluq etmiş atəşpərəstlik dini tatların da dini baxışlarına təsir etmiş və onlar da bu dini qəbul etmiş və hətta bir çoxları onun təbliğatçılarına çevrilmişlər. Sonralar bu din onların inamında dərin kök salmış və tatların həyatına əbədi daxil olmuşdur. Bu gün tatların dini baxışlarında, adət və ənənələrində atəşpərəstliyin qalıqları özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir.

3. MÜSƏLMAN TATLAR

Tarixi inkişaf prosesi nəticəsində tatlar, sonradan öz ilkin dini etiqadlarını itirmiş və müxtəlif dinlərə inanmışlar. Maraqlıdır ki, hələ vaxtilə çox da böyük olmayan bu etnik qrup üç dini etiqada parçalanmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların ən böyük qrupu müsəlman tatlarıdır: Azərbaycanda yaşayan tatların demək olar ki, 90%-indən çoxu müsəlman tatları qrupuna daxildir.

Tatların mənsub olduqları digər dini etiqadlardan fərqli olaraq, onların islamı qəbul etməsində bir fikir mövcuddur: bütün Azərbaycan xalqı kimi tatlar da islam dinini ərəb istilasından sonra, ərəblərin müsəlmanlaşdırma siyasəti nəticəsində qəbul etmişlər.

642-ci ildə ərəb orduları Sasani qoşunlarını darmadağın etdikdən sonra, Sasani şahlarının əfsanəvi sərvətlərindən başqa, Sasanilər İranının bütün ərazisi də onların əlinə keçdi¹².

¹² Н.В.Пигулевская, К вопросу об общественных отношениях на Ближнем Востоке. Вестник АГУ, 1948, №4, с.88.

Zahirən qüdrətli görünən bir dövlətin məhv olub getməsi ərəblər üçün bir qədər təəccüblü və gözlənilməz oldu. Çünki, ərəblərin əsas məqsədi, məlum olduğu kimi hələ o zaman ərəblərin yaşadığı və onların həyatı üçün zəruri olan Mesopotamiyanı tutmaq idi¹³.

Lakin ərəb qoşunu, məğlub olub hər tərəfə qaçısan Sasani orduları üzərində asanlıqla qazandıqları qələbələrdə və əldə etdiyi zəngin qənimətlərdən həvəyə gəlib daha şimala doğru irəliləməkdə davam edirdilər və xəlifələr adətən öz komandalarının bu «özbaşınılığına» fikir vermirdilər.

Ərəblər yeni vilayət və ölkələri tutanda əvvəllər həmin yerləri öz idarə anlayışları əsasında idarə etməyə başladı. Bu idarə üsulu həmin ölkələrdə yalnız mümkün olduğu qədər çox vergi və natural mükəlləfiyyətlər əldə etməkdən, habelə başqa dinə mənsub olub itaət altına alınanlar arasında islam dinini yaymaqdan ibarət idi.

Azərbaycan və xüsusilə Arran əhalisi, bu ölkələr ərəblər tərəfindən istila edilməzdən əvvəl, daimi Bizans-İran müharibələri, xəzərlərin və digər köçəri xalqların basqınları nəticəsində çox yoxsul vəziyyətdə idi. Müharibələr təsərrüfatın dağılmasına səbəb olur, ölkələrin istehsal qüvvələrini tükəndirirdi. Buna görə əhali ərəb istilaçılarının Azərbaycana gəlməsini illər boyu davam edən zülm və əzablardan xilas olmaq kimi hesab edirdi. Ərəblərin dövründə ilk əvvəllər (hər halda Əməvilər hakimiyyəti başlayanadək) kəndlilər əvvəlkinə nisbətən bir qədər yaxşı yaşamağa başlamışdılar, çünki ərəblər yalnız vergi və töycüləri yığıb, bu ölkələrin daxili həyatına qarışmırdılar, öz dini əqidələrində və dini ayinlərini icra etməkdə onlara sərbəstlik verirdilər¹⁴.

Əksəriyyəti köçəri olan istilaçı ərəblərin özləri hələ yeni olan dini – islamı lazımınca mənimsəmədiklərinə görə əvvəllər Azərbaycan əhalisini islamı qəbul etməyə məcbur etmirdilər, əlbəttə, yeni dini qəbul etmək istəyənlərə mane olmurdular. Bu xüsusilə Arrana aid idi, çünki onun əhalisi xristian, «Kitab əhli» idi¹⁵.

¹³ The Cambridge History of Iran, volume 3/2, Sasanian periods, p.1342.

¹⁴ З.М.Бунядов, Азербайжан VII-IX əsrlərdə, с.86.

¹⁵ J.A.Беллҗев, Мүсәлман тәригәтләри, Бақы, 1991, с.17.

Ölkənin cənub hissəsinə gəldikdə islam dini İranın dövlət dinini – zərdüştiliyi sıxışdırmışdı. Ancaq atəşpərəstlər və məcuslar (çoxallahlılar) təqib olunurdular, çünki onlar «Kitab əhli» deyildilər¹⁶. Bu, əlbəttə, Arranda yaşayan zərdüştilərə də aid idi.

Şimali Azərbaycanda da islam dini əvvəlki xristian dinini sıxışdırıb aradan qaldırmağa başlamışdı, lakin Cənubi Azərbaycana nisbətən müsəlmanlaşdırma prosesi burada uzun sürdü. Arranda islam dini birinci növbədə o qədər də müqavimət göstərmədən ərəblərə tabe olan yerli zadəganlar tərəfindən qəbul olunurdu¹⁷, çünki knyazlar öz aralarındakı ixtilafları həll etmək üçün işğalçıları köməyə çağırırdılar. Bundan əlavə, Arran zadəganlarının islam dinini qəbul etməsi maddi mənfəətdən və əsasən bundan irəli gəlirdi ki, ərəblər zadəganların torpaq mülkiyyətinə sahiblik hüququnu olduğu kimi saxlayır və onları cizyə verməkdən azad edirdilər. Məlum olduğu kimi cizyə aşağıdakı prinsipə görə alınır: dövlətinin dövlətindən, varlığının varından, yoxsulun yoxsul güzəranından.

V.V.Bartold qeyd edirdi ki, «xristianlıqdan fərqli olaraq, islam dini fərdi missionerlərdən istifadə etmirdi və yalnız istila yolu ilə yayılırdı; müsəlman torpaqlarının sərhədləri ilə islamın yayılan sərhədləri bir-birinə uyğun gəlirdi, həm də islam dini zorakılıqla yayılmırdı və nə xristianlar, nə də zərdüştilər təqib olunmurdular.»¹⁸

Əməvilər xilafətində vahid hakimiyyət və vahid din bərqərar edib, xilafətin təbəələri arasında islam dinini yaymaqla yalnız sonralar onların xələfləri Abbasilərin istifadə etdikləri maddi şəraiti yaratmışdılar¹⁹.

Albaniya əhalisi haqqında həтта bunu da demək olmaz, çünki «Kitab əhli» olan Arran əhalisini onlar üçün yeni olan bir dini qə-

¹⁶ J.A.Белҗаев, Göstərilən əsər, s.18.

¹⁷ А.Ю.Якубовский, Ирак на грани VIII-IX вв. /Труды I Сессии арабистов/, М.-Л., 1937, с.28.

¹⁸ В.В.Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Сочинение т. II, М., 1963, с.232.

¹⁹ Х.А.Р.Гибб, Арабская литература. Классический период, М., 1960, с.36-37.

bul etməyə heç də məcbur etmirdilər, əksinə, xristianların özləri islam dinini çox müvəffəqiyyətlə qəbul edirdilər²⁰.

Xəlifələr ərəblərdən «təqaüd alan və divanın hesabında olan şəxsləri Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirir və onlara əmr edirdilər ki, əhalini islama dəvət etsinlər»²¹.

Ərəb istilasından sonra zərdüşt ruhaniləri ölkədə öz hakim mövqelərini itirmiş olsalar da, yerli əhali üzərində öz təsirlərini itirməmişdilər²². Bu cəhət xüsusilə Azərbaycanın və İranın digər əyalətləri, dağ rayonları əhalisinə aiddir, zira bu yerlərdə hakim vəziyyətdə olan din ərəblərə qarşı üsyanlar zamanı əhalini birləşdirdi. Azərbaycanın dağ rayonlarının əhalisi digər rayonlardan ayrılmış vəziyyətdə olduğuna görə uzun zaman müstəqil siyasi həyat keçirməkdə davam edirdi.

Ərəblər Azərbaycanda özlərinə tabe etdikləri əhalinin mədəni səviyyəsində aşağı olaraq, Azərbaycana islam dini və öz dillərindən başqa heç bir şey gətirmədilər. Bundan əlavə, ərəblər özlərindən əvvəl bu ölkələrdə mövcud olan qayda və ənənələri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa başladılar, xüsusilə ona görə ki, ərəblərdən əvvəlki dövlət mexanizmi «yaxşı qurulmuşdu»²³.

Sasanilər İranının və Bizansın siyasi mexanizmləri ərəb xilafətinin təzyiqinə tab gətirmədilər, çünki bu mexanizmlər çoxdan «içəridən pozulmuşdu», lakin həm İranın, həm də Bizansın mədəni qüvvələri kütlələr içərisində yaşamaqda davam edirdi və xilafət əleyhinə çoxlu üsyanlar şəklində özünü büruzə verirdi.

VIII əsrin əvvəllərinə doğru, islam dini Azərbaycanda hakim bir din olur. Azərbaycanda islam dininin yuxarı silk adamları birinci növbədə və tamamilə danışıqsız qəbul etdilər, çünki belə hərəkət etməklə öz imtiyazlı mövqelərini itirmədilər²⁴. Yeni dini tacir və sənətkarlar da tez qəbul etdilər, çünki ərəb hakim dairələri tacir

²⁰ З.М.Бунҗадов, Göstərilən əsər, s.88.

²¹ Баладзори, Книга завоевания стран, /пер. П.К.Жузе/ Баку, 1927 с.8.

²² М.Бойс, Göstərilən əsər, s.169.

²³ К.А.Иностранцев, Сасанидские этюды, СПб, 1909, с.2.

²⁴ В.В.Бартольд, К истории крестьянских движений в Персии, Сочинение т. VII, М., 1971, с.444.

sinfinə və sənətkarlara böyük güzəştə gedir, beləliklə, onların fəaliyyətini genişləndirirdi. Kəndlilər isə islam dinini qəbul etməklə birinci növbədə çalışırdılar ki, çox ağır can vergisindən xilas olsunlar, çünki xilafətdə bu vergi Sasanilər və Bizans xəzinəsinə verilən töycülərdən yüngül və az da olsa, ağır idi. Bundan başqa, kəndli islam dinini qəbul etdikdə, müəyyən müddət xəzinədən həftə illik pul mükafatı alırdı²⁵.

Beləliklə, ərəb istilasından sonra Azərbaycanda islamın yayılmasının bir sıra xüsusiyyətləri var idi. Şəhərlərdə islam dini sürətlə yayılırdısa, Azərbaycanın kənd yerlərində yeni dinin qəbul edilməsi, bəzən ərəblərə qarşı həttə geniş üsyanlarla qarşılanırdı, çünki ərəblər kənd yerlərində öz dinlərinin yayılmasını ölkədə mövcud olan istismar sistemi ilə sıx əlaqələndirirdilər.

İslamın yayılması Azərbaycanın hər yerində eyni sürətlə getmirdi. Düzənlik zonalarda islam daha sürətlə, dağlıq hissələrdə isə bu proses bir az ləng gedirdi. Çünki, ərəblər düzənlik zonalarda daha çevik hərəkət edə bilirdilər.

İslam Cənubi Azərbaycanda, Albaniyaya nisbətən daha tez yayılırdı. Arranda isə əhalinin bir hissəsi xristian olaraq qaldı. Bu xüsusilə Albaniyanın qərb hissəsinə aid idi. Albaniyanın şimal-şərq hissəsində islam qərbə nisbətən tez yayılmışdı ki, bu da, bu ərazilərdə ərəblərin daim xəzərlərlə mübarizə aparması ilə izah olunurdu.

Bütün Azərbaycan əhalisi kimi Azərbaycanda yaşayan tatların böyük əksəriyyəti də islamı qəbul etmişdilər. Azərbaycanda yaşayan tatların əksəriyyətinin müsəlman olmasının əsas səbəbi isə Azərbaycanın uzun müddət ərəb işğalı altında qalması və islamı qəbul etmiş Azərbaycan əhalisinin əhatəsində yaşamaları olmuşdur.

²⁵ А.Е.Крымски, История Сасанидов, с.133.

4. XRİSTIAN TATLAR

Xristian tatlar bütün tatların ən kiçik qrupudur. Tatların bu qrupu ancaq Azərbaycan ərazisində yaşayırdılar.

Xristian tatlar xristianlığın erməni-qriqoryan sektasına mənsubdurlar. Ona görə də onlara səhv olaraq hərdən erməni deyilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tatların bu qrupu istər dil, istərsə də mədəni inkişaf cəhətdən ermənilərdən tamamilə fərqlənirlər. Xristian tatlar Azərbaycanın Şamaxı rayonunun Mədrəsə və Dəvəçi rayonunun Kilvar kəndində yaşayırdılar. Son illər baş verən hadisələr nəticəsində xristian tatlar Azərbaycan ərazisini tərk etmişlər.

Tatların bu ən kiçik qrupunun xristianlığı qəbul etməsinin maraqlı tarixi vardır. Maraqlı doğuran əsas cəhət odur ki, xristian tatlar orta əsrlərdə Azərbaycana gələn erməni missionerləri vasitəsilə xristianlığı qəbul edə bilirdilər. Lakin burada haqlı olaraq belə bir sual meydana çıxır ki, niyə bu təbliğatın qurbanı ancaq tatların kiçik bir qrupu olmuşdur.

Xristianlığı qəbul etmiş tatlar haqqında başqa mülahizəni, vaxtilə Albaniyada mövcud olmuş xristianlıqla bağlı söyləmək olar.

Məlumdur ki, Albaniyada xristianlıq hələ IV əsrin əvvəllərindən mövcud idi. Təqribən 313-cü ildə Alban hakimi Urnayr xristianlığı rəsmi dövlət dini kimi qəbul etdikdən²⁶ sonra xristianlıq bütün Albaniya ərazisində genişləndi.

Digər xristian ölkələrində olduğu kimi Arranda da yüksək dionizit dini etiqadından kənara çıxan bir çox hallar var idi və bunlar qriqoryan təriqətinə düşmən, müxtəlif bidət cərəyanları şəklində təzahür edir və amansızlıqla təqib olunurdu.

Ortodoks "kilsə knyazlarının" üstünlüyü və təzyiqi yerli alban ruhanilərini hiddətləndirir və onların qəzəbinə səbəb olurdu. Lakin Alban kilsəsini təqib etməkdə və onun müstəqil olmaq hüququnu məhdudlaşdırmaqda erməni qriqoryan kilsəsi xüsusi rol oynamışdır. Erməni katalikosluğu həmişə özünün ilkinliyini və Alban kil-

²⁶ Р.Б.Гюшев, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, с.13.

səsindən üstün olduğunu iddia edirdi. Alban “bidətçilərinin” “başına ağıl qoymaq” üçün öz əleyhdarlarını təhqir etməkdə heç bir vəsitədən çəkinmirdi. Erməni və Alban ruhaniləri arasında əsrlər boyu mübarizə olmuşdur.

Erməni katalikosları Alban kilsəsini öz nüfuzuna tabe etmək üçün əvvəlcə Sasanilərin, sonra isə ərəb xilafətinin silahlı qüvvələrinin köməyinə əl atırdılar. Bu mübarizə uzun əsrlər davam etmiş və nəhayət, Alban kilsəsi erməni katalikosunun xahişi əsasında 1836-cı ildə Peterburq Müqəddəs Sinodunun qərarı ilə məhv edildi və daha yaşamadı²⁷.

Bir çox tədqiqatçılar arasında belə bir fikir də var ki, “Alban xalqı heç bir zaman ayrıca dini kilsədə təşəkkül tapmamış və onun dili dua icra edilən dil olmamışdır.”²⁸

Əlbəttə, bu cür iddialarla razılaşmaq olmaz, çünki əsrlər boyu erməni kilsəsinin Alban kilsəsinə qarşı mübarizəsi məhz bunun əksini sübut edir, Alban ruhaniləri öz kilsələrinin hər bir başqa kilsədən və xüsusilə erməni kilsəsindən asılı olmayıb müstəqil olduğunu müdafiə üçün hər dəfə öz səslərini ucaldanda, bu kimi hadisələr erməni katalikosluğunun hər vasitə ilə bu kimi təşəbbüslərin əleyhinə çıxırdı.

Alban katalikosları Arran ilə qonşu olub ondan asılı olan knyazlıqların yepiskoplarını bu vəzifədə təsdiq etmək üçün öz əllərini başına qoyub dua etmək hüququna malik olduqlarına baxmayaraq, erməni katalikosları, Alban katalikoslarının bu hüququna etinasız yanaşırdılar. Sebeos bildirirdi ki, hələ ermənilərin üsyanından və İran mərzbanı Surenin 577-ci ildə öldürülməsindən əvvəl, “Sünik torpağının hakimi Vaçay üsyan edib ermənilərdən ayrıldı və İran şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, Sünik torpağının arxivini Dvindən Paytakaran şəhərinə köçürsün və onların şəhərini də At-

²⁷ М.Орманиси, Армянская церковь, ее история, учение, управление, внутренний строй, литература, ее настоящее, М., 1913, с.118.

²⁸ А.Иоханисян, Очерки истории армянской освободительной мысли. Ереван, 1957, с.129.

ropatakan hüdudlarına daxil etsin ki, erməni adı onların üzərindən götürülsün. Bu əmr yerinə yetirildi.”²⁹

S.T.Yeremyan Alban və erməni kilsələri arasındakı kilsə itti-faqlarından danışarkən bu nəticəyə gəlir ki, “VII əsrdən, qəti olaraq VIII əsrin əvvəllərindən Alban kilsəsinə erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi baxılırdı”³⁰ və bu zaman Arran vilayətlərindən Sünik, Arsax, Uti və başqaları erməniləşdirildi³¹.

Alban kilsəsinin müstəqil fəaliyyəti haqqında mənbələrin bir məlumatı daha maraqlıdır: “Bu şimal tərəfdə özlərinin 24 yepiskopu olan beş dindar xalq vardır. Qurzan da Ermənistan torpağındadır, onların dili yunan dilinə oxşayır, onların İran şahına tabe olan xristian padşahı vardır. Arran torpağı da həmin Ermənistan torpağındadır, onların öz dili, dini və xaçpərəst xalqı vardır, onların da İran şahına tabe olan padşahı vardır.”³²

Suraiya xronikası müəllifi açıqca bildirir ki, Arranın öz dili vardır və bu dil müəllifin xronikada adını çəkdiyi xalqlardan heç birinin dilinə əsla bənzəmir.

“Güclü erməni təsiri” xeyli dərəcədə onda ifadə olunurdu ki, ərəblərin basqını və ərəb-Bizans, ondan əvvəl isə İran-Bizans müharibələri zamanı Arrana külli miqdarda erməni köçmüşdü və bunlar yerli əhali ilə qarışaraq, qriqoryan kilsəsinin təlimi və əhkamlarını yaymaqda bu kilsəyə böyük yardım göstərirdilər. Buna baxmayaraq, təkcə VI əsrdə deyil, habelə IX-X əsrlərdə Bərdə ətrafında Arran dili qalmışdır³³.

²⁹ История епископа Себеоса, с.28-29.

³⁰ С.Т.Еремян, Идеология и культура Албании III-VII вв. В кн: Очерки истории СССР III-IX вв, М., 1958, с.328.

³¹ З.М.Бунятов, Göstərilən əsər, s.92.

³² Из сирийской хроники Захария Митиленского /перевод Н.В.Пигулевской, ВДИ, 1939, №1, с.114.

³³ А.Е.Крымский, Страницы из истории Северного Кавказского Азербайджана. В сб. «С.Ф.Олденбургу», М., 1934, с.372.

VIII əsrin əvvəllərində erməni katalikosu İlya xəlifə Əbdül-Malik ərəblərin hərbi-siyasi qüdrətinə istinad edərək, Arran katalikoslarını İlyaya tabe etdi³⁴.

Alban kilsəsinin Bizansdan kömək umub ona arxalanması ərəblərin şübhəsiz ki, xoşuna gələ bilməzdi. Buna görə də ərəblər erməni katalikosluğunun xahişlərini böyük həvəslə qəbul edir və beləliklə də Zaqafqaziyada Bizansın mənafeyini sarsıdır və qriqoryan keşişlərindən yardım görürdülər, bu keşişlər isə Arranda öz mənafeələrini yeridirdilər.

Sonralar erməni kilsəsi Alban ruhanilərini tutduqları mövqelərdən sıxışdırıb çıxarmış və ölkədə ərəblərin əlləri çatmayan dağlıq yerlərdə yaşayan albanları möhkəm qriqoryanlaşdırmağa başlamışlar. Erməni ruhaniləri Arran kilsəsinin nüfuzunu yerli əhali arasında tədricən heçə çıxarmış və ərəb hakimlərinin əli ilə albanların bütün ədəbi abidələrini dağıdıb Alban mədəniyyətini, heç olmazsa azacıq xatırlada biləcək hər şeyi məhv etmişlər. Lakin bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, qriqoryanlaşdırma prosesi albanların kəskin müqavimətinə rast gəlmiş və uzun müddət davam etmişdi.

Beləliklə, erməni kilsəsi "Albaniyanın bütün kilsələrinə sülhü" yalnız yadelli işğalçıların köməyi ilə bərqərar etmişdi³⁵. Erməni katalikosluğu və naxararlarının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, "xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Aqvaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ xalqlarını yox edirdi"³⁶.

Beləliklə, ərəb istilasından sonra və hələ ondan əvvəl Albaniyada erməni katalikosluğunun qriqoryanlaşdırma siyasəti yeritdiyi aydın olur.

Erməni-qriqoryan tatları da məhz bu qriqoryanlaşdırma siyasətinin qurbanı olmuşlar. Erməni-qriqoryan tatlar öz yaşadıklar ərazilərdə hələ islamdan əvvəl xristianlığı qəbul etmiş və sonra qriqoryanlaşdırma siyasətinin qurbanı olmuşlar. Deməli, hələ islam-

dan əvvəl xristianlığı qəbul etmiş tatlar mülahizələrdən göründüyü kimi, artıq islam Azərbaycan ərazisinə yayılanadək bu dini qəbul etmiş və daha sonralar qriqoryanlaşdırılmışdılar.

Beləliklə, xristian tatlar, heç də ermənilər deyil, sadəcə olaraq xristian dininin qriqoryan sektasına etiqad edən irəndilli tatların bir hissəsidir.

5. YƏHUDİ TATLAR

Tatların bir qismi də yəhudiliyi qəbul edərək, çox vaxt tat-yəhudilər, dağ yəhudiləri və ya dağ cuhudları kimi tanınmışlar.

Azərbaycan ərazisində tat-yəhudilər əsasən Quba rayonunun Qırmızı qəsəbə yaşayış məntəqəsində, Oğuz (keçmiş Vartaşen) qəsəbəsində, İsmayilli rayonunun Mücü kəndində yığcam şəkildə, Şamaxı, Qusar, Xaçmaz rayonları ərazisində isə dağınıq şəkildə yaşayırlar.

Yəhudi tatların əsas hissəsi ümumiyyətlə Dağıstan ərazisində yaşayırlar. Burada onlar əsasən Dərbənd, Buynaksk, Mahaçqala şəhərlərində, Qarabudaq kənd, Rükel, Himeydi, Məcəliz, Mamraq, Xancaqala, Cerax və başqa yerlərdə yaşayırlar³⁷. Ümumiyyətlə, Dağıstanda yaşayan tatların 95%-i yəhudi tatları qrupuna daxildir³⁸.

Tatların bir qrupunun yəhudi dinini qəbul etməsi ətrafında mübahisə doğuran müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Belə fikirlərdən biri tatların yəhudi missionerlərinin fəaliyyəti nəticəsində iudaizmi qəbul etməsindən ibarətdir.

Məlumdur ki, yəhudilərin Fələstindən ilk miqrasiyası yeni ərədan neçə əsr əvvəl baş vermişdir. Bu miqrasiya e.ə. VIII əsrdə Assuriya, İsrail şahlığını işğal etdiyi vaxt, oradan 27 min yəhudinin sürgün edilməsi ilə başlamışdır³⁹.

³⁴ История Агван, с.237.

³⁵ Успенская, с.247.

³⁶ З.М.Бунятов, Гостарилан əsər, s.99.

³⁷ Дагистан ərazisində və ümumiyyətlə yəhudi tatların sayı, sonrakı Əlavədə verilmişdir.

³⁸ М.Е.Мататов, К вопросу о татском этносе, - Сов. этногр., 1981, №5, с.109.

³⁹ А.Б.Ранович, Очерк истории древнееврейской религии, М., 1937, с.265.

E.ə.568-ci ildə isə Babilistan şahlığı İudeyanı tutmuş, Yerusəlimi dağıtmış və 15 min yəhudini yenidən oradan sürgün etmişdir⁴⁰. Tarixi məlumatlara görə, bu yəhudilər Şimali Mesopotamiyaya və Midiyanın şəhərlərinə köçüb getmiş və bu ərazilərdə iqtisadi həyata və sənətkarlıq-ticarətə yiyələnmişlər⁴¹. Lakin, tezliklə Əhəməni şahı Kuruş onlara Fələstinə qayıtmağa icazə vermişdir. A.İ.Tümenevə görə, Fələstinə 43360 nəfər yəhudi qayıtmışdı⁴².

Yəhudilərin Fələstindən üçüncü köçü Roma imperiyası dövründə yeni eranın II əsrində Aralıq dənizi sahilı ölkələrinə olmuşdur⁴³ ki, bunun da bəhs etdiyimiz məsələyə heç bir dəxli yoxdur.

M.E.Mədətov məhz məsələnin bu cəhətindən, yəni yəhudilərin İran ərazisinə köçürülməsindən, çıxış edərək qeyd edirdi ki, guya həmin yəhudilər İran ərazisində öz dillərini itirmiş (çox maraqlıdır ki, müəllif yəhudilərin dillərini itirməsini qeyd edir, lakin nəyə görə isə onların dini etiqadlarının itirməməsi səbəbini izah etmir – M.Ə.), sonradan həmin yəhudilər Azərbaycan ərazisinə köçürülmüşdür⁴⁴.

Lakin tatların yəhudi dininə mənsub olan hissəsinin vaxtilə Fələstin yəhudilərindən olması fikri demək olar ki, əsassızdır. Çünki, hələ əsrin əvvəllərində antropoloq K.M.Kurdov müsəlman tatlarla yəhudi tatları eyni bir antropoloji qrupa —Orta Asiya qrupuna daxil etmişdi⁴⁵. Deməli, antropoloji cəhətdən də tatların bu qisminin yəhudilərlə heç bir əlaqəsi olmamışdır.

İ.Ş.Anisimov qeyd edirdi ki, dağ yəhudiləri arasında qədim büt-pərəstlik dini qaydalarını qoruyub saxlayan adətlər hələ də qalmaqdadır. Güman ki, onlar yəhudi dinini sonralar qəbul etmişlər⁴⁶.

⁴⁰ А.Б.Ранович, Göstərilən əsər, s.265

⁴¹ А.И.Тюменев, Евреи в древности и средние века, Петроград, 1922, с.60.

⁴² Yənə orada, s.72.

⁴³ Yənə orada, s.171.

⁴⁴ М.Е.Мататов, Göstərilən əsər, s.110.

⁴⁵ К.М.Курдов, Таты Дагестана, - Русский антропологический журнал, 1907, №3-4, с.65.

⁴⁶ И.Ш.Анисимов, Кавказские еврей-горцы, М., 1888, с.39-40.

Hətta bəzi müəlliflər yəhudi tatların nümaz⁴⁷ adlanan dua evlərinin yəhudi sineqolarından fərqli olaraq, tatar üslubu ilə tikildiyini göstərmişlər⁴⁸.

M.E.Mədətov isə bu fikri də yəhudilərlə bağlı olduğunu iddia edərək göstərir ki, Dağıstan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra da buraya köçürülmüş yəhudilər özlərinə sineqoq deyil, kiçik dua evləri tikmişdilər. Sonradan isə bu evlər yəhudi tatlar üçün də ümumi ibadətgaha çevrilmişdi⁴⁹.

Bəzi ümumi ədəbiyyatlarda isə dağ yəhudilərini digər tatlardan ayırmaq siyasəti yeridərək göstərilir ki, tatlar iki qrupa ayrılırlar; çüsusi tatlar və dağ yəhudiləri⁵⁰.

Deməli, tatların bir qrupunun yəhudiliyi qəbul etməsi haqqında fikir müxtəlifliyi hələ də qalmaqdadır.

Tatların bir hissəsinin yəhudi dinini qəbul etməsində Xəzər xaqanlığının böyük təsirinin olması fikri daha məqsədəuyğundur.

VII əsrin ortalarında Qərbi Türk Xaqanlığının parçalanması nəticəsində bu ərazidə yaranan erkən feodal dövlətlərindən biri də Xəzər xaqanlığı olmuşdur⁵¹. Xəzər xaqanlığının yaranmasını təqribən 650-ci ilə aid etmişlər⁵². Xəzər xaqanlığının paytaxtı VIII əsrin əvvəlinədək Səməndər, sonra isə İtil şəhəri olmuşdur⁵³.

VII əsrin II yarısında xəzərlər Azov ətrafındakı bulqarları və Dağıstanın sahil rayonlarındakı savirləri tabe etdilər. VIII əsrin əvvəlinədək xəzərlər Şimali Qafqazı, Azov dənizi ətrafını, Krımın çox hissəsini və Şərqi Avropanın çöl və meşə-çöl zonasını ələ keçirərək güclü mərkəzləşdirilmiş bir dövlət – xaqanlıq yaratdılar⁵⁴.

⁴⁷ Нұмаз – ensiz, uzun, damı iti şəkildə olan bina, tikili.

⁴⁸ И.Черный, Горские евреи, -Сборник сведений о кавказских горцах, Тифлис, 1870, вып. III, с.41.

⁴⁹ М.Е.Мататов, Göstərilən əsər, s.111.

⁵⁰ Народы Кавказа /Этнографические очерки/, т. II, М., 1960, с.554.

⁵¹ М.Г.Магомедов, Образование Хазарского каганата, М., 1983, с.176-177.

⁵² М.И.Артамонов, История хазар, Л., 1962, с.170.

⁵³ Yənə orada, s.172.

⁵⁴ Yənə orada, s.190.

Xəzər xaqanlığı geniş əraziləri tutduqdan sonra Zaqafqaziya uğrunda mübarizəni daha da genişləndirdilər. Burada onun siyasəti iki böyük dövlətin – Ərəb xilafətinin və Bizans imperiyasının siyasəti ilə toqquşurdu.

Xəzər xaqanlığında iudaizm hələ VII əsrin ortalarından nüfuz etmişdir. İudaizmin Xəzər xaqanlığında nüfuzu, xaqanların bu dinə meyli, xəzərlərin iki böyük dövlətlə – xilafət və imperiya ilə uzun illər davam edən mübarizəsi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, xilafətdə dövlət dini islam, imperiyada isə xristianlıq idi, ona görə Xəzər xaqanları onlara düşmən olan dövlətlərdən heç birinin dinini qəbul etmək istəməyərək üçüncü böyük din sayılan iudaizmə müraciət etmişdilər⁵⁵. Bununla əlaqədar olaraq, VIII əsrin əvvəllərində xaqanlıqda bu dinə meyl daha da artdı.

İudaizmin Xəzər xaqanlığında genişlənməsinə, ərəb işğalları nəticəsində müxtəlif yerlərə qovulmuş yəhudilər də böyük təsir göstərirdilər. Hətta bəzi məlumatlarda göstərilir ki, yəhudilər Xəzər xaqanlığı ərazisində hələ qədimdən məskunlaşmışdılar⁵⁶.

V.F.Miller göstərirdi ki, yəhudilər Dağıstan ərazisində ərəb işğallarından çox-çox əvvəl yaşamışlar⁵⁷. Onlar bu ərazilərə 530-cu ildə Məzdək hərəkatı yatırıldıqdan sonra Sasani İranı tərəfindən qovulmuşlar⁵⁸. M.İ.Artamonov da bu fikrə şərik çıxaraq göstərirdi ki, yəhudilər Xəzər xaqanlığı ərazisində çoxdan mövcud idilər və onlar savadları və bacarıqları sayəsində xaqan sarayı yanında mühüm yerləri tuta bilmişdilər⁵⁹.

Xəzər xaqanlığında iudaizmin nüfuzunun artması nəticəsində 730-cu ildə Xəzər xaqanı Bulan iudaizmi dövlət səviyyəsində qə-

bul etdi⁶⁰. Bundan sonra iudaizm xaqanlıqda daha sürətlə yayılmağa başladı.

Lakin, 737-ci ildə ərəblərin xəzərlər üzərində qazandığı böyük qələbədən sonra ərəb xilafətinin təzyiqi ilə xaqan islamı qəbul etmək məcburiyyətində qalır⁶¹. Xaqan və əyanlar islam dinini üzde qəbul etsələr də, tezliklə ondan yenidən imtina etdilər. İslam dini əhali arasında geniş yayıla bilmədi.

Nəhayət, ərəb müəllifi Məsudinin məlumatına görə xəlifə Harun ər-Rəşid dövründə (786-809) iudaizm Xəzər xaqanlığında mütləq dövlət dini kimi qəbul edildi⁶².

Xəzərlərin iudaizmi dövlət dini səviyyəsində qəbul etməsini Xəzər xaqanı İosifin məktubunda da izləmək olar. Kordova xəlifəsi III Əbdürrəhmanın (912-961) saray xidmətçisi, mənsəcə yəhudi olan Xasday ibn-Şəfrutun məktubuna Xəzər xaqanı İosifin yazdığı cavabda bildirilir ki, «xəzərlər iudaizmə onun zamanından 340 il əvvəl qəbul etmişlər»⁶³. Bu, təqribən 621-ci illərə təsadüf edir. F. Vestberq bu rəqəmin 340 deyil, 240 oxunmasını təklif etmişdir⁶⁴. Bu zaman bu tarix 720-ci illərə gəlib çıxır ki, bu da fikrimizi əsaslandırmağa kömək edir. Bu mənbədən də göründüyü kimi, iudaizm Xəzər xaqanlığında hələ VII əsrin əvvəllərində yayılmağa başlamışdır.

Beləliklə, 800-cü ildə Xəzər xaqanı Obadi iudaizmi yenidən dövlət dini kimi qəbul etdi⁶⁵. Deməli, VII-IX əsrlərdə iudaizm Xəzər xaqanlığında hegemon din kimi yayılıb, özünəməxsus səviyyədə möhkəmlənmişdi.

⁵⁵ М.И.Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1936, с.107-108.

⁵⁶ А.Я.Гаркави, Об языке свресв, живших в древнее время на Руси /Труды ВО РАО, часть XIV, СПб, 1869, с.43-56.

⁵⁷ В.Ф.Миллер, Материалы для изучения еврейско-татского языка, с.Х-ХІ.

⁵⁸ Ю.А.Солодухо, Движение маздаки и восстание еврейского населения Ирана в первой половине VI века н.э. – ВДИ, 1940, №3-4, с.141-142.

⁵⁹ М.И.Артамонов, История хазар, с.265.

⁶⁰ М.И.Артамонов, История хазар, с.266.

⁶¹ С.А.Плетнева, Хазары, М., 1986, с.63.

⁶² Масуди, Луга золота и рудники драгоценных камней, /Пер.Н.А.Караулова/ - Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа, Тифлис, 1908, Вып.38, с.44.

⁶³ П.К.Коковцев, Еврейско-хазарская переписка в X веке, Л., 1932, с.93.

⁶⁴ Ф.Вестберг, К анализу восточных источников о Восточной Европе, - журнал Министерства Народного просвещения 1908, XIII-XIV (февраль-март), с.34.

⁶⁵ С.А.Плетнева, Göstərilən əsər, s.62-63.

Məlumdur ki, xəzərlərin Zaqafqaziya uğrunda mübarizəsində ən güclü rəqibi ərəblər olmuşdur.

Ərəb-Xəzər müharibələri VII əsrdən başlamış və bütün VIII əsr ərzində davam etmişdir. Yüz ildən çox davam edən bu mübarizə nəticəsində gah xəzərlər Zaqafqaziyanın içərilərinə daxil olmuş, gah da ərəblər xəzərləri xaqanlığın torpaqlarına qədər təqib etmişlər. Bu müharibələr əsasən Albaniya ərazisində gedirdi.

Xəzərlər VIII əsrdə dəfələrlə Albaniya ərazisinə basqın etmiş və hətta şimal ərazilərini qısa fasilələrlə özlərinə tabe edə bilmişlər.

Hələ 707-ci ildə (hicri 89-cu ildə) xəlifənin qardaşı Məsləmə ibn Əbdül-Malik Azərbaycanda təslim olmamış bütün qala və şəhərləri tutub, türklərlə (xəzərlərlə – M.Ə.) vuruşa-vuruşa Babül-Əbvaba (Dərbəndə – M.Ə.) çatmışdır⁶⁶.

Hicri 91-ci ildə (709-710-cu illər) Məsləmə ibn Əbdül-Malik türklərə qarşı yeni hücumla keçdi və Azərbaycan vilayətində əl-Babə çatdı, burada şəhər və qalaları aldı.⁶⁷

Lakin 710-cu ildə «xəzər hökmdarı 80 min nəfərlik qoşunla yürüş etdi və Albaniyanı tutdu»⁶⁸, yəni ərəblər Dərbənddən qovuldular. Azərbaycanın şimal-şərq əraziləri xəzərlərin əlinə keçdi.

İki il sonra xəlifə Əbdül-Əzizin canişini ibn Xatim əl-Bəhili Arran paytaxtı Bərdəyə gəldi və xəzərlərə qarşı yeni hücum hazırlayaraq yenidən Kürün o tayına keçdi⁶⁹.

Məsləmə 714/15-ci ildə Dərbənd üzərinə yenidən hücumla keçdi, onu dağıdaraq, xaqanlığın ərazisinə soxuldu. Burada xəzərlər Məsləmənin ordusu ilə vuruşmağa başladılar və ərəblər geri çəkildilər⁷⁰.

⁶⁶ Аль Куфи, Книга завоеваний /пер. З.М.Бунятова/ Баку, 1981, с.9.

⁶⁷ Ибн әл-Әсир, Әл камил фи-т тарих, Баку-1959, с.27.

⁶⁸ История Агван, с.260.

⁶⁹ Yənə orada, s.261.

⁷⁰ Yənə orada, s.262.

Xəlifə II Ömər (717-720) hökumranlığının birinci ilində xəzərlər ərəblərə qarşı böyük hücumlara başladılar⁷¹. Xəzərlər Arrandan keçib Azərbaycana (Cənubi Azərbaycana – M.Ə.) soxuldular və oranı işğal edərək, ərəb qoşunlarından bir qədər qırdılar. Ömər ibn Əbdül-Əziz onlara qarşı Xatim ibn əl-Noman Bəhilini göndərdi. O, həmin xəzərləri qırdı və əsir düşən 50 nəfərdən başqa heç kəs canını qurtarmadı⁷².

722/23-cü ildə xəzərlər qıpçaq və digər türk tayfalarının köməyi ilə təqribən 30 min nəfərlik ordu ilə yenidən Arrana soxuldular⁷³ və onun ərazisindən keçərək Ermənistanı girdilər. Mərc əl-Həcərdə bunları Sübeytə ən-Nəhranın komandası altındakı ərəb ordusu qarşıladı, ərəblər məğlub edildilər və onların ordugahı xəzərlərin əlinə keçdi⁷⁴.

Mənbələr məlumat verir ki, həmin ildə (723-cü ildə – M.Ə.) İbn Yəzid əl-Cərrah ibn Əbdülüllah əl-Hökəməni Azərbaycan və Ermənistanı hakimi təyin etdi və ona 25 minlik qoşun verib, əmr etdi ki, xəzərlərə qarşı hücumla başlasın⁷⁵. Lakin xəzərlər böyük ərəb ordusunun hücumla keçdiyi xəbərini alıb Dərbəndə tərəf çəkildilər. Cərrah Bərdəyə tərəf yaxınlaşdı..., sonra Kürdən keçərək, Dərbəndə yaxınlaşdı. Xəzərlər xaqanın oğlu Barçikin komandası altında 40 min nəfərlik ordunu Cərraha qarşı çıxartdılar. Vuruşma nəticəsində xəzərlər məğlub edildilər, onlardan çoxlu əsir düşdü... Cərrah bu əsirləri Arran ərazisinə, xüsusilə Qəbələ mahalına köçürtdü, burada xəzərlərin məskən saldığı kəndlər var idi⁷⁶.

Maraqlı məlumatdır, deməli, xəzərlər Albaniya ərazisinə köçürülmüş və burada əhalinin sosial həyatına ciddi təsir göstərə bilmişlər. Keçmiş Qəbələ mahalına daxil olan Vartaşen (indiki Oğuz)

⁷¹ З.М.Бунятов, О длительности пребывания хазар в Албании в VII-VIII вв. – Известия АН Аз.ССР, серия общ.наук, 1961, №1, с.78.

⁷² Ибн әл-Әсир, s.27.

⁷³ З.М.Бунятов, О длительности пребывания... с.29.

⁷⁴ Ибн әл-Әсир, s.29.

⁷⁵ Yənə orada, s.29.

⁷⁶ А.Бакыханов, Göstərilən əsər, s.55.

qəsəbəsində yaşayan yəhudi-tatların⁷⁷ dini görüşlərinə bu xəzərlərin böyük təsir göstərməsi şübhəsizdir.

Xəzərlərin Albaniyaya gəlməsi haqqında yenidən materialları nəzərdən keçirək.

Hicri 108-ci ildə (726/27) xəzərlər «xaqanın oğlunun» komandası altında Arrana növbəti hücum etdilər. Ölkəni işğal etdikdən sonra Azərbaycana tərəf yeridilər və orada bəzi şəhərləri mühasirəyə aldılar. Əl-Haris ibn Əmra ət-Tainin komandası altında ərəb ordusu onlara qarşı hücum keçdi. Xəzərlərin qarşısı alındı, onlar məğub edilib Arazın o tayına qovuldular, oradan isə geri çəkilməyə məcbur oldular⁷⁸.

730-731-ci ildə xəzərlərin 300 min nəfərlik ordusu Barcikin komandası altında ərəblərə qarşı əks-hücum başlayıb Dərbənd, Dəryal və digər keçidlərlə Arran ərazisinə soxuldu... İki ordu Araz sahilindəki Varsanda üz-üzə gəldi. Ərəblər xəzərlərin üstün qüvvələrinin təzyiqi altında Ərdəbilə tərəf çəkildilər; burada Savalan dağının yaxınlığında onların arasında bir gecə-gündüz davam edən böyük vuruşma oldu. Ərəblər tamamilə məğlub edildilər, əl-Cərrah öldürüldü⁷⁹. Xəzərlər uzun mühasirədən sonra Ərdəbili aldılar, şəhərin kişi əhalisini qurdılar, qadın və uşaqları isə əsir apardılar⁸⁰. Sonra xəzər ordusu Azərbaycanı viran etdi, ölkənin şəhər və qalalarını bir-birinin ardınca tutub Diyarbəkr və Mosula çatdı⁸¹.

Xəzərlərin belə sürətli hücumu xəlifəni və saray əhalisini çox çaşırdı. Ərəblər 30 minlik ordu ilə xəzərlərə qarşı çıxdılar⁸². Ərəblər Van gölü yaxınlığında Xilat şəhəri hasarları qabağında xəzərlərlə qarşılaşdılar. Ərəblər şəhəri alıb xəzərləri təqib etməyə başladılar və onları tamamilə məğlub etdilər.

⁷⁷ М.Бежанов, Варташенские евреи. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Выпуск XVIII, Тифлис, 1894, с.5.

⁷⁸ Ибн әл-Әсир, с.30.

⁷⁹ История Агван, с.261.

⁸⁰ Ибн әл-Әсир, с.31.

⁸¹ Yənə orada, s.32.

⁸² Yənə orada, s.33.

Yenə də hicri 113-cü ildə (731/32) xəzərlər yenidən Arrana soxuldular, lakin Dərbənddə məğlub edildilər. Min nəfər öz ailəsi ilə birlikdə əsir düşdü⁸³.

Sonrakı hicri 114-cü ildə (732/33) ərəblər Hişamın Cəzirə, Azərbaycan və Ermənistan hakimi təyin etdiyi Mərvan ibn Məhəmmədin komandası altında xəzərlərə qarşı hücum keçdilər, Dəryal keçidi vasitəsilə xəzərlərin diyarma daxil oldular⁸⁴.

Balazurinin verdiyi məlumata görə, ərəblərin gücündən qorxuya düşən xaqan sülh istədi. Mərvan isə əsir aldığı xəzərləri «Samux ilə Şabiran arasındakı düzənlikdə... yerləşdirdi»⁸⁵. Şabran və ona yaxın ərazilərdə məskunlaşdırılan xəzərlər burada yəhudi dinini təbliğ edirdilər. Ona görə də burada tatların bir qismi bu təsirə məruz qaldılar. Şabran yaxınlığında yəhudi tatların olması barədə mənbələrdən məlumat almaq olar: «Buradan (yəni Dərbənddən) iki gün yol gəldikdən sonra, biz Samaran (Şabran) adlı başqa şəhərə çatdıq. Burada çoxlu yəhudi yaşayır.»⁸⁶

Həmin yəhudi-tatların qalıqları indi Quba rayonunun Qırnıza Qəsəbə adlanan yaşayış məntəqəsində yaşamaqdadırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəsəbə Azərbaycan ərazisində yəhudi-tatların yaşadığı ən böyük yaşayış məntəqəsidir.

750-ci ildə ərəb xilafətində dəyişiklikdən istifadə edən xəzərlər yenidən cənuba doğru hücumlara başladılar. Bu hücumlardan biri 764-cü ildə olmuşdur. Həmin ildə xəzərlər yenidən Zaqafqaziyaya soxuldular. «Onlar müsəlman və zimmilərdən çoxlu əsir aldılar. Tiflisi tutdular. Hərb ibn Əbdülləh ər-Rəvəndi onlarla vuruşdu. Hərb öldürüldü, ərəblər qaçdılar.»⁸⁷

Sonralar xəzərlər VIII əsrin axırlarınadək Zaqafqaziyaya basqın etmədilər.

⁸³ Ибн әл-Әсир, с.34.

⁸⁴ Yənə orada, с.35.

⁸⁵ Балазури, с.18.

⁸⁶ Гильом де Рубрук, Путешествие в восточные страны, М., 1957, с.187.

⁸⁷ Я'куби, История /пер.с араб. П.К.Жузе/, В кн: Материалы по истории Азербайджана, Вып.IV, Баку, 1927, с.17.

Lakin 796/97-ci ildə xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə Zaqafqaziyada baş verən hadisələr nəticəsində «xəzərlərin ordusu müsəlmanlara hücum etdi, onları qırıb həddən artıq əsir aldı»⁸⁸. 100 min nəfərdən çox xəzər ordusu, kiçik ərəb dəstələrinin müqavimətini qıraraq, Arran ərazisində irəlilədi və az sonra Kür sahilinə çatdı. Harun ər-Rəşid hücumun qarşısını almaq üçün tədbir görüncəyədək, xəzərlər tutduqları əsirlərlə öz yerlərinə qayıtdılar. Bu dəfə onlar Albaniyada 70 gün qaldılar⁸⁹. Xəzərlər özləri ilə 100 mindən artıq əsir apardılar. Bu elə bir dəhşətli fəlakət idi ki, indiyədək əhali (Arran əhalisi) bunun mislini görməmişdi⁹⁰.

Beləliklə, A.Y.Krımski deyəndə ki, xəzərlər Arranda 100 il hökmranlıq etmişlər, daha haqlıdır⁹¹. Baxmayaraq ki, 100 il ərzində Arran daim xəzərlərin hakimiyyəti altında olmamışdır, ancaq onların ölkə üzərində nəzarəti və hücumlarının arası demək olar ki, kəsilmirdi. Onlar ölkəni daim gərgin vəziyyətdə saxlayır və ondan böyük bac alırdılar. A.Y.Krımski xəzərlərin Arrandakı hökmranlığı və dağıdıcı hücumlarının təqribən 737-ci ildə qurtardığını yazırsa da⁹², yuxarıda göstərilən materiallardan görünür ki, xəzərlər həttə VIII əsrin axırında: 796 və ya 799-cu illərdə Arran ərazisinə hücum etmişlər. 799-800-cü ildə xaqan qızının öldürülməsi ilə əlaqədar xəzərlər Bab əl-Əbvabdan çıxıb müsəlmanların və zimmilərin üstünə töküldülər... Dünyada misli eşidilməmiş böyük, şiddətli müharibə oldu.⁹³

Doğrudur, xəzərlərin çox sonra da ərəblərlə vuruşduğu haqda məlumat vardır. Məsələn, X əsrə aid bir yəhudi sənədində deyilir: «Budur bu xalqlar bizimlə (xəzərlərlə) müharibə edirlər.»⁹⁴ Lakin

mənbələrin məlumatına görə, bu zaman xəzərlər Ərəb xilafətinin şimal sərhədlərində bir növ mühafizə rolunu oynayaraq, ruslar və digər xalqların Zaqafqaziya vasitəsilə müsəlman ölkələri ərazisinə gəlmələrinə mane olurdular.

Beləliklə, külli miqdarda mənbə materiallarının verdiyi məlumatlara əsasən, xəzərlər VII-IX əsrlərdə Albaniya (Şimali Azərbaycan – M.Ə.) ərazisinə dəfələrlə basqınlar etmiş, bu əraziləri öz təsirləri altında saxlamışlar. Hətta ərəb-xəzər müharibələri zamanı minlərlə xəzər Albaniyada yerləşdirilmişdir.

Xəzərlər Albaniyanı öz təsirləri altında saxladıkları zaman onların təsiri ilə tatların bir hissəsi iudaizmi qəbul etmişlər.

Dağıstan ərazisində yaşayan yəhudi-tatlar, müxtəlif təzyiqlər, o cümlədən ərəblərin təqibi nəticəsində köçüb-Dağıstana getmiş tatlar olmuşdur. Burada o dövrdə Dağıstan ərazisinin Xəzər xaqanlığı tərkibində olması amili də mühüm rol oynamışdır.

Məlumdur ki, ərəblər islamı qəbul etməyən zərdüştiləri, bir də ki yəhudiləri daim təqib etmişlər. Ona görə də ərəb-xəzər müharibələrində iudaizmi qəbul edən və öz ilkin dini etiqadını qoruyan tatlar bu təqibdən qaçaraq Dağıstana – o zaman Xəzər xaqanlığının ərazisi olmuş torpaqlara köçmüşlər və heç şübhəsiz ki, iudaizm dininin yayıldığı bir ölkədə onlar da bütünlüklə bu dini qəbul etmişlər.

Beləliklə, tatların bir hissəsinin iudaizmi qəbul etməsində Xəzər xaqanlığının böyük təsiri olmuşdur.

Beləliklə, bəzi tədqiqatçıların yəhudi-tatları üçün «tat dilini qəbul etmiş yəhudilər» fikri tamamilə əsassızdır. Bu tədqiqatçılara görə «onlar öz adət və ənənələrini, məişət normalarını saxlasalar da, öz doğma dillərini tamamilə unutmuş, yerli əhali ilə ünsiyyət üçün tat dilini qəbul etmişlər» kimi fikirlər heç bir tarixi həqiqətə uyğun gəlmir. Əvvəla, ona görə ki, ta qədim zamanlardan dünyanın hər yerinə səpələnmiş yəhudilər heç yerdə öz doğma dillərini unutmamışlar. İkincisi, yəhudilər nəyə görə bu bölgədə başqa bir dili deyil, məhz tat dilini ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul etmişdir.

⁸⁸ Я.куби, s.18.

⁸⁹ Ибн әл-Әсир, s.39.

⁹⁰ А.Бакыханов, Göstərilən əsər, s.60-61.

⁹¹ А.Е.Крымский, Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана /классическая Албания/, с.298.

⁹² А.Е.Крымский, Страницы из истории ... с.300.

⁹³ Ибн әл-Әсир, s.39.

⁹⁴ П.К.Коковцев, Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-руско-византийских отношениях в X веке, СПб, 1913, с.16.

Üçüncüsü isə, təkcə yəhudi tatları deyil, xristian tatları da dini təsirə məruz qalmışlar.

«Eramızın IV-VI əsrlərində Sasanilərin hökmranlığı dövründə İran imperiyasının müxtəlif yerlərinə Yerusəlimdən sürgün olunmuş yəhudilərin bir qismi sonralar qədim Dərbəndə, oradan da zaman keçdikcə bir neçə ailə indiki Quba rayonuna köçürülmüşlər və burada tat dilini qəbul etmişlər» fikri də tamamilə səhvdir. Çünki, yəhudi tatlar ilk əvvəllər təkcə Quba rayonunda deyil, bütün şimal-şərqi Azərbaycan ərazisində müəyyən kütlələr formasında yaşamışlar. Sonra isə qeyd etdiyimiz kimi ərəblərin təqibi ilə Dağıstan ərazisinə keçməyə başlamışlar. Tatlar əsasən dağlıq ərazilərdə yaşadıkları üçün, Xəzər dövlətinin süqutundan sonra bu dövlətin ərazisində yaşayan xalqlar əsasən müsəlman dinini qəbul etmiş, tatlar isə xarici aləmdən təcrid olunduqları üçün yəhudi dinində qaldılar.

Qeyd etdiyimiz kimi, antropoloji quruluş baxımından da yəhudi tatlarını, yəhudi adlandırmaq çox yanlış olardı.

Deməli, yəhudi tatlar adlandırdığımız tatların bir hissəsi yəhudi dinini qəbul etmiş tatlardan başqa bir şey deyildir. Biz bunu sonradan tat dilinin leksik quruluşuna nəzər yetirərkən görəcəyik. Belə ki, yəhudi tatların dilindəki yəhudi sözləri demək olar ki, əksəriyyəti dini mənşəli söz və dualardan ibarət olduğunu görəcəyik. Bütün bunlarla, yəhudi dinini qəbul edən tatların digər tat qruplarından heç bir cəhətdən fərqlənmədiyini görəcəyik.

V FƏSİL

TAT DİLİ

1. TAT DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

İran dilləri hind-avropa dil ailəsinin böyük bir budağını təşkil edir. İran dilləri qrupuna daxil olan dillərdən biri də tat dilidir.

Tat dili İran dillərinin cənub-qərb qrupuna daxil olub, fars və tacik dilləri, lur və bəxtiyari dialektləri, farsın bir sıra mərkəzi dialektləri ilə birlikdə İran ərazisinin cənub-qərbində mövcud olmuş qədim İran dili dialektinin davamıdır¹.

Tatların mənşəyinin öyrənilməsindən fərqli olaraq tat dili tədqiqatçılar tərəfindən az da olsa öyrənilmişdir. Lakin tat dili əsasən qrammatik və fonetik cəhətdən araşdırılmışdır.

Tat dilinin öyrənilməsinə hələ XIX əsrin ortalarında cəhd göstərilmişdir. Həmin dövrdə rus şərqşünası və səyyahı İ.N.Berezin, tat dilinin bir sıra fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini verməyə, onun fars dilinin başqa dialektlərindən fərqi göstərməyə çalışmışdı. Berezin hətta az miqdarda tat sözlərinin lüğətini də vermişdir².

Bundan sonra akademik B.A.Dorn özünün məşhur «Kaspi...» əsərində³, Mirzə Əbdürrəhman adlı bir şəxsədən götürdüyü tat dilinə aid mətni bəzi şərhrlərlə birlikdə çap etdirmişdir⁴.

¹ И.М.Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960, с.342.

² И.Н.Березин, Путешествие по Дагестану и Закавказию, Казань, 146.

³ Б.А.Дорн, Каспий..., СПб, 1875, с.171-172.

⁴ Yənə orada, s.217-220.

Tat dilinin tədqiqi sahəsində V.F.Millerin xidmətləri daha çoxdur. O, əvvəllər tat dilinin yəhudi dialekti ilə maraqlanmış, yəhudi tat dilinin öyrənilməsinə dair materiallar⁵, yəhudi tat dilinin fonetika⁶ və morfolojiyasının⁷ öyrənilməsinə dair qiymətli materiallar çap etdirmişdi. V.F.Miller daha sonra tat dilinin yəhudi ləhcəsində semit elementlərinə dair məqalə⁸ və bu ləhcəyə dair daha iki mətn⁹ nəşr etdirmişdir.

Sonra V.F.Miller müsəlman tatların danışq dili ilə maraqlanmış və Lahic ləhcəsini öyrənməyə cəhd göstərmişdir¹⁰. Miller Lahic ləhcəsinin morfoloji və fonetik quruluşu haqqında məlumatla bərabər, 2500-ə qədər sözün tatca-rusca lüğətini tərtib etmişdi¹¹.

Xristian tatların da dil quruluşu tədqiqatçıları maraqlandırmış və ona dair qrammatik təhlillə materiallar dərc edilmişdir¹².

Tatlar və tat dili sahəsində öz atası V.F.Millerdən sonra, tanınmış şərqşünas B.V.Miller müəyyən tədqiqat aparmışdır. Azərbaycan Tədqiqat və Təəbbə cəmiyyətinin dəvəti ilə Bakıda işlədiyi müddətdə tatlara dair kiçik kitabça nəşr etdirmişdi¹³.

Onun bu kiçik əsəri Azərbaycan ərazisində tatların yerləşməsi, tatların üç qrupu (erməni, müsəlman, yəhudi) arasındakı ləhcə fərqləri arasındakı mühüm fonetik fərqləri, tat dilinin bu və ya baş-

qa sahəsinin tədqiqinin əhəmiyyətinin şərtlərini göstərmək baxımından qiymətlidir. B.V.Miller Azərbaycanda yaşayan yəhudi tatların ləhcəsi haqqında da məqalə ilə çıxış etmişdir¹⁴. Daha sonralar isə B.V.Miller tat dilinin müxtəlif ləhcələrinə dair mətnlər dərc etdirmişdir¹⁵.

İran dillərinin fonetikasından bəhs edərkən V.S.Sokolova tat dilinin fonetikasının da təhlilini vermişdi¹⁶. V.S.Sokolovanın verdiyi bu təhlil tat dili fonetikasının ən yaxşı təhlili hesab oluna bilər.

Sonralar taddilinin öyrənilməsinə dair A.L.Qryunberqin məqalələri¹⁷, daha sonra isə Azərbaycanda yaşayan tatların dilinə dair monoqrafiyası nəşr olunur¹⁸. Tədqiqatçı, tat dilini hərtərəfli öyrənməyə cəhd göstərmiş və buna müəyyən qədər nail olmuşdur.

Tat dilinin öyrənilməsində L.X.Davidovanın¹⁹ da müəyyən qədər rolu olmuşdur. Görkəmli iranşünas İ.M.Oranski tat dilini başqa İran dilləri ilə müqayisə etmişdi²⁰.

Tat dilinin öyrənilməsində tatların özlərinin də təşəbbüsü olmuşdur. N.A.Anisimov tat dilinin yəhudi ləhcəsinin qısa qrammatik öçerkini vermişdir²¹.

⁵ В.Ф.Миллер, Материалы для изучения еврейско-татского языка, СПб, 1892.

⁶ В.Ф.Миллер, Очерк фонетики еврейско-татского языка, М., 1900.

⁷ В.Ф.Миллер, Очерк морфологии еврейско-татского языка, -Труды Лазаревского ин-та Восточных языков, Вып. III, М., 1903.

⁸ В.Ф.Миллер, О семитских элементах в татском наречии горских евреев, - «Древности восточные», т. II, Выпуск III, М., 1903.

⁹ В.Ф.Миллер, Еврейско-татские тексты, Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. XXI, Выпуск IV, СПб, 1913.

¹⁰ В.Ф.Миллер, Татские этюды, часть II, Опыт грамматики татского языка, М., 1907.

¹¹ В.Ф.Миллер, Татские этюды, часть I, Тексты и татско-русский словарь, М., 1905.

¹² Л.Лопатинский, Армяно-татские тексты, СМОМПК, в.20, Тифлис, 1894, с.25.

¹³ Б.В.Миллер, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929.

¹⁴ Б.В.Миллер, О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа, - Записки ин-та востоковедения АН СССР, 1933, ч. I.

¹⁵ Б.В.Миллер, Татские тексты, - В кн: Иранские языки, I, М.-Л., 1945, с.107-126.

¹⁶ В.С.Соколова, Очерки по фонетике иранских языков, М.-Л., 1953, с.124-130.

¹⁷ А.Л.Грюнберг, О месте татского среди иранских языков, - Вопросы языкознания, 1961, №1, с.106-114. - К вопросу о языковом взаимодействии /на материале языка североазербайджанских татов. - Краткие сообщения ин-та наодов Азии, 1961, т.40.

¹⁸ А.Л.Грюнберг, Язык североазербайджанских татов, М., 1963.

¹⁹ Л.Х.Давыдова, К вопросу о простых гласных фонемах в вокализме татского языка /на мат.языка татов Сев.Кавказа/, - В кн: Исследование по адыгским языкам, Нальчик, 1977; - О роли конфессионального фактора в формировании диалектных различий /на мат.татского языка/, - В кн: Сопоставление по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докл. и сообщения отдела литературы и языка АН СССР, М., 1972.

²⁰ И.М.Оранский, Иранские языки, М., 1963, с.145-148.

²¹ N.A.Anisimov, Grammatik zuhun tati, Maskov, 1932.

Azərbaycanda yaşayan tatların, Azərbaycan alimləri tərəfindən öyrənilməsinə də böyük cəhdlər göstərilmişdir. Bu sahədə, azlıqda qalan kiçik etnik qrupların dil, tarix və etnoqrafiyasını öyrənməklə məşğul olmuş Azərbaycanın Tədqiq və Təəbbə cəmiyyətinin böyük rolu olmuşdur. Görkəmli tarixçi, dilçi, etnoqraf və b. mütəxəssisləri özündə birləşdirən bu cəmiyyətin tərkibində tat komissiyası da var idi. Bu komissiya Azərbaycanın tatlar yaşayan rayonlarına tarixi-etnoqrafik ekspedisiyalar göndərilir, tatların dili, tarixi və etnoqrafiyası haqqında qiymətli materiallar toplayırdı.

Sonralar tat dili sahəsində azərbaycanlı alimlərdən M.İ.Hacıyevin²², T.M.Əhmədovun²³ və başqalarının elmi məqalələri və M.İ.Hacıyevin tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsinə həsr etdiyi monoqrafiyası²⁴ tat dilinin öyrənilməsinə göstərilən ən böyük cəhdlər kimi qeyd olunmalıdır. M.İ.Hacıyev tat dili üzərində axtarışlarını davam etdirmiş və daha sonralar tat dili haqqında ümumi əsər dərc etdirmişdir²⁵. Tədqiqatçının tatların adət və ənənələrindən bəhs etdiyi əsərində tat dili ləhcələrinin müqayisəli lüğəti də verilmişdir²⁶.

Beləliklə, adı çəkilən məqalə və əsərlərdə tat dili fonetik və qrammatik cəhətdən kifayət qədər öyrənilmiş, lakin dilin mənşəyi probleminə çox az yer verilmişdir.

2. TAT DİLİNİN MƏNŞƏYİ

Mənşə baxımından tat dili ayrıca bir tədqiqat obyekti kimi öyrənilməmişdir. Tat dilinin mənşəyi haqqında tədqiqatçılar, bilavasitə müxtəlif fikirlər söyləmiş və qəti bir rəyə gələ bilməmişlər.

²² М.И.Һачы́jev, Иран дилләри вә ләһчәләри, - Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри /ичтимай елмләр серијасы/ 1962, №4, с.109-114.

²³ Т.М.Əhmədov, Азери дили илэ тат дилинин гаршылыгылы алагәсинә аид бәзи гејдләр /тат дилинин Губа ләһчәси үзрә/, - АДУ «Елми әсәрләри» /Дил вә Әдәбијјат серијасы/ 1965, №6, с.81-89.

²⁴ М.И.Һачы́jev, Тат дилинин Гонагкәнд ләһчәси, Бақы, 1971

²⁵ М.И.Һачы́jev, Азәрбајҗан татларынын дили, Бақы, 1995.

²⁶ М.И.Һачы́jev, Тој-дүјүн хәзинәмиздән, Бақы, 1995.

İran dialektlərinin məşhur tədqiqatçısı V.A.Jukovski kürd, talış, Mazandaran kimi dillərlə bərabər, tat dilini də «müsəlman pəhləvisi» və ya «müasir Midiya dili» adlandırmışdır²⁷.

Akademik F.E.Korş özünün orta fars dilində rotasizm²⁸ məsələsindən bəhs edərkən tat dili fonetikasına toxunur, onu orta fars dili ilə müqayisə edirdi²⁹.

Tat dilinin mənşəyi problemi haqqında A.L.Qryunberqin də müəyyən fikirləri vardır. A.L.Qryunberq tat dilini talış, Mazandaran, gilək kimi xəzərətəfi dil və dialektlərlə bir cərgədə götürən alimlərin əksinə olaraq, bu dili fars və tacik dilləri qrupuna daxil etməyə çalışmış və tat dilini müasir fars dilinin bir növ ləhcəsi hesab etmişdir³⁰.

Hələ vaxtilə professor L.Jirkov da bu nəticəyə gəlmiş, İran dillərindən danışarkən tat dilinin adını belə çəkməmişdir³¹. Görünür o, tat dilini sadəcə olaraq fars dili hesab etmişdir. Bu müddəam tat dilini xəzərətəfi dialektlərə aid edənlər də əsas götürmüşlər. Bu və ya başqa dilin öz qrupu içərisindəki müstəqil və ya asılı rolunu, bu dilin özünəməxsus, öz qrupunun başqa dillərində olmayan fonetik, leksik və qrammatik nümunələr tapmaqla onun xüsusi vəziyyətini tədqiq və dillər içərisindəki yerini müəyyən etmək olar.

İran dillərinin görkəmli tədqiqatçısı İ.M.Oranski İran dillərinin bu və ya digərini o birinin dialekti, ləhcəsi hesab edilməsi məsələsindən danışarkən göstərir ki, «bir-biri ilə qohum olan və tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil dillərə çevrilmiş bütün müasir və qədim, yazılı və yazısız bu dildə danışan əhalinin sayından asılı olmayaraq, böyük və kiçik İran dilləri əslində ümumi-kök İran dilinin dialektlərindən başqa bir şey deyildir.»³² O, bütün İran dilləri-

²⁷ А.В.Жуковский, Материалы для изучения персидских наречий, часть I, М., 1893, с.IV.

²⁸ «r» hərfini tələffüz edə bilməmək.

²⁹ Ф.Е.Корш, Следы диалектического ротаизма в среднеперсидском языке, - «Вревности восточные», т.III, Выпуск II, М., 1903, с.11-21.

³⁰ А.Л.Грюнберг, О месте татского среди иранских языков..., с.106.

³¹ Л.Жирков, Персидский язык, М., 1927, с.11.

³² И.М.Оранский, Введение в иранскую филологию..., с.35.

nin kök İran dilinin dialektləri olduğunu, bu dialektlərin müəyyən inkişaf mərhələsində bir-birindən uzaqlaşması nəticəsində müstəqil dillərə çevrilməsi məsələsindən bəhs edir. İ.M.Oranski daha sonra yazır: «...Bu mənada bütün İran dilləri haqqında ümumi-kök İran dilinin dialektləri kimi bəhs etmək olar. «Dil» və «dialekt» məfhumları arasında dialektik bir əlaqə vardır: tayfa və ya xalq dilinin dağılması və ya parçalanması dialektlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Əlbəttə, müəyyən tarixi şərait nəticəsində bu dialektlərin hər biri də müstəqil bir dilin inkişafı üçün əsas ola bilər.»³³ İ.M.Oranski öz tədqiqatlarında tat dilindən, yeni İran dilləri qrupuna daxil olan müstəqil bir dil kimi bəhs etmişdir³⁴.

Tat dilinin yeni İran dillərinə aid olmasını V.F.Minorski də qeyd etmiş və hətta tat dilinin fars, kürd və iran dilləri ilə də müqayisə etmişdir³⁵.

Tat dilinin mənşəyi məsələsindən bəhs edərkən bəzi İran alimləri onun müasir fars dilinin ləhcəsi olduğunu söyləmiş³⁶, bəziləri isə tat dilini müstəqil dil kimi fars dili ilə müqayisə etmişdilər³⁷. Hətta görkəmli tədqiqatçı A.Karəng bu sahədə əhəmiyyətli iş görmüşdür. O, Cənubi Azərbaycanın Hərən rayonunda yaşayan tatların dilindən xeyli sözü götürüb, müasir fars dili ilə müqayisə etmiş və müəyyən nəticə əldə etmişdir³⁸.

Maraqlıdır ki, bəzi alimlər Azərbaycan ərazisində işlənən və bir-birindən fərqlənən müxtəlif tat dili ləhcə və şivələrini qəbul etmir və onların hamısını «Bakı tat dili» adı altında birləşdirərək, tat dilini İran dilləri ləhcələrindən biri hesab edirlər³⁹.

³³ И.М.Оранский, Иранские языки в историческом освещении, М., 1979, с.5-6.

³⁴ Yəne orada, s.145-146.

³⁵ V.F.Minorsky, Tat.İslam ansiklopedisi, 12/I cilt, İstanbul, 1979, s.48.

³⁶ s.27 ۱۳۲۷ حلال آل احمد، تات نشین های بلوک زهرا تهران

³⁷ s.32 ۱۳۲۲ بیا ذکاء، کویش کریمکان "تاتی" تهران

³⁸ s.31 ۱۳۲۳ رحید العلی کارنک، تاتی و هرنی، تبریز

³⁹ s.51 ۱۳۳۶ احسان بارشایط، زیانها و نحوه های ایران، تهران

Tat dilinin yeni İran dillərindən biri olması müasir elmi-kütləvi ədəbiyyatlarda da özünə yer tapmışdır⁴⁰.

Lakin tat dilinin müstəqil inkişaf edən bir dil olduğunu yəqin etdikdən sonra, onun mənşə baxımından izahı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tat dili öz mənşəyi etibarilə qədim və orta iran dillərinə daha çox yaxınlığı mövcuddur.

Tatlar Azərbaycan və ümumiyyətlə Qafqaz ərazisinə qeyd etdiyimiz kimi VI əsrədək artıq köçmüşdülər. O, vaxtdan İran ərazisindən köçürülmüş və İranda yaşayan farslardan uzun müddət təcrübə olunmuş tatlar öz qədim və ilkin dillərini daha çox qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Tat dilinin mənşəyini öyrənmək üçün onun-qədim və orta iran dilləri ilə müqayisə etmək məqsədəuyğundur. Tat dilinin qədim və orta iran dillərinə yaxınlığını müqayisələr yolu ilə aşkarlamaq olar.

İlk növbədə fonetik baxımdan oxşarlıqları nəzərdən keçirmək lazımdır. Biz burada orta fars dili ilə tat dili fonetikasi arasında bir uyğunluq görürük. Məsələn, fonetik cəhətdən orta fars dili vokalizmində ā, a, ä səsləri⁴¹ eynilə tat dilində də qalmaqdadır. Lakin sonuncu (ä səsi) yeni fars dilində aradan çıxmışdır. Orta fars dilində mövcud olmuş ē səsi⁴² tat dilində də olduğu kimi qalmaqdadır. Konsonantizm cəhətdən isə tat dili həm də qədim iran dillərinə yaxınlaşır. Burada boğaz hərfələrindən bir neçəsi həm qədim və orta iran dilləri üçün və həm də tat dili üçün xarakterikdir. Bu cəhət tat dilini yeni iran dillərindən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biridir.

Tat dili ilə qədim və orta iran dilləri arasında qrammatik əlaqələr də mövcuddur.

⁴⁰ Основы Иранского языкознания /новоиранские языки/, (А.Л.Грюнберг, Л.Х.Давыдова, Татский язык), М., 1982, с.231-289; Языки народов СССР, т.I, /индоевропейские языки/, (А.Л.Грюнберг, Татский язык), М., 1966, с.281-302.

⁴¹ В.С.Расторгуева, Среднеперсидский язык, М., 1966, с.27.

⁴² Yəne orada, s.28.

Məlum olduğu kimi müasir fars dilində təyin olunanla təyin izafət yolu ilə bir-birilə birləşir⁴³. Bir çox yeni iran dillərindən fərqli olaraq, tat dilində izafət birləşməsi yoxdur. Tat dilində sözlər müxtəlif sintaksis vasitələrlə əlaqə əmələ gətirir⁴⁴. Tat dilində əvvəl təyin edən, sonra isə təyin olunan gəlir. Sözlər heç bir xüsusi əlamət qəbul etmədən bir-birinə yanaşır⁴⁵.

Qədim fars dilində də izafət yoxdur⁴⁶. Qədim fars dilindən fərqli olaraq, orta fars dilində həm izafət, həm də qədim fars dilində olan yanaşma yolu mövcud olmuşdur⁴⁷.

İzafət birləşməsində əvvəlcə təyin olunan söz, sonra izafət əlaməti vurğusuz «e» səsi, daha sonra isə təyin gəlir, yanaşma yolu ilə əmələ gələn birləşmələrdə isə əvvəlcə təyin, sonra isə təyin olunan söz işlədilir. Tat dilində əgər təyin edən söz samitlə qurtarsa, onun sonuna bir «ə» səsi artırılır və beləliklə də təyin olunan təyin edən sözə birləşir⁴⁸.

Maraqlıdır ki, orta fars dilində də məhz eblə bir xüsusiyyət mövcuddur, lakin burada «ə» səsi deyil, sözlərin sonuna və ya ayrı şəkildə «e» səsi artırılır⁴⁹.

Tat dilinin qədim və orta iran dillərinə yaxınlığını, tat dilində olan və başqa yeni iran dillərində rast gəlmədiyimiz, külli miqdarda arxaik sözlərdən də görmək olar.

Tat dili ilə, qədim və orta iran dilləri arasında fərqlərin əmələ gəlməsini tarixi inkişaf prosesi ilə bağlamaq lazımdır.

Tarixdən məlumdur ki, tatlar Azərbaycan ərazisinə köçürüldükdən sonra onların irandilli xalqlarla əlaqəsi zəifləmişdi. VII-VIII əsrlərdə ərəblərin bir sıra şərq ölkələrini istila etməsi, qılınc gücünə öz dinlərini və dillərini yerli xalqlara təlqin etməsi, şərqin

⁴³ Н.Әлизадә, Н.Һатәми, Фарс дили, Бақы, 1961, с.52.

⁴⁴ А.Л.Грюнберг, Язык североазербайджанских татов, с.18.

⁴⁵ Yenə orada, s.19.

⁴⁶ С.Н.Соколов, Древнеперсидский язык, В кн: Основы Иранского языкознания – древнеиранские языки, М., 1979, с.271.

⁴⁷ В.С.Расторгуева, Göstərilən əsər, s.134.

⁴⁸ А.Л.Грюнберг, Язык североазербайджанских татов, с.109.

⁴⁹ В.С.Расторгуева, Göstərilən əsər, s.130.

sonrakı inkişafına çox güclü təsir göstərmişdir. Ərəblərin işğal etdiyi ərazilərdə yaşayan xalqların dilinə külli miqdarda ərəb sözləri daxil olmuşdur.

Tat dili uzun müddətli bilinçvizm (iki dillilik – M.Ə.) şəraitində qrammatik sxemini saxlamaqla struktur cəhətdən Azərbaycan dilinə xeyli yaxınlaşmışdır. Tat dilində sintaktik əlaqələrə, söz birləşmələrinə Azərbaycan dilinin güclü təsiri olmuşdur. Bu təsir tat dilinin leksika və morfologiyasında da özünü göstərmişdi.

Azərbaycan ərazisində türk dilli xalqların əhatəsində qalan tatların dilinə xeyli türk-Azərbaycan sözləri də daxil olmuşdur.

Tatların öz dillərində qədim və orta İran dilləri ənənələrini qorumağa təsir göstərən amillər, onların İran dilli xalqlardan təcrüd olub, dağlıq və dağətəyi zonalarda yaşamaqla uzun əsrlər ərzində yerli əhalidən başqa, digər xalqlarla zəif əlaqədə olmalarından ibarətdir.

XIX-XX əsrlərdə sosial-iqtisadi və siyasi inkişafda baş verən mühüm dəyişikliklər xalqları və hətta kiçik etnik qrupları bir-birinə yaxınlaşdırmış, onların arasındakı əlaqələr daha da artmışdı. Tatlar da bu inkişafdan kənarda qalmamış, digər xalqlarla, xüsusilə, Azərbaycan xalqı və Dağıstan xalqları ilə əlaqələri xeyli genişləndirmişlər. Bu əlaqələr tat dilinin deformasiyaya uğramasına öz ciddi təsirini göstərmişdir.

3. TAT DİLİNİN QURULUŞU

Tat dili quruluş baxımından bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir. Bu əsərdə əsas diqqət tatların etnik tarixi problemlərinə verildiyi üçün, sonuncu ilə müqayisədə nisbətən öyrənilib tədqiq olunmuş dilin qrammatik quruluşu məsələsinə bir az qısa şəkildə toxunacağıq.

Özündə qədim və orta fars dili ənənələrini qoruyub saxlasa da, tat dili illər ötdükcə müəyyən təsirlərə məruz qalmış və hal-hazırda fars və tacik dilləri ilə bir qrupa daxil edilməkdədir.

Tat dilinin məruz qaldığı mühüm tarixi təsir faktorları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tat dili özündə qədim dil forması ənənələrini qoruyub saxlamışdır. Bu isə tatların yaşadığı arealın digər irandilli tayfa və xalqlardan təcrid olunması və uzun müddət dağlıq zonalarda yaşaması ilə əlaqədar olmuşdur.

2. Türk elementinin dilə ciddi təsiri. Azərbaycan-tat ikidilliyi burada uzun zamandan bəri davam etmişdir. Bu, özünü tat dilinin fonetikasına, leksika və qrammatikasına ciddi təsiri ilə göstərmişdir. Şimal dialektlərində (Dağıstan və Şimali Qafqaz) bu təsir kumik və balkar dillərindən olmuşdur.

3. Digər xəzərsahili dillərin (talış, gilən, Mazandaran və s.) tat dilinə mümkün təsirini qeyd etmək lazımdır.

4. Təkcə şimal dialektləri üçün mühüm olan və dinlə bağlı qədim yəhudi dilinin təsiri. Belə ki, yəhudi dinini qəbul etmiş tatların leksikasına dinlə bağlı külli miqdarda qədim yəhudi sözləri daxil olmuşdur.

5. Əsasən cənub dialektləri üçün mühüm olan dinlə bağlı ərəb dilinin təsiri. Müsəlmanlığı qəbul etmiş tatların leksikasına ərəb sözləri daxil olmuşdur.

6. Xristianlığı qəbul etmiş tatların dilinə xristian-qriqoryan dini sözlərinin daxil olması səciyyəvi xarakter daşımışdır.

7. Nəhayət, tat dilinə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar rus sözlərinin daxil olması da sadaladığımız təsir xüsusiyyətlərindən biridir.

a) Fonetika

Vokalizm. Qeyd etdiyimiz kimi, tat dilinin fonetikasına Azərbaycan dilinin güclü təsiri olmuşdur. Buna baxmayaraq, dil öz spesifik fonetik xüsusiyyətlərini saxlaya bilmişdir. Tat dilində diftonqlarla birlikdə 13 sait səs mövcuddur. (Bu əsasən Azərbaycan tatlarının dilinə aiddir – M.Ə.) Sait səsləri misallar vasitəsilə nəzərdən keçirib müəyyən reallıq əldə etmiş olarıq.

1. i – sait səsi qısa dodaqlanmayan sait səsdir. Məsələn: nist (yoxdur); sib (alma); ispi (ağ) və s.

2. ü – dodaqlanan qısa sait səsdir. Məsələn: büz (keçi); düzd (oğru); püşt (arxa) və s.

3. u – dodaqlanan sait səsdir. Məsələn: ruz (gün); xun (qan); guşt (ət) və s.

4. ə – dodaqlanmayan sait səsdir. Məsələn: mərd (kişi); zən (arvad); xər (eşşək); zərd (sarı) və s.

5. a – dodaqlanmayan sait səsdir. Məsələn: raft (getdi); sal (il); danistən (bilmək); tat (tat) və s.

6. ı – sait səsi dodaqlanmayan əsasən qısa səsdir. Məsələn: cır (qışqırıq); zırpı (çox böyük) və s.

7. o – sait səsi dodaqlanan əsasən uzun səsdir. Məsələn: hələ (palaz); alo (alov, od); pilo (plov, aş) və s.

8. e – sait səsi dodaqlanmayan orta səsdir. Məsələn: peri (srağagün); dedi (dünən);

9. â – sait səsi dodaqlanmayan uzun sait səsdir. Bu səs tat dili üçün xarakterik səsdir. Məsələn: mây (ana), pây (ayaq);

10. ö – sait səsi dodaqlanan sait səsdir. Bu səs tat dilində əsasən alınma sözlərdə işlənir. Çünki tat dilində bu səs ü səsi ilə diftonq əmələ gətirir.

Tat dili vokalizmində əsasən üç səs diftonq kimi qəbul edilmişdir. İki sait səsin birləşməsindən əmələ gələn diftonqlar aşağıdakılardır:

11. (1) eı – diftonqu, e və i-ı səslərinin qalın birləşməsindən ibarətdir. bu diftonq tat dilinin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məsələn: seil (sel); qeı (niyə) və s.

12. (2) ou – diftonqu, açıq o səsi ilə uzun u səsinin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn səsdir. Məsələn, gou (öküz); sou (səhəng); xou (yuxu); couru (süpürgə); sourən (sürtmək); courən (çeynəmək) və s.

13. (3) öü – diftonqu uzun ö səsi ilə qısa ü səsinin birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn, öürə (duman); şöü (gecə); löü (dodaq); nöüş (yaz) və s.

Konsonantizm. Tat dilində 24 samit fonem (səs) mövcuddur⁵⁰. Azərbaycan dilində olduğu kimi bu samitlər kar və cingiltili olmaqla iki qrupa bölünürlər.

Bu samitlər boğazdan çıxmasına, dil və dodağın, dişlərin iştirak etməsi baxımından müxtəlif növlərə ayrılırlar.

1. Dodaq samitlər: m, p, f, v, b.
2. Dil samitlər: a) kar samitlər: t, ş, ç, j, s;
b) cingiltili samitlər: d, z, c, n, l, r, y.
3. Dil arxası samitlər: g, k, q, x.
4. Boğaz samitləri: h, ʿ, ġ⁵¹.

Tat dilində samit səslər əsasən fars dili samit sistemi ilə uyğunluq təşkil edir. lakin, buna baxmayaraq, tat dili samit səslər sisteminə bir sıra qədim xüsusiyyətlər hələ də qalmaqdadır. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə tat dilini qədim və orta fars dillərinə yaxınlaşdırırlar.

Tat dilində sözlərin əvvəlindəki «v» səsi müasir fars dilində «b»-ya çevrilir. Məsələn: «vâr» (külək), fars dilində «bâd». Tat dilində bir çox sözlərdə «p» səsi özünün qədim formasını saxlamaqdadır. Halbuki müasir fars dilində bu səs «f»-ya çevrilmişdir.

Tat dilində geniş sürətdə müşahidə olunan müasir «ayn» və «h» səsləri, bu dili müasir iran dillərindən tamamilə fərqləndirir.

Tat dilində qədim və orta fars dillərindən qalmış maraqlı bir fonetik hadisəni biz artıq qeyd etmişdik. Müasir iran dillərinin demək olar ki, hamısında müşahidə olunan «d» səsi tat dilində «r» olaraq qalmaqdadır. Məsələn, tat dilində «birən» (almaq), dirən (görmək) və s. sözlər fars dilində «budən», «didən» və s. kimi ifadə olunur.

Tat dilində açıq və qapalı heca növləri mövcuddur. Açıq hecalı sözlər əsasən alınma sözlərdən ibarətdir.

Tat dilində vurğu həmişə qüvvədədir. Vurğu əsasən axırıncı hecanın üzərinə düşür. Bəzi hallarda vurğu şəkilçiyə və ya sözün kökünə düşə bilər. İnkâr formalarda vurğu inkarın üzərinə düşür. Mürəkkəb fel formaları komponentlərdə cümlə vurğusuz vəziyyətə düşür.

b) Morfologiya

İsim. Tat dilində isim – tək və cəm olmaqla iki yerə bölünür. Cəm forması «a» («ha») şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Məsələn: xunə – xunəha; dâr – dârâ; astara – astaraha və s. adətən, samit səsli bitən sözlərin sonuna «â», saitlə bitən sözlərin sonuna isə «ha» şəkilçəsi əlavə olunur⁵². Bəzi hallarda tat dilində cəm şəkilçisi «un» hissəciyi də olur. Bu, əsasən canlı isimlərin cəm halını düzəltmək üçün istifadə olunur. Məsələn: mörd – mördun; kuk – kukun; piyər – piyərün və s. tat dilinin Şamaxı ləhcəsində təkcə Məlham kəndində cəm şəkilçisi olaraq «an» hissəciyindən istifadə olunur.

Tat dilində bir qayda olaraq təklik bildirmək üçün «ya» (bir) sayından istifadə olunur.

Yuxarıda artıq qeyd etmişdik ki, tat dilini müasir İran dillərindən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri, bu dildə izafət birləşməsinin olmamasıdır. Müasir fars dilinə xas olub təyini söz birləşmələrində təyin olunan sözün sonunda tələffüz edilən vurğusuz «e» səsi tat dilində işlədilmir. Tat dilində sözlər müxtəlif vasitələrlə sintaksis əlaqə əmələ gətirir. Məsələn: «kitabmən» (mənim kitabım), «kələ birar» (böyük qardaş) və s.

Tat dilində əvvəl təyin edən, sonra isə təyin olunan gəlir. Bu əlaqə üç formada əmələ gəlir.

1. Sözlər heç bir xüsusi əlamət qəbul etmədən bir-birilə birləşir. Bu sözləri bir-birindən ayıran zaman, hər biri ayrıca mənalı söz kimi, ikinci sözü özündən sonra tələb etməyə bilər.

2. Qədim fars dilindən fərqli olaraq, orta fars dilində həm izafət, həm də qədim fars dilində olan yanaşma yolu mövcud olmuş-

⁵⁰ В.С.Соколова, Очерки по фонетике иранских языков, ч.I, М.-Л., 1953, с.136.

⁵¹ Основы Иранского языкознания, - Новоиранские языки, М., 1982, с.240.

⁵² Основы Иранского языкознания, - Новоиранские языки, с.248-249.

dur. İzfəf birləşməsində əvvəlcə təyin olunan söz, sonra izfəf əlaməti vurğusuz «e» səsi, daha sonra isə təyin gəlir, yanaşma yolu ilə əmələ gələn birləşmələrdə isə əvvəlcə təyin, sonra isə təyin olunan söz işlədilir. Tat dilində təyin edən söz samitlə qurtarsa, onun sonuna bir «ə» səsi artırılır və beləliklə təyin olunan, təyin edən sözlə birləşir.

Təyin edənə təyin olunanı yeri bu halda da eyni ilə qalır. İzfəf əlaməti olan «ə» saiti ilə sintaktik əlaqə əmələ gələrkən daha yanaşma deyil, birləşmə olur. Çünki, birinci halda sözləri bir-birindən ayıraraq ayrılıqda işlətdikdə müstəqil mənə verir; ayrılıqda işləyərkən adlıq halda olursa birləşmə zamanı sözlər bir-birinin tərkib hissəsinə çevrilir, ikinci tərəf müstəqil işlənsə də, birinci tərəf işləmə bilmir, təklidə natamam olur və özündən sonra ikinci tərəfi tələb edir. Məsələn: «xubə əyəl» (yaxşı uşaq), «güzələ duxtər» (gözəl qız), «tara dâr» (yaş ağac) və s.

Təyin edən söz saitle, xüsusilə «a», «u», «ə», «e» saitləri ilə bitərsə, təyin olunan sözlə onun əlaqəsini yaratmaq üçün «yə» şəkilçisi təyin edən sözün axırına artırılır. Məsələn: «nərməruyə əyəl» və s.

Mənsubiyyət əlaqəsi tat dilində: Azərbaycan tatlarında «ən» şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Məsələn: «ən Məmməd»; «ən məəllim» (Məmmədin, müəllimin) və s. söz birləşmələrində «ən» mənsubiyyət hissəciyi sözlər arasında yalnız rabitə əmələ gətirir. «Ən» şəkilçisi əgər atılırsa, mənə eyni ilə qalır, yanaşmaya mənaca bir xələl gəlmir. Məsələn: «duxtər ən Nuri» (Nurunun qızı), «kitab ən kukmən» (oğlumun kitabı) və s.⁵³. Lakin çox vaxt danışıda bu birləşdirici əlamət işlənmir və mənə eynilə qalır. Məsələn, «duxtər Nuri», «kitab kukmən» (Nurunun qızı, oğlumun kitabı) və s.

Tat dilində ismin əsasən üç halı vardır: birbaşa, obyektiv və komutativ⁵⁴. İsmi digər halları ön və arxa qoşmaları ilə yarana bilər.

Tat dilində son qoşmalar «ə», «pə», «az» (əvaz), ön qoşmalar isə «ə» (əz), «tə», «bə» hissəciklərindən ibarətdir.

Tat dilində bu hissəciklərin ən mühümlərini qısa da olsa nəzərdən keçirmək lazımdır. Ön qoşması olan «bə» aşağıdakı hallarda işlənir:

1. Təyin olunan yerə istiqamət hərəkəti bildirən hallarda. Məsələn: «burayım bə xanə» (gedək evə), «nünə bə xari məruzun» (çörəyi yerə tökmə) və s.

2. Təyin olunan ismə görə istiqaməti bildirən hallarda. Məsələn: «bə əyəl kar tin» (uşağa iş ver), «mən bə birarmənaz zarafat səxtüm» (mən qardaşımla zarafat etdim) və s.

3. Predmetin hər hansı bir hərəkəti zamanı yerini bildirən hallarda. Məsələn: «bə di xunə puru» (kənddə ev doludur), «bə üşə gürə dürüm» (meşədə canavarı gördüm) və s.

4. Vaxtı bildirmək üçün işlədilən hallarda. Məsələn: «səhət bə çarta bə xuneimən biya» (saat dördə bizim evə gələrsən), «bə zümüstün xorihə əbeyistən» (qışda yerlər donur) və s.

5. And formulasında: «bə xuda sögənd» (Allaha and olsun), «bə can tü» (canın üçün).

6. Bir sıra zərf formalarında: «bə kurə-kurə» (kor-kor), «bə urusi» (rusca).

7. Məqsəd bildirən hallarda: «bə ərsi küktü miyeyim» (oğlunun toyuna gələrik).

8. Müəyyən bir səbəblə əlaqədar həmin səbəbi bildirən zaman işlədilir: bə ü gürə (ona görə).

9. Birgəlik və müştərkilik bildirən hallarda: «bə Muxtaraz muram» (Muxtarla gedərəm), «Aslan bə zənəz amaru» (Aslan arvadla gəlmişdi) və s.

10. Əvəzi bildirmə hallarında: «bə cugeymən kukmən bisən burey» (mənim yerimə oğlum gedəcək).

Tat dilində ikinci və ən çox işlənən ön qoşması «ə» («əz») hissəciksidir. «Ə» («əz») ön qoşması da bir neçə hal və hərəkət zamanı işlədilə bilər:

⁵³ А.Л.Грюнбург, Язык североазербайджанских татов, с.25.

⁵⁴ Основы иранского языкознания, Новоиранские языки, с.248.

1. Hal və hərəkətin yerini müəyyən etdikdə: «Yə ədəmi dirma ə ou» (bir adam sudan çıxdı), «Xürs ə dar firma» (ay ağacdən düşdü) və s.

2. Hər hansı bir predmetin mənşəyinə onun mənbəyini göstərən hallarda: «Mən buram ə qunşi yə yəğə ustunum» (mən gedim qonşudan bir yiyə alım).

3. Zaman kəsiyi və istifadə edilmiş vaxtı bildirəndə: «əz in yə kəmgə bədə» (bundan bir müddət sonra), «tū ə əyəli ə toriki bə tərseni» (sən uşaqlıqdan qaranlıqdan qorxursan) və s.

4. Müəyyən bir hadisənin səbəbini bildirdikdə: «İmruz ə gərmi bürüşüm» (bu gün istidən bişdim).

5. Vaxt və zamanı bildirdikdə: «Ə şangum tū nun nə xardeyi» (axşamdan sən çörək yeməmişən), «in quspand ə parinə sal munde» (bu qoyun keçən ildən qalıb) və s.

6. Hər hansı bir əşyanın hansı materialdan ibarət olması bildirilərkən: «İn şətəl ə pəş bəftə bire» (Bu corab yundan toxunulmuşdur), «İmunə yə dānə ə qizil sahatmun hist» (Bizim bir dənə qızıldan saatımız var) və s.

7. Müqayisə bildirdikdə: «Əsəl ə qənd şirinü» (Bal qənddən şirindir), «mucnə ə miçək kuşka bəbirən» (Qarışqa milçəkdən kiçik olur) və s.

Tat dilində «ə» («əz») ön qoşması Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi –dan; –dən ilə uyğun gəlir, «ə» («əz») ön qoşması əvəzliliklərlə işlədilən zaman «əz» formasını qəbul edir və adətən əvəzlilik bitişik formada yazılır. Məsələn: «əzmən» (məndən), «əztü» (səndən), «əzü» (ondan), «əzmun» (bizdən), «əzşmun» (sizdən), «əzşun» (onlardan).

Tat dilində «tə» ön qoşması hərəkətin, təsirin, vaxtın son həddini bildirir: «Un sərxoşə tə bə kinar arkərə bərdüm» (O sərxoşu çayın kənarına kimi apardım), «Tə bə səbəh çüm mən bə xou nə raft» (Səhərə qədər gözümə yuxu getmədi).

Tat dilində «üzgə», «bədə», «avaz», «agastə» və s. qoşmaları da geniş istifadə olunan arxa və ön qoşmalarıdır. «Agastə» qoşması bəzən danışq dilində «agadə» şəklində də istifadə olunur.

Tat dilində də isimlər xüsusi və ümumi olaraq iki qrupa ayrılır. Bu baxımdan tat dili isimlərinin qrammatik quruluşu Azərbaycan dilinin qrammatik qanunauyğunluğu ilə eynilik təşkil etdiyi üçün bunun üzərində dayanmayacağıq.

Sifət. Tat dilində sifətlər isimlərdən öz morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Sifətlərin cəm halı olmur. Morfoloji göstəricilərinə görə tat dilində sifətlər sadə və düzəltmə olmaqla iki qrupa bölünür.

Sadə sifətlər öz xaricinə görə sadə isimlərdən heç də fərqlənmir. Məsələn, «zərd» (sarı), «torik» (qaranlıq), «xas» (yaxşı), «duraz» (uzun) və s.

Düzəltmə sifətlər başqa sözlərdən müxtəlif sufikslər vasitəsilə düzəlir: in hissəciyi vasitəsilə: «gizil» (qızıl) – «gizilin» (qızıllı); «pəmbə» (pambıq) – «pəmbəyin» (pambıqlı); «sər» (üst) – «sərin» (üstdəki) və s. li (lı) hissəciyi vasitəsilə: «piyə» (ata) – «piyərlı» (atalı); «döülət» (dövlət) – «döülətli» (dövlətli) və s. siz (suz, süz) hissəciyi ilə: «ou» (su) – «ousüz» (susuz); «piyə» (ata) – «piyərsüz» (atasız) və s. Sözlərin sonuna «ə» şəkilçisi artırmaqla: «bülünd» (uca) – «bülündə» (ucalıq); «zərd» (sarı) – «zərdə» (sarılıq) və s. «in» suffiksi vasitəsilə: «ohunin» (dəmirli); «imsalin» (bu ilki); «duneyin» (düylü) və s.

Tat dilində sifətlə ismin əlaqəsini əmələ gətirmək üçün sifətin sonuna «ə», «a» suffikslərini artırmaq lazımdır. Məsələn: «kuşka birar» (kiçik qardaş), «durə ra» (uzaq yol), «dürüstə duvâr» (düzgün divar), «pura xunə» (dolu cv) və s.

Tat dilində sifətin beş dərəcəsi mövcuddur. Bunlardan birincisi **adı dərəcə** adlanır. Sifətin bu dərəcəsi «çənəm» və «çütərz» (necə və nə cür) suallarına cavab verir. Burada yuxarıda bəhs etdiyimiz sifətlə ismin əlaqəsi meydana gəlir və burada sifətin sonuna «ə» suffiksi əlavə olunur. Məsələn: «xubə əyəli» (yaxşı uşaq), «xə-rəbə sib» (çürük alma), «gudəyə ədəmi» (gödək adam). Əgər isimdən əvvəl gələn sifət saitlə bitirsə, bu zaman «ə» əvəzinə «yə» suf-

fiksi qəbul edilir: «tiyə qab» (boş qab), «gudəyə mərd» (gödək kişi) və s.

Belə birləşmələr bəzən sufiksiz də əmələ gələ bilər. Məsələn: «qırmızı sib» (qırmızı alma).

Sifətin ikinci dərəcəsi **müqayisə dərəcəsi** adlanır. Müqayisə edilən sözdən əvvəl gələn «in», «un», «ü» işarə əvəzlilikləri olarsa, bu əvəzliliklərdən əvvəl gələn ön qoşma «az» şəklində işlənir. İşarə əvəzliyi işlənmədiyi hallarda həmin qoşma «ə» səsi ilə ifadə olunur. Müqayisə dərəcəsi xüsusi hissəciklərin köməyi olmadan da yaranır. Müqayisə dərəcəsini əmələ gətirən sözlər «əki» (kimdən), «əçü» (nədən) suallarına cavab verən, müqayisə olunan sözdən əvvəl bir «ə» ön qoşmasını da tələb edir. Məsələn, «nunmən ə nuntü kələyü» (çörəyim çörəyindən böyükdür), «yaşmən ə yaştü ambaru» (yaşım yaşından çoxdur) və s.

Sifətin dərəcələrindən biri də **üstünlük dərəcəsidir**. Bu dərəcə «tə» suffiksinin köməyi ilə düzəlir. Bu dərəcədə də müqayisə olunan sözdən əvvəl «ə» («əz») ön qoşması artırılır. Həmin sözdən sonra isə «tə» suffiksi gəlir. Bununla da üstünlük dərəcəsi yaranmış olur. Məsələn: Piyermən ə piyərtü yaşlütəyü (Atam atandan daha yaşlıdır), Zumustun ə pariz xiniktə əbrən (Qış payızdan soyuq olur) və s.

Sifətin **kiçiltmə dərəcəsi** tat dilində «kin», «in» və «lə» suffikslərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Tat dilində sifətin müqayisə dərəcəsini əmələ gətirmək üçün istifadə olunan xüsusi sözlərin sonuna «in», «kin», «lə» suffiksləri artırılır. Məsələn: «kuçik» (kiçik) sifəti kiçiltmə dərəcəsinə «kuşkilə», «kuşkin» sözləri ilə əvəz olunur. Tat dilində «lə» şəkilçisi də sifətin kiçiltmə dərəcəsini əmələ gətirir. Məsələn: «balacə» (balaca) – «balacələ».

Çox maraqlıdır ki, tat dilində olan bu şəkilçi talış dilində də «li» formasında qalmaqdadır. Lakin bu şəkilçi həmin dillərdə müxtəlif semantik vəziyyətlərdə çıxış edir. Tat dilində sifətin kiçiltmə dərəcəsini əmələ gətirən bu şəkilçi talış dilində bitişdiyi sözə nəvəziş, mərhəmət mənası verir.

Tat dilində sifətin dərəcələrindən biri də **şiddətləndirmə dərəcəsidir**. Sifətin bu dərəcəsi kök sözün əvvəlki iki saitinin təkrarı ilə əmələ gəlir. Əgər söz cingiltili samitlə başlanırsa, təkrar olunan əvvəlki iki səs sonuna «b», söz kar samitlə başlanırsa «p» səsləri artırılır və əsas sözə təkrar hissə arasında pauza əmələ gəlməklə kök sözdən əvvəl deyilir və yazılır. Məsələn: «sipsiyə» (qapqara), «ipispi» (ağappaq), «düpdürtüst» (dümdüz) və s.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə sifətin bu dərəcəsi tat dilinə Azərbaycan dilinin təsiri nəticəsində keçmiş və tat dilində sabit qrammatik forma şəklini almışdır⁵⁵.

Tat dilində sifətlərin digər qrammatik quruluşu başqa iran dilləri ilə tamamilə uyğunluq təşkil edir.

Say. Tat dilində 1-dən 10-a qədər olan **miqdar sayları** deməkdir ki, fars dilinə tamamilə uyğun gəlir. Məsələn: yə (yək) – bir; dü (düta) – iki; sə (səta) – üç; çâr – dörd; panc – beş; şeş – altı; haşt – yeddi; haşt – səkkiz; nüh – doqquz; dəh – on.

Tat dilində 11-dən 19-a qədər olan miqdar sayları bir qayda olaraq fars dili saylarından fərqlənir. Belə ki, fars dilində əvvəl təklik, sonra onluq gəldiyi halda, tat dilində türk qrupu dillərdə olduğu kimi əvvəl onluq, sonra isə təklik ifadə olunur. Məsələn: dəh-yək – 11, dəhdü – 12, dəhsə – 13, dəhçar – 14, dəhpanc – 15 və s.

Tat dilində onluqlar da demək olar ki, fars və digər iran dillərinə oxşardır. Məsələn: bist – 20; si – 30; çül – 40; pəncəh – 50; şast – 60; haftad – 70; haştad – 80; nəvəd – 90. Tat dilinin bəzi ləhcələrində iyirmilik say sistemindən istifadə olunur. Məsələn: dübis – 40; səbis – 60; səbisdəh – 70; çarbis – 80; çarbisdəh – 90 və s. Lakin bu say sistemi tat dilində hal-hazırda aradan çıxmaqdadır.

Tat dilində olan iyirmilik say sistemi bir sıra irandilli xalqlarda vardır. Məsələn, bu hal osetin, bəluc və s. dillərdə indi də qalır.

⁵⁵ М.Начыжев, Тат дилинин Гонагкэнд лəhcəsi, с.61.

lır⁵⁶. Bəzi tədqiqatçılara görə, bir sıra iran dillərində olan iyirmilik say sistemi qədim iran dillərindən qalma xüsusiyyətdir⁵⁷.

Tat dilində yüzlik və minlik say sistemi əvvəlcə təklik, sonra isə yüz və minlik say sisteminin yazılması yolu ilə düzəlir. Məsələn: sād – 100; dūsād – 200; səsad – 300; həzar – 1000; dühəzar – 2000; səhəzar – 3000 və s.

Mürəkkəb saylarda təklik, onluq, yüzlik və minliklər yalnız intonasiya ilə birləşir və onların arasında heç bir əlavə ünsür işlənmir. Məsələn: səhəzar dūsād çül panc – 3245.

Kəsr sayları miqdar sayının olduğu kimi qalması və iki say arasında əz (ez) hissəciyinin artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn: sə əz çar – 3/4. Kəsr sayları sistemi müsəlman tat dialektində demək olar ki, aradan çıxmışdır. İndi bu say sistemi əsasən Dağıstanda yaşayan yəhudi tatların dilində qalmışdır.

Sıra saylarının tat dilində özünə məxsus qrammatik qaydaları yoxdur. Azərbaycan dilindəki sıra sayları fonetik dəyişikliklərlə tat dilində işlədilir: birinci, ikinci və s.

Tat dilinin bəzi şivələrində sıra sayları miqdar saylarının sonuna «küm» şəkilçisi artırmaqla da əmələ gəlir. Məsələn: yekum (birinci), dükum (ikinci), səkum (üçüncü) və s. Lakin bu qayda hal-hazırda çox nadir hallarda yaşlı adamlar tərəfindən işlədilir. Görünür keçmişdə geniş işlədilən bu qayda yavaş-yavaş Azərbaycan dilinin təsirinə məruz qalan tat dilinin qrammatik quruluşundan sıradan çıxmaqdadır. Güman ki, yaxın onilliklərdə tamamilə sıradan çıxacaqdır.

Əvəzlik

Şəxs əvəzlilikləri. Tat dilində şəxs əvəzlilikləri aşağıdakılardır:

	tək	cəm
I şəxs	mən	imun
II şəxs	tü	ışmun
III şəxs	ü	üşun

⁵⁶ Ф.А.Розенберг, Материалы по двадцатому счету. «Языковедные проблемы по числительным» /Сборник статей/, Л., 1927, с.165-170.

⁵⁷ Б.В.Миллер, Таты, их расселение и говоры..., с.34.

Bu şəxs əvəzlilikləri başqa forma qəbul etməyərək hamısı bir variantlıdır. Şəxs əvəzlilikləri hal formalarını qəbul edə bilər. Şəxs əvəzlilikləri təyin olunan sözün təyin etmə rolunda çıxış edə bilərlər. Bu halda, cəm halda I və II şəxsin əvvəlindəki «i» səsi III şəxsin əvvəlindəki «ü» səsi ixtisar olunur və əvəzlik bir qayda olaraq təyin olan sözə birləşir. Məsələn, «kitabmən» (kitabım), «kitabtü» (kitabın), «kitabü» (onun kitabı), «kitabmun» (kitabımız), «kitabşmun» (kitabınız), «kitabşun» (kitabları) və s. Əgər söz saitlə bitərsə, təyin olunan sözə əvəzlik arasında «y» səsi tələb olunur. Məsələn, «xunəymən» (evim), «xunəytü» (evin) və s. danışiq dilində isə bu səs fakultativ rolunu oynayır.

Şəxs əvəzlilikləri mənsubiyyət formasında işlədildikdə I şəxsin tək və cəmində «əl», II və III şəxslərin tək və cəmində «ən» söz önlərini qəbul edir:

	tək	cəm
I şəxs	əlmən	əlmun
II şəxs	əntü	ənşumun
III şəxs	ənü	ənşün

Bəzi hallarda belə mənsubiyyət forması söz önlərindən başqa söz sonluqları əlavə edilməklə də əmələ gəlir: əlmənkin, əntükin və s.

İşarə əvəzlilikləri. Tat dilində işarə əvəzlilikləri aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

a) Sadə işarə əvəzlilikləri: «in» (bu), «un» (o), «u» (o). Bu işarə əvəzlilikləri ismin əvvəlində gələn müəyyənlik əmələ gətirir: in sənq (bu daş); un kitab (o kitab). Söz birləşmələrində də işarə əvəzlilikləri əvvəldə işlənir: in kələ sənq (bu böyük daş).

b) Düzəltmə işarə əvəzlilikləri: «həmin» (həmin), «hintərzini» (belə), «hüntə», «untə» (belə), «untərzini» (elə), «çini» (elə), «əzini» (belə). Misallar: İn xunə, həmin ən i yaşlüyə mərdü (Bu ev həmin yaşlı kişinin evidir); Karha hintərziniyü (İşlər belədir); Əzini çiz nəimbu (Belə şey olmaz) və s.

Bəzi işarə əvəzlilikləri morfoloji və sintaktik göstəricilərinə görə sifətlərdən çox az dərəcədə fərqlənirlər.

Sual əvəzlilikləri. Tat dilində sual əvəzliliklərini şərti olaraq bir neçə qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa əsasən «ki» (kim) və çü (nə) sual əvəzlilikləri və onların törəmələri, kiyə (kimi), çürə (nəyi) və cəm halda kiha (kimlər) və çüha (nələr) daxildir. Bu sual əvəzliliklərinin əvvəlinə sahiblik bildirmək məqsədilə bir çox hallarda «ən» hissəciyi əlavə olunur. Məsələn, «ən ki» (kimin), «ən çü» (nəyin) və s. Bir sıra vəziyyətlərdə və əvəzliliklərin əvvəlinə «bei» qoşması artırılır: bei ki (kim üçün), bei çü (nə üçün) və s.

İkinci qrupa aid sual əvəzlilikləri aşağıdakılardır: kâmin (hansı), çənəm, çütərz (necə), çəntə (neçə), çənqədə (nə qədər), be-cə (hara), key (nə vaxt), qə (niyə) əvəzliliklərdən ibarətdir.

Qayıdış əvəzlilikləri. Tat dilində qayıdış əvəzlilikləri xıştən (özü) əvəzliyi ilə ifadə olunur. Bu əvəzlik bütün qrammatik göstəricilərinə görə isimlərə uyğundur. Bu qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzlilikləri ilə belə işlənir:

	tək	cəm
I şəxs	xıştənmən	xıştənmun
II şəxs	xıştəntü	xıştənşmun
III şəxs	xıştən	xıştənşun

Məsələn: Piyərmən bə di, xıştən rafle (Atam kəndə özü gedib), Ürə bə xıştənü hiçiz nə bire (Onun özünə heç nə olmayıb).

Təyini əvəzliliklər. Təyini əvəzliliklərin bir çoxu Azərbaycan dilindən götürülmüş hər, özgə, başqa, ayrı, bütöv əvəzliliklərdən və tat dilinin özünəməxsus olan «un yeki» (o birisi) və «həmmələ» (həmsi) əvəzliliklərindən ibarətdir. Biz əsasən tat dilinə aid olan təyini əvəzliliklərə misal çəkəcəyik. «Həmmələ» əvəzliyi çoxluq bildirən mürəkkəb təyini əvəzlik olub şəxslərdə hallanır, və təklidə işlənir: «Mən bə həmmələ əylun gufturüm» (Mən uşaqların hamısına dedim).

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər. Əsas qeyri-müəyyən əvəzliliklər bunlardan ibarətdir: kəs, kisə (kimsə), zat, çiz (şey), hərki (hər kim) və b. Məsələn: «Yə kəs daniştəniyü» (Kimsə bilməlidir); «Yə çiz vamuxteni» (Bir şey öyrənməlisən); «Kisə âmâ» (Kimsə gəldi) və s.

Tat dilində işlənən hər, bəzi əvəzlilikləri eynilə Azərbaycan dilində də mövcuddur.

İnkər əvəzlilikləri. Tat dilində belə inkər əvəzliliklərindən istifadə olunur: hiç, hiçkəs, hiçki, hiçiz. Tat dilində inkər əvəzlilikləri adətən inkər cümlələrində işlədilir: «Mənə bə dəsmən hiçiz nə bu» (Mənim əlimdə heç nə yox idi); «Hiç nə daniştüm key rasırım» (Heç bilmədim nə vaxt çatdıq) və s.

Zərf

Tat dilində zərflərin bir çoxu təmiz tat dili sözlərindən ibarətdir. Tat dilində zərfləri mənasına görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

Zaman zərfləri: üzüm (indi), bə'də (sonra), dēdi (dünən), imruz (bu gün), imşou (bu gecə), əzunseri (sübh) və b. İn karə üzüm marasüm (Bu işi indi qurtararam); Zürə kulâk dedi baristən bu (Güclü qar dünən yağdı); Hələ kar mən hist, bə'də miyam (Hələ işim var, sonra gələm) və s.

Yer zərfləri: incə (burada), unca (orada), un vâr (o tərəfdə) və s. Digə incə nəya (Daha bura gəlmə); Əyolə unca firsərüm (Uşağı ora göndərdim) və s.

Tərzi-hərəkət zərfləri: unsuzdə, intər, intərzin (belə), çini (elə), avaz-avazgə (yənə də), yareys (yənə də), zu (tez), zu-zu (tez-tez), dir (gec), dirə-dir (gec-gec): Mən türə unsuzdə bisən âfüm (Mən səni onsuz da tapacağam); Ü avazgə ama (O yənə də gəldi); Filankəs dirə-dir pedə əbrən (Filankəs gec-gec görünür) və s.

Sual zərfləri. Qə (nə üçün), bə çən (neçəyə), əcə (haradan). Məsələn: «Bə xuneymun qə nə amərənindü» (Bizim evə niyə gəlmirsiniz); «Əcə amərən?» (Hardan gəliрсən?) və s.

Miqdar zərfləri. Kəm (az), yə kəm (bir az), yekdə (bir az), ambar (çox), bul (çox), inqədə (bu qədər), lap (lap çox). Bul raftei, kəm raftei, bə yə şəhər amarei (Çox gedib, az gedib, bir şəhərə çatıb); Tü betü inqədə danisti (Sən özünçün bu qədər bildin); Yetkə munde, yoxsə ambar (Bir az qalib, yoxsa çox) və s.

Fel

Tat dilində, dilin öz formasını saxlamasında və ənənələrinin qorunmasında kömək edən ən böyük nitq hissəsi kim: felin morfoloji quruluşunu nəzərdən keçirmək maraqlı olardı.

Tat dilində fellər sadə və düzəltmə olmaqla iki qrupa ayrılır. Sadə fellər əsasən tat dilinin öz leksikasına daxil olan fellərdən ibarətdir. Məsələn: səxtən (etmək), birən (olmaq) və s.

Düzəltmə fellər iki sözdən ibarət olur. Bu sözlərdən biri bir çox hallarda alınma sözlərdən ibarət olur: udmuş səxtən (udmaq). Burada «udmaq» sözü Azərbaycan dilindən alınma sözdür: kələ birən (böyük olmaq). Burada isə hər iki söz tat dilindən götürülmə sözdür.

Tat dilində hər bir felin iki əsası vardır. 1. Keçmiş zaman əsası; 2. İndiki zaman əsası.

1. Keçmiş zaman əsasında felin keçmiş zaman formaları əmələ gəlir. Bunlar keçmiş qeyri-müəyyən, keçmiş davamedici, bitmiş keçmiş zaman formalarıdır.

2. İndiki zaman əsasında felin aşağıdakı zaman formaları əmələ gəlir:

- a) İndiki və gələcək qeyri-müəyyən,
- b) İndiki davamedici,
- c) Gələcək qəti formaları.

Fel əsaslarının düzəlməsinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Bu qrupa keçmiş zaman əsası fellərin –ist (üst, ust) və qeyri-müəyyənlik şəkilçiləri ilə əmələ gələn fellər daxildir. Beləliklə, fel istən (üstən, ustən) sonluğu ilə bitir. Beistən (donmaq), vəcəstən (oynamaq), vaçaristən (yıxılmaq), fixəristən (qasımaq) və s.

Bu əsasda düzələn fellərin demək olar ki, hamısı köklü tat dilinə daxil olan sözlərdən ibarətdir.

2. Bu qrupa biz keçmiş zaman əsası fellərin ir şəkilçisi ilə düzələn formalarını aid edəcəyik: tərsirən (qorxmaq), rasirən (çatmaq), düzdiren (oğurlamaq) və s. Bu qrupa aid olan fellər demək olar ki, ən qədim tat sözlərindən ibarətdir. bu qrupa daxil olan fel-

lərin fars dilinə qarşılığı zamanı «p» səsi «d» səsinə çevrilir. Qədim və orta fars dillərinin qalığı olan «p» səsi tat dilində bu günə qədər qorunub saxlanılmaqdadır. Bu isə tat dilinin qədim və orta iran dillərinə yaxınlaşdıran ən mühüm amillərdən biridir.

3. Bu qrupdakı fellər keçmiş zaman əsaslı olub, şəkilçisiz əmələ gəlir. Məsələn: duxtən (tikmək), suxtən (yanmaq), fuxuxtən (satmaq), vamuxtən (öyrənmək), raftən (getmək), baftən (toxumaq), kuftən (döymək), niştən (oturmaq), kaştən (əkmək), gəştən (gəzmək), şundən (atmaq), xardən (yemək), bərdən (aparmaq), aftarən (uzanmaq), dəkərdən (geyinmək), dirən (görmək) və s. Mİsallardan göründüyü kimi bu qrupa daxil olan fellər «xt», «ft», «şt», «st», «n», «r», «ir», «ar» və başqa sonluqlarla bitir.

4. Bu qrupa biz indiki zaman əsaslı düzəltmə vasitələrlə əmələ gələn felləri daxil edəcəyik. Bu fellər indiki zaman əsasının sonuna «un» şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn: tərsirən (qorxmaq) felində indiki zaman kökü tərs+un şəkilçisi yolu ilə düzəlir: rasirən (çatmaq); rasundən (çatdırmaq); tərsirən (qorxmaq) – tərsundən (qorxutmaq); suxtən (yanmaq) – suzundən (yandırmaq); çāristən (otlamaq) – çārundən (otarmaq); xordən (yemək) – xorundən (yedirtmək) və s.

Tat dilində felin təsdiq və inkar olmaqla iki forması mövcuddur. Tat dilində felin inkar forması iran dillərindən bir o qədər də fərqlənir. Müasir fars ədəbi dilində işlənən «mə» və «nə» inkar şəkilçiləri tat dilində də eynilə işlənərək felin əvvəlində işlənir: xun (oxu) – nəxun (oxuma); nöyüş (yaz) – nənöyüş (yazma); kuf (döy) – məkuf (döymə); bəxəndistən (gülür) – nəbəxəndistən (gülmür) və s.

Zaman formaları Bütün dillərdə olduğu kimi tat dilində də felin bir neçə zaman forması mövcuddur. Bu zaman formaları aşağıdakılardan ibarətdir.

1. **Keçmiş zaman forması.** Tat dilində keçmiş zamanın özlüyündə dörd əsas forması mövcuddur.

1. Şühudi keçmiş zaman.

2. Nəqli keçmiş zaman.
3. Uzaq keçmiş zaman.
4. Davam keçmiş⁵⁸ zaman.

Bu keçmiş zaman formalarının hər birinin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

a) **Şühudi keçmiş zaman forması.** Bu zaman forması hal və hərəkətin keçmişdə başlayıb bitdiyini bildirir. Bu zaman forması şəxslərə görə hallanır və aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir:

	tək	cəm
I şəxs	-üm	-im
II şəxs	-i	-ind
III şəxs	qəbul etmir	-und (-and)

İndi isə müəyyən bir feli, məsələn, «xundən» (oxumaq) felini şəxslərə görə təsrif edək:

	tək	cəm
I şəxs	xundüm	xundim
II şəxs	xundi	xundind
III şəxs	xund	xundund

Bu zaman formasını bitmiş zaman forması da adlandırmaq olar.

b) **Nəqli keçmiş zaman forması.** Bu zaman forması iş, hal və hərəkətin icrasını məlumat verilən vaxtla əlaqələndirən zamandır. Bu zaman forması aşağıdakı şəxs sonluqlarını qəbul edir.

	tək	cəm
I şəxs	-am	-eyim
II şəxs	-eyi	-eyind (-ind)
III şəxs	-e	-and (-und)

İndi isə, misal üçün, «raftən» felini nəzərdən keçirək:

	tək	cəm
I şəxs	raftəm	rafteyim
II şəxs	rafteyi	rafteyind
III şəxs	rafte	raftand

Bu zaman formasına keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması kimi də qiymət vermək olar.

c) **Uzaq keçmiş zaman forması.** Uzaq keçmiş zaman, keçmişdə baş vermiş iki hadisədən birincisini bildirir. Bu zaman forması, feli sifətə «birən» (olmaq) köməkçi felini artırmaqla əmələ gəlir və yalnız köməkçi fel şəxs sonluqlarını qəbul edir. tat dilində keçmiş zaman feli sifəti bütün iran dilləri üçün eyni olan qaydada, yəni keçmiş zamanın fel əsasının sonuna «e» və ya «ə» artırmaq əmələ gəlir. Bu zaman forması aşağıdakı şəxs sonluqlarını qəbul edir.

	tək	cəm
I şəxs	-üm (um)	-im
II şəxs	-i	-ind
III şəxs	-u (-ü)	-und

Misal üçün «xisrən» (yatmaq) felini uzaq keçmiş zaman forması üzrə hallandırmaq.

	tək	cəm
I şəxs	xisrə birüm	xisrə birim
II şəxs	xisrə biri	xisrə birind
III şəxs	xisrə bu	xisrə birund

Göründüyü kimi, əsas fel dəyişilməz qalır, köməkçi fel isə şəxs sonluqları qəbul edərək dəyişikliyə uğrayır. Köməkçi fel şəxs formalarından tamamilə asılı vəziyyətə düşür və müxtəlif cür işlənir.

Bu zaman formasını keçmişdə bitmiş zaman forması da adlandırmaq olar.

d) **Davam keçmiş zaman forması.** Bu zaman forması hal və hərəkətin keçmişdə baş verdiyini, özü də qısa müddətdə baş verib bitdiyini deyil, bu prosesin müəyyən müddət davam etdiyini bildirir. Bu zaman forması özü də iki yerə ayrılır.

a-a) hərəkətin icrasının ardıcıl davam etdiyini bildirən müntəzəm davam keçmiş və a-b) hərəkətin icrasının ardıcıl olmayaraq davam etdiyini bildirən qeyri-müntəzəm davam keçmiş.

a-a) Müntəzəm davam keçmiş zaman forması fel kökünün əvvəlinə mi (mi, mu, mü) ön qoşmalarını və fel kökündən sonra şəxs

⁵⁸M.Пачыжев, Азербайжан татларынын дили, Баку, 1995, с.178.

sonluqlarını artırmaqla əmələ gətirmək olar. Misal üçün, «danis-tən» (bilmək) felini nəzərdən keçirək:

	tək	cəm
I şəxs	midanistüm	midanistim
II şəxs	midanisti	midanistind
III şəxs	midanist	midanistund

a-b) Qeyri-müntəzəm davam keçmiş zaman, müntəzəm davam keçmişdən fərqli olaraq fel kökündən deyil, eynilə məsdərin əvvəlində «bə», «ba», «mi», «mı» ön qoşmalarını artırmaq və məsdərin sonuna «birən» köməkçi felin şəxs sonluqları ilə əmələ gəlir. Məsələn, «dirən» (görmək) felini şəxslər üzrə nəzərdən keçirək:

	tək	cəm
I şəxs	bədirən bürüm	bədirən birim
II şəxs	bədirən biri	bədirən birind
III şəxs	bədirən bu	bədirən bürund

Bu zaman formasını bütövlükdə keçmiş davamedici zaman forması adlandırmaq qrammatik cəhətdən daha düzgün olardı.

2. **İndiki zaman forması.** Tat dilində qeyri-müəyyən indiki zaman forması felin sonuna şəxs sonluqları, əvvəlinə isə «bə», «ba» ön qoşmalarını əlavə etmək yolu ilə düzəlir. III şəxsin tək bir qayda olaraq şəxs şəkilçisi qəbul etmir. Bu qayda təqribən tat dilinin bütün ləhcələri üçün eynidir.

Misal üçün «duxtən» (tikmək) felini nəzərdən keçirək.

	tək	cəm
I şəxs	bəduxtənüm	bəduxtənim
II şəxs	bəduxtəni	bəduxtənind
III şəxs	bəduxtən	bəduxtənund

Tat dilində bəzən indiki zamanda fellərin məsdərləri müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır.

1. Əgər fel saitlə, xüsusilə, «a» saiti ilə başlayarsa, indiki zamanda ön qoşma qəbul edərkən məsdərin «a» saiti düşür. Məsələn, «avardən» (gətirmək) felini nəzərdən keçirək.

	tək	cəm
I şəxs	bəvardənüm	bəvardənim
II şəxs	bəvardəni	bəvardənind
III şəxs	bəvardən	bəvardənund

Saitlə başlayan fellər çox vaxt «bə» ön qoşması əlavə olunmadan da ifadə olunur.

2. Əgər fellər «və», «va», «vo», «ve» hecaları ilə başlayarsa, bütün məsdərlər indiki zamanda önqoşma qəbul etdikdə onların bu ilk hecaları atılır, ön qoşma ikinci hecaya bitişir. Məsələn: vaçaristən (yığılmaq) felini nəzərdən keçirək:

	tək	cəm
I şəxs	baçaristənüm	baçaristənim
II şəxs	baçaristəni	baçaristənind
III şəxs	baçaristən	baçaristənund

3. Bəzi məsdərlər də vardır ki, indiki zamanda önqoşma və şəxs sonluqları qəbul etdikdə, onların kök hissəsi tamamilə, bəzən də qismən atılır. Məsələn: «danistən» (bilmək) felinə baxaq:

	tək	cəm
I şəxs	bastənüm	bastənim
II şəxs	bastəni	bastənind
III şəxs	bastən	bastənund

Bütün bunlara baxmayaraq, indiki zaman forması tat dilində ən sadə zaman formalarından biridir.

3. **Gələcək zaman forması.** Tat dilində gələcək zaman forması indiki zamandan fərqli olaraq, bir neçə formaya ayrılır:

a) **Qəti gələcək zaman forması.** Bu zaman forması «bisən» (bəzi dialektlərdə «sən», «hən») köməkçi fellərin köməyi ilə düzəlir. Bu köməkçi fel əsas fel köklərindən əvvəl gələrək, fel kökünə şəxs sonluqları əlavə etməklə əmələ gəlir. İzah üçün «xundən» (oxumaq) felinə nəzər salaq:

	tək	cəm
I şəxs	bisən xunün	bisən xunim
II şəxs	bisən xuni	bisən xunind
III şəxs	bisən xunü	bisən xunund

Tat dilinin Abşeron ləhcəsində «bisən» köməkçi feli əvəzinə onun funksiyasını daşıyan «miya» köməkçi felindən istifadə olunur.

Qəti gələcək zamanın feli bir qayda olaraq mürəkkəb hesab olunur. Bu zaman forması bitmiş gələcək zaman forması da adlandırıla bilər.

b) *Qeyri-müəyyən gələcək zaman forması*. Bu zaman forması hərəkətin görülməyini, lakin bu icranın qeyri-müəyyən vaxtda yerinə yetiriləcəyini bildirir. Bu zaman forması fel köklərinin əvvəlinə «mi», «mu», «mı», «mü» ön qoşmalarını, sonuna isə şəxs sonluqlarını artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn, «guftirən» (demək) felini nəzərdən keçirək:

	tək	cəm
I şəxs	mugunüm	mugunim
II şəxs	muguni	mugunind
III şəxs	mugunü	mugunund

Göründüyü kimi bu zaman formasında əsas fel məsdər formasını dəyişərək, əmr formasına («gun») düşür. Bu zaman formasını gələcək qeyri-müəyyən zaman forması adlandırmaq daha düzgün olar.

c) *Şərti gələcək zaman forması*. Bu zaman forması bütün dialektlərdə Azərbaycan dilindən alınmış formada «gərək» köməkçi sözünün felin əvvəlinə qoşulması yolu ilə yaradılır. Bunu «xundən» (oxumaq) felində nəzərdən keçirək:

	tək	cəm
I şəxs	gərək xunüm	gərək xunim
II şəxs	gərək xuni	gərək xunind
III şəxs	gərək xunü	gərək xunund

Bir çox fellərdə məsdər dəyişkənliyi baş verir. Məsələn, «raftən» (getmək) felini götürək:

	tək	cəm
I şəxs	gərək buram	gərək burcim
II şəxs	gərək bureyi	gərək bureind
III şəxs	gərək bure	gərək burand

Bu zamanı gələcək davamedici zaman forması adlandırmaq daha düzgün olar.

Felin məsdər forması. Tat dilində felin məsdər forması əsas felin kökünə «an», «ən», «dan», «dən» və s. şəkilçilərin artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn: raftən (getmək), xundən (oxumaq), xisrən (yatmaq), avardən (gətirmək), vamuxtən (öyrətmək) və s.

Tat dilində felin formaları, onların strukturu və morfoloji qaydaları haqqında daha geniş bəhs etmək olar. Lakin bizim tədqiqat işimizin məqsədi tat dilinin quruluşuna onu tədqiq edənlərlə müqayisədə qısa nəzər salmaqdan ibarətdir. Biz tat dilinin əsasən tarixi-qrammatik və leksik cəhətlərinə toxunacağı və sırf tat dilinə məxsus qayda və quruluş üsullarının üzərində daha geniş dayanacağı ən başlıca məqsədlərdən biri hesab edirik.

Ədat

Tat dilində nitq hissələrindən biri də ədatlardır. Tat dilində ədatlar öz vəziyyətlərinə görə bir neçə qrupa bölünür.

1. **Çağırış bildirənlər:** a) Vây (ay). Danışq vasitəsində adi hallarda işlədilir: Vây əyöl ouyö tin bə mən (Ay uşaq, suyu ver mənə); Ay bala, dar məşintürə (Ay bala, məşinini saxla) və s.

b) a (ə) - Ə mərd vəx ə pei (Ay kişi, ayağa dur); Ə zən tü çü bə səxtəni (Ay arvad, sən nə edirsən?)

c) ci - köməkçi gücləndirici ədat rolunu oynayır: Vây Həmzə ci, baraftəni bə kar (Ay Həmzə, yə, gedirsən işə).

d) adə/axə - un iskanə veg biyər adə (O stəkanı götür gətir); Axə dərə vokun (Ay qız, qapını aç).

2. **Emosional ədatlar.**

a) bəlkəm (bəlkə): Ü nist bəlkəm (bəlkə o deyil).

b) də (diyə): Çü baxastəni də (diyə) (nə istəyirsən)

c) əxi (nəhayət): imu birarim əxi (biz ki, qardaşlıq)

d) ya - felyanı ədat

e) -mis: felyanı ədat, özgə sözlərdə işlənir

ə) -lə -- zarafatvari-əzizləmə mənasında işlədilir: Əyəllə ə kisneyi əmürdən (Uşaq/cığaz) acından ölür).

3. Sual ədatları

a) mi – Azərbaycan dilindən keçmə ədat. Baraftenimi (Gedirsənmi)

b) başü (başüm) – Müəyyən cümlələrdə sual əlaməti bildirir. Məsələn: Kənt soveti raft, başü? (Görəsən, kənd soveti getdi?)

c) diyəsən – Azərbaycan dilindən gəlib

d) hiç.

Bundan əlavə tat dilində bir neçə kateqoriyaya məxsus ədatlar da mövcuddur:

1. Dəqiqləşdirici ədatlar: Hə:-hə bəgəştəni (hələ də gəzirsən). Bir çox hallarda bu zdat «in» işarə əvəzliyi ilə birləşərək «hə-in» sözünü əmələ gətirir: Hə əz incə vəgüfti şətəltürə (Hələ burdan götürdün corabını).

2. Təsdiqedicə ədatlar: həri, və inkaredicə ədat nə (nən).

3. Hiç – sualedicə-təsdiqləyicə rolunu oynayır. Məsələn: Hiç direyi ki bə yân ouiş xunə sândü (Heç görmüsən ki, suyun yanında ev tikələr).

Nida

Tat dilində bizim bəhs etmədiyimiz bir çox nidalar Azərbaycan dilindən keçmə olub eyni qrammatik rolu oynadığı üçün biz onların üzərində dayanmayacağıq. Belə nidalardan sevinc bildirənlər: «ay can», «hay-hay». Kədər bildirənlər: «ah-ah», «vay-vay», «ox-ox». Tərif və təşəkkür bildirənlər: «afərin», «əhsən», «yaşa», «sağ ol», «oxay». Nifrət bildirənlər: «tfu» və başqalarını sadalamaq olar.

Tat dilində bir sıra nidalər heç bir qrupa aid edilmir. Məsələn: ina (bax) nidası:

a) «ina» bir şeyin, ya hadisənin göz qabağında olduğunu və ya baş verdiyini bildirir: «İna üzükmen incə aftarabu» (Bax mənim üzüyüm burada düşmüşdü).

b) «ina» - sonra gələn ifadənin mənə və mahiyyətini artıraraq razılıq hissini bildirir: «İna, rutürə çirə bədə biri xas» (Bax üzünü qırxandan sonra oldun yaxşı).

c) son feldə ifadə olunan hal və vəziyyətin arzu olunmazlığını, təəssüfünü bildirir: «İna vəziyyətşmun in nist axir» (Bax vəziyyətiniz bu deyil axır).

d) Birinci keçən, baş verən və ya verməkdə olan hadisəyə pis münasibətini bildirir: «İnce, in xətt, in nişan» (Bax, bu xətt, bu da nişan) və s.

Bağlayıcı

Tat dilində bağlayıcılar öz strukturuna görə ilkin (yəni törəmə olmayan), məsələn, iş, işə, âma və ikinci (digər nitq hissələrindən yaranan) ola bilər. buna misal çü (nə qədərsə mənasında), kei (haçan) birləşdirici bağlayıcı kimi)) ola bilər.

Tat dilində bağlayıcıları iki böyük qrupa ayırmaq olar:

1. **Tabesiz bağlayıcılar.** Bu bağlayıcıların bir hissəsi tabesiz mürəkkəb cümlələrin yaradılması zamanı istifadə olunur. Belə bağlayıcılardan –iş (lakin), anjaq (ancaq – Azərbaycan dilindən keçmə), âma (amma), işə (isə), yək-iş (və), -iş....iş (və....və), hə-mi....həmi-iş (həm-həm də), xıştən-iş (özü də). Məsələn, «Mən ye-kiş tü» (Mən və sən), «Mərdiş, zən-iş çümayü əbirən kur» (Kişi də, arvad da gözləri kor olur); «Yə balxun ras sey bey mən, xışteniş şüşəbənd» (Bir eyvan düzəltsin mənə, özü də şüşəbənd) və s.

2. **Tabeli bağlayıcılar.** Əsasən «ki» bağlayıcısıdır ki, bu da budaq cümlələrinin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Tat dilində «ki» bağlayıcısının rolu Azərbaycan dilinin qrammatikasına tam uyğun gəldiyi üçün bu bağlayıcıdan bəhs etməyəcəyik. Bundan başqa tabeli bağlayıcılar, əgər (əgər); işə, iş (-da, -də), çənqədə ki (nə qədər ki), həçini ki (elə ki), bon vaxt ki (o vaxt ki), hər key (haçan oldu), ta (hələlik), böü güre ki (ona görə ki), böü güre (ona görə) və s. bağlayıcılardan tat dilində tabeli mürəkkəb cümlə yaradılması zamanı danışq dilində geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır.

Qoşma

Tat dilində qoşmalar bilavasitə isimlərlə işləndiyi üçün qoşmalardan biz artıq əsasən bəhs etmişdik.

1. Bə'də (sonra) qoşması, müsəlman tatlarda bu qoşmadan əvvəl ismin əvvəlinə adətən «ə (əz)» hissəciyi artırılır: «əz in ârsi bə'də» (bu toydan sonra). Vaxt və zaman bildirən sözlərdən sonra işlədilərkən həmin zaman ifadə edən sözün sonuna –gə şəkilçisi əlavə olunur: «sə sal-gə bə'də» (üç ildən sonra).

2. «Başqə» qoşması da «ə (əz)» şəkilçisi sözün sonuna artırılmaq vasitəsilə işlədilir: «Ə birar tū başqə» (Qardaşından başqa).

3. «Bə kük» (kimi): «Bə kük həyyan» (Heyvan kimi). Bəzi hallarda bu qoşma Azərbaycan qarşılığı olan «kimi» formasında da işlədilir. Bu xüsusilə son əlli ildə müşahidə olunmaqdadır.

4. «Gürə» (görə): Azərbaycan dilində olduğu kimi işlədilir.

5. «Bey» (bəy) qoşması təmiz tat dilinə mənsub olub üçün kimi tərcümə olunur: «Bey millət tū» (Millətin üçün).

Yəhudi tat dili dialektində «girde», «beqey», «neylo», «ovlo», «saylū» qoşmalarından da danışiq zamanı istifadə olunur.

Tat dilində qoşmalar köməkçi nitq hissələri kimi hal və hərəkətin müəyyən edilməsində geniş istifadə olunur.

Ön sözlər

Tat dilində sadə söz önləri, formal və funksional xüsusiyyətləri baxımından birbaşa klassik fars dili ilə uyğunluq təşkil edir. Biz artıq yuxarıda «bə» söz önündən bəhs etmişdik. İsmnin hal formaları bu önlük vasitəsi ilə düzəlməsi hallarında biz «bə» önlüyündən izahat vermişdik. Məlum olmuşdur ki, «bə» sözünü müxtəlif hal və hərəkəti müəyyən etmək üçün işlədilir. Buna bir daha nəzər salmaq vacibdir: «bə» önlüyü istiqamət bildirir: «səhət bə çartə» (saat dördə), «bə» önlüyü müəyyənlik bildirir: «Bə in mærd» (bu kişidə), «bə» önlüyü birləşmə bildirir: «bə türæz» (səninlə) və s.

Tat dilində ən geniş işlənən söz önlərindən biri «ə», «əz» haqqında da geniş bəhs etmişdik. Qeyd etmişdik ki, «ə», «əz» tat dilində Azərbaycan dilinin çıxışıq hal şəkilçisi kimi tərcümə olunur.

Tat dilində olan «tə» söz önünün dildə oynadığı rolu haqqında da ismi öyrənən zaman bəhs etmişik. «tə» önlüyünün müstəqil formada: tə ü amarən (o gələcə qədər), «bə» önlüyü ilə birləşmə: tə bə səbəh (səhərə qədər) və s. formalarda işləmə bilməsini araşdırmışıq.

Tat dilində söz önlərindən agadə (agastə) (kimi) qā (istitqamət bildirir) söz önləri çox vaxt qoşma kimi işləndiyi üçün arabir tat dili qrammatikasıdan bəhs edən filoloqlar arasında mübahisə də doğurur.

Tat dilində köməkçi nitq hissələri cümlədə, hərəkəti bildirməkdə, istiqaməti müəyyənləşdirməkdə, hal və hərəkət tərzinin ümumi xarakteristikasının müəyyən edilməsində, zaman kəsiyinin müəyyən edilməsində, fikrin tamamlanması və mənasının açılmasında daha geniş şəkildə istifadə olunur.

c) Sintaksis

Tat dilində cümlələrin sintaktik münasibətləri haqqında daha qısa bəhs edəcəyik. Tat dilində sözün cümlədə sintaktik əlaqələrini ifadə etmək üçün uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələrindən, fasilə və intonasiyalardan istifadə olunur. Uzlaşma əlaqəsi tam və natamam olmaqla iki növə ayrılır. Uzlaşma əlaqəsi əsasən mübtədə və xəbər arasında baş verir. Mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əsasən tam olur ki, bu da tat dilinə Azərbaycan dilinin təsirindən irəli gəlir. İdarə əlaqəsi tamamlıqların və bəzi zərflərlərin xəbərlə əlaqəsidir. Yanaşma əlaqəsi a) xəbərin vasitəsiz tamamlıqla əlaqəsini yaratmaq üçün, b) tərzli hərəkət zərfliliyi ilə xəbəri yanaşdırmaq üçün, c) sayla ifadə olunmuş təyin edəni təyin olunanla yanaşdırmaq üçün, d) qeyri-müəyyən və ya işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş təyin olunanı təyin edənə yanaşdırmaq üçün istifadə olunur⁵⁹.

⁵⁹ М.И.Начыжев, Азербайжан татларынын дили, с.196-197.

Fasilə və intonasiya cümlə daxilindəki sintaktik qrupları və cümlənin özünü sonrakı cümlədən ayırmaq üçün işlədilir.

Cümlənin baş üzvləri.

Mübtəda. Tat dilində mübtəda aşağıdakı nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər:

1. İsimlə: Əylun amarən (uşaqlar gəlir).
2. Əvəzliliklə: Mən raftüm (mən getdim).
3. Sayla: Dəpanc yaşü bire (on beş yaşı olub).
4. Sifətlə: Siyə anbar pisə rangü (qara çox pis rəngdir).
5. Felle: Xundən həməşə xasü (Oxumaq həmişə yaxşıdır).

Mübtədanı əmələ gətirən kök söz, adlıq cümlə istisna olarsa, grammatik əlavələr olmadan heç bir funksiya daşıya bilməz. Mübtədanın cümlədə sabit yeri yoxdur. O, adətən cümlənin əvvəlində, bəzi hallarda isə hətta xəbərdən sonra gəlir.

a) Cümlənin əvvəlində: Mən türə bəxastənüm (Mən səni sevirəm).

b) Zərflikdən sonra: Ə Baku qunaqunmun amare (Bakıdan qonaqlarımız gəlib).

c) Cümlənin sonunda: Bə ərsi dedi raftabürüm mən (Toya dünən getmişdim mən).

Xəbər. Tat dilində xəbər iki cür olur.

1. Feli xəbər.
2. İsmi xəbər.

Feli xəbərlər sadə və mürəkkəbliyi, zaman formasından asılı olmayaraq, hər-hansı felle ifadə oluna bilər: birarmən raft (qardaşım getdi).

İsmi xəbərlər bir qayda olaraq fellər istisna olunmaqla yerdə qalan bütün nitq hissələri: isim, sifət, əvəzlilik, say və s. ilə ifadə olunur. İsmi xəbəri əmələ gətirən isim, sifət və onlara xəbər şəkilçisinin qoşulması ilə ismi xəbərlər, müstəqil işləmə biləcəyi kimi köməkçi felle də işlənir:

a) ismi xəbərin isimlə ifadəsi: Ə sər dahar peidə birəgar xuneymunü (Dağın başından görünən evimizdir).

b) ismi xəbərin sifətlə ifadəsi: İn dahar bülündü (Bu dağ hündürdü).

c) ismi xəbərin köməkçi felle ifadəsi: Əz incə denişürüm yə dəstə əyələ büründü (Burdan baxdım ki, bir dəstə uşaq idilər).

Xəbərin cümlədəki yeri əsasən sabitdir. Xəbər əsasən cümlənin sonunda gəlir.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri.

Tamamlıq. Tat dilində ikinci dərəcəli üzvlərdən biri və başlıcası tamamlıqdır. Tamamlıq iki növdə olur:

1. Vasitəsiz tamamlıq.
2. Vasitəli tamamlıq.

Söhbət hər-hansı qeyri-müəyyən ümumi bir şey və hadisə haqqında gedirsə, söz yalnız sabit kök-söz şəklində işlənərək heç bir xüsusi əlamət qəbul etmədən vasitəsiz tamamlıq olur: «Yazi bəno-yüşdönüm» (Yazı yazıram), «Əs əbərdənund» (At aparırlar) və s.

Vasitəli tamamlıq sözlərin əvvəlinə «ə», «bə», «öz» önqoşmalarını artırmaqla əmələ gəlir: Bə dərs raftüm (dərsə getdim); Ə uşə amarüm (məşədən gəldim); Əz mən bətü məsləhət (Məndən sənə məsləhət) və s.

Təyin. Tat dilində cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri də təyindir. Təyin nitq hissələrinin hamısı ilə ifadə oluna bilər. Təyini söz birləşmələri də təyin rolunda ola bilər.

Nitq hissələri aşağıdakı hallarda təyin rolunda çıxış edərkən təyin olunan sözdən əvvəl gəlir:

1. Adi və üstünlük dərəcəsində olan sifətlər: Kələ birar (böyük qardaş), Torıkə xunə (qaranlıq ev) və s.
2. Sual əvəzlilikləri: komni? (hansı?); çənəm? (necə?); çü? (nə?); çəntə? (neçə?). Məsələn: Komni əyələ? (Hansı uşaq?); Çü duxtər? (Nə qız?).
3. İşarə əvəzlilikləri: «un» və «in». Məsələn: un gədə (o oğlan), in duxtər (bu qız) və s.
4. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: hər ki, hər kəs, hər çü. Məsələn: hər çü imbu-imbu (nə olar-olar).
5. Miqdar və sıra sayı: dətə di (on kənd) və s.

Zərflilər. Tat dilində zərfliyin aşağıdakı növləri vardır:

1. Yer zərfliyi.
2. Zaman zərfliyi.
3. Tərzi-hərəkət zərfliyi.

1. Yer zərfliyi. Zərfliyin bu növü tat dilində yerlik, məkan bildirən bir qrup sözün əvvəlində «bə» hissəciyi (ön qoşması) artırılmaqla: bəxunə (evdə), əşya və ya hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirmək üçün sözlərin əvvəlinə çıxışlıq hal əlaməti olub həmin qrammatik xüsusi «ə» şəkilçisi artırılmaqla: Ə üşə amarüm (Məşədən gəldim). Sonluq, nəhayət, axırmı nöqtə bildirən yer zərfliyini əmələ gətirmək üçün sözlərin əvvəlinə «tə bə» ön qoşması artırılmaqla: Tə bə duhun dər (Qapının ağzına qədər) və s. şəkillərdə ifadə oluna bilər.

2. Zaman zərfliyi. Zaman zərfliyi aşağıdakı şəkillərdə ifadə oluna bilər.

a) Heç bir xüsusi əlamət qəbul etmədən zaman məfhumu ifadə edən sözlər zaman zərfliyi əmələ gətirir: Çə ruz əzü bədə əmə dirma (Ondan dörd gün sonra gəlib çıxdı).

b) «bə» ön qoşmasının söz birləşmələrinin əvvəlinə gəlməsi ilə: Bə yə əzini ruz dirma raft (Belə bir gündə çıxıb getdi).

c) Zaman zərfliyi əmələ gətirən «üzüm» (indi), hər ke (hər vaxt), həmşə (həmişə) və s. kimi xüsusi sözlər vasitəsilə: Üzüm bə rafte-nim bə xunə ənu mərd (İndi o kişinin evinə gedəcəyik); Hər ke gu-ni mən miyam (Nə vaxt desən mən gələm).

3. Tərzi-hərəkət zərfliyi – hərəkətin necəliyini bildirən sözlər vasitəsilə əmələ gəlir və bu funksiyada həmin sözlərin heç biri xüsusi əlamət qəbul etmir. Məsələn: «Piyərmən ə həmmə xas basdan!» (Atam hamıdan yaxşı bilir).

Tat dilində zərfliyin cümlədə yeri nisbətən sabitdir. Belə ki, zaman zərfliyi ya cümlənin lap əvvəlində, ya da mübtədadan sonra gəlir. Tərzi-hərəkət zərfliyi adətən xəbərdən əvvəl gəlir. Yer zərfliləri də əksər hallarda məntiqə çox bağlı olduğu xəbərə yaxınlaşır və ondan əvvəl gəlir.

Cümlənin həmcins üzvləri. Tat dilində sadə geniş cümlə tərkibində həmcins üzvlər bağlayıcılar vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Həmin bağlayıcılar «ya», «həm», «nə» və s.-dən ibarətdir: Ya tü, ya mən, ya üşun gərək bureyimü bə di (Ya sən, yə mən, ya onlar, gərək kəndə gedək).

Sadə geniş cümlə tərkibindəki həmcins üzvlər bu bağlayıcılarla bağlandığı kimi bağlayıcısız da işlənir və bu halda həmcins üzvlər arasında yalnız fasilə yaranır. Azərbaycan və bir sıra iran, həmçinin türk dillərindən fərqli olaraq, tat dilində həmcins üzvlər arasında «və» bağlayıcısı işlənmir. Cümlədə «və» bağlayıcısı tələb olunan yerdə həmin funksiyanı məntiqi pauza ifadə edir. Cəm əlamətləri olan «a», «un», «ha» şəkilçiləri həmcins üzvlərin hamısının sonunda işləndiyi kimi, yalnız sonuncu həmcins üzvün sonunda da gələ bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu hal tat dilində çox da geniş yayılmayan, az işlənən qrammatik qaydalardan biridir.

Mürəkkəb cümlələr.

Tabeli mürəkkəb cümlə. Tat dilində mürəkkəb cümlələrdə işlənilib, tabelilik əmələ gətirən əsas bağlayıcı, Azərbaycan dilində olduğu kimi, «ki» bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı tabeli cümlələrdə aşağıdakı hallarda işlənir:

a) Tabeli mürəkkəb cümlədə tamamlıq budaq cümləsi əmələ gətirir. Bu bağlayıcı həmin vəzifədə aid olduğu sözdən sonra gəlir. Məsələn: Mən basdanüm ki, ü incə bisən biye (Mən bilirəm ki, o, bura gələcəkdir).

b) Təyin budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlədə «ki» bağlayıcısı aid olduğu, daha doğrusu, təyin etdiyi isimdən sonra gəlir. Məsələn: Un əyəlin ki, imisal barasdənündü, həmməleyşun bisən burand bə kar (O uşaqlar ki, bu il qurtaracaqlar, hamısı işə gedəcəkdir).

c) Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir. Məsələn: Digə sual nə tin ki, cəvab nə bisən tüm (Daha sual vermə ki, cavab verməyəcəm).

d) Məqsəd budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədə bağlayıcı baş cümlədən sonra gəlir: Piyərmən bə şəhər rafte ki, bey mən kitab ustunu (Atam şəhərə gedib ki, mənim üçün kitab alsın).

e) Nəticə budaq cümləli mürəkkəb cümlədə də «ki» baş cümlədən sonra gəlir. Məsələn: Un qadə xub kar nə səxti ki, türə ə kar kəndund (O qədər pis işlədin ki, səni işdən çıxartdılar).

ə) Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə də bağlayıcı baş cümlədən sonra gəlir. Məsələn: Məllim ama ki əyələn sakit büründ (Müəllim gəldi ki, uşaqlar sakit oldular).

XII əsrin sonuna qədər fars yazılı ədəbiyyatında «ke» bağlayıcısı «ki» şəklində ifadə edilmişdir. XIII əsrin sonunda da «ki» ilə bərabər çox az miqdarda «ke» bağlayıcısına da təsadüf olunur. Fars ədəbiyyatında tədricən «ki» şəklində olan bağlayıcı tamamilə aradan çıxmış və öz yerini yeni fonetik şəkli olan «ke» formasına verir⁶⁰. Lakin tat dilində bu qədim forma olduğu kimi qalır.

Tat dilində «əgər» (əgər), «hintəki» (belə ki), «çünki» (çünki), «vəxtəki» (elə ki), «madam ki» (madam ki), «taki» (ta ki) bağlayıcıları vasitəsilə də tabeli mürəkkəb cümlələr meydana gəlir⁶¹.

Tat dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcısız işlənən budaq cümlələr də olur. Bu halda baş cümlə ilə budaq cümlə yalnız məna ilə ayrılır. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında hətta fasilə özünü göstərir. Məsələn: «Mən bə tü digə gaf nəmugunum, unsuzdə bə sər nə baftarani» (Mən daha sənə söz deməyəcəyəm, unsuz da başa düşmürsən).

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Tat dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr əmələ gətirmək üçün çox vaxt bağlayıcı işlənmir və ümumiyyətlə buna heç ehtiyac da hiss olunmur.

Tat dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrdə az-çox işlənən bağlayıcı varsa, o da ya fars dili ilə qarşılıqlı olanlar, ya da sonradan Azərbaycan dilindən tat dilinə gəlmişlər. Tat dilində əsasən Azərbaycan dilindən keçmiş olan bağlayıcılar üzərində dayanmayacağıq. Onların sadəcə olaraq adlarını sadalamaqla kifayətlənəcəyik.

⁶⁰ Саади Ширази, Гюлистан, М., 1959, с.16-17.

⁶¹ М.И.Начыжев, Азербайжан татларынын дили, с.204-205.

Bu bağlayıcılar «həm», «həmiş», «ya - ya», «istər - istər», «nə - nə», «ancaq», «ama» və başqalarıdır. Yenə də qeyd edirik ki, bu bağlayıcılar tat dilində çox az işlənilir. Tat dilində bu və ya digər bağlayıcının vəzifəsini pauza ifadə edir. tat dilində bağlayıcısız işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr olduqca geniş yayılmışdır.

d) Leksika

Tat dilinin leksikasının əsasını iran dil qrupuna daxil olan və tat dilinin öz söz və ifadələrinə çevrilən sözlər təşkil edir. Belə sözlər sırasına sadə fellər, bir çox heyvan adları, bitki adları, coğrafi yerlərin adları, astronomik mahiyyətli sözlər, insanın müxtəlif bədən üzvlərinin adları, sənətkarlıq, xüsusilə xalçaçılıqda işlənən terminlər və başqaları aiddir.

Tat dili leksikasında ikinci yeri türk dillərindən alınma sözlər təşkil edir. Dağıstan və Şimali Qafqazda yaşayan tatlarn leksikasına kumuk, balkar və Azərbaycan dillərindən, Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlarn leksikasına isə Azərbaycan dili leksikasında külli miqdarda söz və ifadələr daxil olmuş və olmaqdadır.

Tat dilinin leksikasına daxil olan alınma sözlərdə kəmiyyət baxımından ikinci yeri ərəb mənşəli sözlər tutur. Bu sözlər artıq məişətdə və həyatda özünə yer tapmış və möhkəmlənmişlər. Tat dilinə keçən ərəb sözlərinin əksəriyyəti demək olar ki, Azərbaycan dilində də işlənir.

Tat dilində işlənən kitab, bərəkət, rəhmət, cənnət, təşəkkür, təbrik, islam, şüar və başqa bu kimi sözlər ərəb sözləridir.

Yəhudi tatlarn leksikasına külli miqdarda yəhudi sözləri daxil olmuşdur. Bu sözlər əsasən dini xarakterli ifadələrdən ibarətdir. bəzi tədqiqatçıların yəhudi tatlarn üçün söylədiyi «onlar öz adət-ənənələrini, məişət normalarını saxlasalar da, doğma dillərini unutmuş, yerli əhali ilə ünsiyyət üçün tat dilini qəbul etmişlər»⁶² fikri tamamilə əsassızdır. Bu tədqiqatçıların fikrincə «eramızın IV-VI əsrlərində Sasanilərin hökmranlığı dövründə İran imperiyasının

⁶² М.И.Начыжев, Азербайжан татларынын дили, с.80.

müxtəlif yerlərinə Yerusəlimdən sürgün olunmuş yəhudilərin bir qismi sonralar qədim Dərbəndə, oradan da zaman keçdikcə bir neçə ailə indiki Quba rayonuna köçürülmüşlər və burada tat dilini qəbul etmişlər»⁶³ fikri də tamamilə əsassızdır. Çünki buradan ilk öncə belə bir sual meydana çıxır ki, nəyə görə bu «yəhudilər» özlərinə nə türk-xəzər, nə ləzgi, nə avar dillərini və s. deyil, məhz tat dilini seçmişlər. İkincisi, nəyə görə dünyanın müxtəlif yerlərinə hələ eradan əvvəl VI əsrdən köçürülməyə başlayan yəhudilər öz dillərini unutmamış, məhz Dağıstana köçürülən yəhudilər öz dillərini unudub məhz tat dilini qəbul etmişlər. Üçüncüsü isə, köçürülmə məsələsinə gəldikdə yuxarıda, ötən fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, elə bir dəfə də otuz min xəzər ailəsi Azərbaycan ərazisinə ərəblər tərəfindən köçürülmüş və öz dillərini heç zaman itirməmişlər. Bu barədə tarixdən minlərlə misal çəkmək olar. Bu məsələ ətrafında ötən fəsildə biz çox geniş bəhs etdiyimiz üçün bu məsələ üzərində indi ötəri dayanacağıq. Qısa təkrara yol verməkdə əsas məqsəd isə, tatların ən mübahisəli məsələsi olan bu yəhudi məsələsinin oxucuya doğru-dürüst aşılamaqdan ibarətdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tat dilinin yəhudi dialektinə daxil olmuş yəhudi sözləri əsasən dini mənşəli sözlərdən ibarət olub, bu da tatların Xəzər xaqanlığının təsiri ilə yəhudi dinini qəbul etməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə sözlərdən misallar gətirsək fikrimiz bir daha aydın olacaqdır. Məsələn: boroko (xeyir-dua), cədoz (qurbanlıq heyvan), qadüş (mərhuma oxunan dua), qiyno (matəm mahnısı), dəreşo (dua), zəmiro (dini mahnı oxunma prosesi), id (şahid), isroylümə (yəhudi dinini təbliğ edən şəxs)!!!, kaddim (şərq), timon (cənub), sofun (şimal), kətubo (kəbin kağızı, sineqoqda təsdiq edilmiş sənəd), mesovo (qəbir daşı), miqdoş (məbəd, müqəddəs yer), midroş (dini mədrəsə), mizbəyax (qurban kəsilən yer), mobul (qiyamət, məhşər), molqut (şəhid), moşiyax (ziyərət), novi (peyğəmbər), nəşumo (ruh, can), olo (and), rəşəq (zalım), həşqoho (allah nəzəri), şiro (dini nəğmə) və başqaları.

⁶³ Yəni orada.

Göründüyü kimi, yəhudi tat dialektinə keçən yəhudi sözlərinin əksəriyyəti dini zəminli sözlərdən ibarətdir. Bu isə bizim fikirlərimizi əsaslandırmağa ən geniş sübutlardan biridir. Yəni yəhudi tatları öz dillərini itirən yəhudilər deyil, yəhudi dinini qəbul etmiş tatlardır.

Tat dilinin leksikasında alınma sözlər sırasında rus dilindən alınma sözləri də qeyd etmək lazımdır. Sözlərin bu qrupuna əsasən yeni, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olan sözlər daxil olmuşdur. Məsələn: «komsomol» (komsomol), «poiz» (poezd - qatar), «balniskə» (bolğniüa - xəstəxana), «xaladenik» (xolodilənik - soyuducu), «marojnə» (morojenoe - dondurma), «simovar» (samo-var), «ispişko» (spiçka - kibrit), «qiravat» (krovatg - çarpayı) və s. Rus dilini bilən tatlər öz dillərində bəzi rus sözlərini zərurət üzündən bu gün də daxil edir.

Tat dilinin leksikasına təsir edən ən mühüm dilləri sadaladıqdan sonra, tat dilinin hansı dillərə təsirini öyrənmək də daha maraqlı olardı. Əsrlər boyu bir coğrafi arealda müxtəlif xalqlarla təmasda olan tatlər bu xalqların mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə təsir etdiyi kimi, onların dillərinə də müəyyən təsir etmişlər. Belə dillər içərisində ən başlıcası Azərbaycan dili olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, tat dilinə Azərbaycan dilindən külli miqdarda sözlər daxil olmuşdur. Bununla belə, Azərbaycan dili leksikasına da bir sıra tat sözləri daxil olmuş və özlərinə bu dildə möhkəm yer tapmışlar. Belə sözlərdən bir neçəsini misal olaraq göstərmək olar: qoquş (tat dilində ququş - ağac oyuğu), kəm (cəm - az), həri (həri - bəli), giləvar (cənub küləyi, var - tat dilində külək deməkdir), ödan (dan - su saxlanan yer), mürdəşir (tat dilində mürdə - ölü, şür - yumaq), noqulay (naqulay - yöndəmsiz, qulay - düz, düzgün sözündən, «na» - inkar hissəciyi), nimdaş (yarı köhnə), siyapur (sözə baxmayan), sirt (təpə) və s.

Tat dilindən alınma sözlər Azərbaycan dilinin şimal-şərq dialektində daha çoxluq təşkil edir. çünki, tatlər kompakt halda əsasən bu ərazilərdə yaşayırlar.

Tat dili Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqlarının dillərinə də öz təsirini göstərmişdir. Tat dilindən qırz dilinə müəyyən söz və ifadələr daxil olmuşdur. Məsələn: qırz dilində tov (tat dilində tov - ocaq); dağar (tat dilində dahar - dağ); dar (dar - ağac) və başqa sözlər tat dilindən alınma sözlərə aid olunmalıdır⁶⁴. V.Z.Piriyevə görə, tat dilinin iki tərkibli «suxtəkələ» (suxtə - yanıq; kələ - erkək kəl) sözü Qafqaz dillərinin Şahdağ qrupuna daxil olan buduq dilinə eynilə keçərək coğrafi ada - Quba rayonunda buduqlar yaşayan toponimik ada çevrilmişdir⁶⁵.

Göründüyü kimi, tat dilinin Qafqaz dillərinə müəyyən dərəcədə fonetik, qrammatik və leksik təsiri vardır və bu təsirin daha ətraflı öyrənilməsi dilçi tədqiqatçılar üçün nəzər nöqtəsi olaraq qalmaqdadır. Bu təsir tatların bu xalqlarla uzun tarixi bir dövrdə bir yerdə yaşaması ilə izəş oluna bilər.

Tat dili leksikasını təşkil edən sözlər öz xüsusiyyətlərinə görə 1. Sadə, 2. Düzəltmə, 3. Mürəkkəb olmaqla üç qrupa ayrılır.

1. Sadə sözlər. Heç bir xüsusi əlamət qəbul etməyən sözlərə sadə sözlər deyilir. Bu qrupa tat dili leksikasının əsas sözləri daxildir. Məsələn, ou, (su), dar (ağac), sib (alma), nun (çörək), xari (yer), xak (torpaq), atas (od), aftə (günəş), əlat (paltar), vini (burun), vār (külək), arkərə (çay), xou (yuxu), dahar (dağ), ku (dağ), düzd (oğru) və s.

2. Düzəltmə sözlər. Tat dilində düzəltmə sözlər əsas sözün kökü və söz önü və ya söz sonu şəkilçilərin artırılması yolu ilə düzəlir. Bu baxımdan düzəltmə sözlər iki hissəyə ayrılır.

a) Sözdüzəldici prefikslər (söz önü şəkilçilər) vasitəsilə əmələ gələn sözlər: həmyaş (həmyaş), həçini (elə ki), nahar (nahar), və-narən (asmaq), vəmündən (yorulmaq), vəcəstən (oynamaq), daraf-tən (girmək), dirmarən (çıxmaq), dirvardən (çıxartmaq), fiçarun-dən (dağıtmaq), firvardən (düşürmək) və b. Misallardan göründüyü kimi, bu tipli düzəltmə sözlər əsasən «həm», «hə», «va», «və»,

⁶⁴ Ш.М.Саадиев, Склонение существительных в крызском языке, - Азәрб.ССР ЕА Хəбəрлəri, 1959, №1, s.90-99.

⁶⁵ В.Пиріев, Будуг вə будуглулар, Бакы, 1994, с.14.

«nə», «na», «da», «də», «fu», «fi» və başqa söz önü şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir.

b) Düzəltmə sözlərin ikinci qrupunu, suffikslər-söz önü-şəkilçilər - vasitəsilə düzələn sözlər təşkil edir. belə suffikslər əsasən «ə»: - mürdə (ölü - mürd - öldü); bərdə (aparılan - bərd - apardı); in:-nümük (duz) - nümüklin (duzlu); lamad (palçıq) - lanadin (palçıqlı); rугan (yağ) - rугanın (yağlı); i:-bülündi (yüksəklik); mərди (kişilik); nə: - marinə (qadın); gār: - dirəgār (görmə); birəgār (olan), den:şirəgār (baxan); çə: - qələçə (saray), qazançə (qazan); tə: - kələtə (böyük), bə'dətə (sonradan); lə: - birarlə (qardaşıgəz), zənlə (arvadçıgəz), həyvanlə (heyvancıgəz); dun (dan): - sumər-dun (ot saxlanan yer), ovdan (su saxlanan yer), nümükdan (duzqabı); ic: - bakuyic (bakılı), iranıc (iranlı) və başqa bir çox söz sonu şəkilçilərdən ibarətdir.

3. Mürəkkəb sözlər. İki və ya üç sözdən əmələ gəlir. Burada iki nitq hissəsinin birləşməsindən əmələ gələn sözlər daha üstünlük təşkil edir. burada mürəkkəb sözlər bir neçə yarımqrupa ayrılır.

a) əsasən isimlə ismin birləşməsi zamanı əmələ gələn sözlər: mâypiyər (valideyn), sər-tən (əyinbaş), sərpayə (sərpay), kuncapən (quş adıdır), sərəpaçə (başayaq), sər-kəllə (tikintidə divarın əvvəli nə və sonuna qoyulan ilk daşlar) və s.

b) isimlə digər nitq hissələrinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Bunlar da öz növbəsində ayrılaraq müxtəlif qruplara təşkil edirlər: İsimlə fəlin birləşməsindən əmələ gələn sözlər: əngülbənd (boğça), durigun (yalançı); bir tərəfi isim, o biri tərəfi zərf olan mürəkkəb sözlər zirçümi (gözüaltı), şangumüstü (aşağıüstü) və s.; bir tərəfi zərf, ikinci tərəfi fəldən əmələ gələn mürəkkəb sözlər: durbi (binokl); birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimdən əmələ gələn mürəkkəb sözlər: siyərü (xəcalətli), isbiruş (ağsaqqal), lə-ləsər (yekəbaş) və s.; birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimdən əmələ gələn mürəkkəb sözlər: çarqət (dördqat), çartəpə (dördtəpə) və s.

Tat dilində mürəkkəb sözlər danışq vasitəsi zamanı geniş şəkildə istifadə olunur.

Tat dilinin leksikasında tatların öz dilindən əmələ gəlmiş coğrafi adlar da mühüm yer tutur. Bu coğrafi adlar əsasən tatların yaşadığı ərazilərə aid olmuş və hətta digər xalqların yaşadığı əraziləri də tatlar adlandırmış və bununla da tat mənşəli coğrafi adların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Hər dilin lüğət tərkibində olan sözlər təsadüf nəticəsində yaranmamışdır. Adı verilən predmetin müəyyən xüsusiyyəti və əlaməti ilə əlaqədar olaraq verilir.

Hər bir dilin leksikası əsrlərin dəyişkənliyinə məruz qalır, dəyişdirilir, təhrif olunur, yaxud hətta sıradan çıxıb, yerini başqa dilin leksikasından gələn sözlərə verir. Coğrafi adlar həmin adın verilmiş olduğu sahənin, ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri ilə bağlı olur və ilk vaxtlar bir yerə verilmiş adlar hamı tərəfindən anlaşılır, başa düşülür, mənası bilinir. Tarixi dövr keçdikcə, tarixi, ictimai şəraitlə və dilin inkişaf qanunauyğunluqları ilə əlaqədar olaraq, bu adlar deformasiyaya uğrayır və getdikcə mənası başa düşülməyən sözlər sırasına daxil edilir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlar, talışlar və s. etnik qrupların dili ilə əlaqədar yaranmış coğrafi adlar da mövcuddur. Tatlar yaşadıkları yerə və əraziyə tat dilinin bu və ya başqa münasib bir sözünü vermiş, onu tat dilində adlandırmışlar.

Bu baxımdan hal-hazırda Azərbaycanda ən böyük yaşayış məntəqəsi olan Bakı şəhərinin tarixi toponimikasını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bakı adının mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün bu bölgənin qədim etnik qatlarını və qədim əhalisinin dilini aşkara çıxarmaq zəruridir. Ümumiyyətlə, bütün Abşeron yarımadası və yarımada rayonunun toponimikasında İran elementi olduqca güclüdür. S.Aşurbəyli qeyd edir ki, irandilli əhali bu bölgəyə artıq e.ə.I minilliyin birinci yarısında gəlmişdir⁶⁶. A.Bakıxanovun isə XIX əsrin 40-cı illərində verdiyi məlumata görə, Abşeronun təmiz türk dilində danışan altı kəndi istisna olunmaqla, qalan kəndlərin (30-dan artıq) əhalisi tat dilində danışmışdır⁶⁷.

Abşeron toponimika məlumatları göstərir ki, yarımadaanın əsas sakinləri Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm komponentlərdən biri kimi iştirak etmiş türkdilli tayfalar tərəfindən intensiv inflyasiyaya məruz qalmış irandilli əhali – tatlar olmuşdur⁶⁸. Abşeronun toponimləri arasında ən çətin izah olunanı və maraqlısı Bakı şəhərinin adıdır. Bakının unudulmuş qədim adını aydınlaşdırmağa, onun etimologiyasını müəyyənəlməyə, uzun bir tarixi dövr ərzində məruz qaldığı dəyişiklikləri izah etmək zəruri olardı. Lakin bir az dərindən fikir versək bu məsələnin bir o qədər də çətin olmadığını anlaşırlar.

Görkəmli tarixçi S.Aşurbəylinin Bakı şəhərinin tarixinə həsr olunmuş əsərində Bakı şəhərinin toponimikasına dair geniş diskussiya açılmışdır. S.Aşurbəyliyə görə bəzi mənbələrin etimologiyası Sasanilər dövründən qədim fars dili ilə izah olunan Baqavan, Baquan toponimləri qədim Bakının adlarıdır. Sonra görkəmli tədqiqatçı müasir İran müəlliflərindən Bastani Pərizinin Bakının qədim müqəddəs şəhərlərdən biri və onun adının müqəddəs «boq» sözündən əmələ gəldiyi və onun adının atasporəstlərin bu şəhərdəki ziyarətgahı və məbədi ilə bağlı olması fikrini müzakirə edir⁶⁹.

Lakin, S.Aşurbəyli bu fikirlərin üzərində dayanmır. Müəllif erkən orta əsr mənbələrinin tədqiqi ərəb müəlliflərinin Bakının adını düzgün ifadə etdiyini təsdiqləyir. Bu məsələnin tədqiqinə başlamazdan əvvəl Şərq mənbələrində «Bakı» sözünün müxtəlif yazılışlarının üzərində dayanmaq lazımdır. Onun X əsrə aid ən erkən yazılmış formasını olduğu kimi verəcəyik.

بکړ Bakı əl-İstəxri 930-cu il.

بکړه – Bakuh – əl-Məsudi – 944-cü il.

بکړه – Bakuya – Öbu-Dülef – 942-952-ci illər.

بکړ – Bakı – Hüdud əl-Ələm – 982-ci il.

بکړه – Bakuh – əl-Müqəddəsi – 985-ci il.⁷⁰

⁶⁶ С.Ашурбәјли, Бақы шәһәринин тарихи. Бақы, 1995, с.37.

⁶⁷ А.Бакыханов, Күлүстанн-Ирәм, Бақы. 19.51, с.28.

⁶⁸ С.Ашурбәјли, Бақы шәһәринин тарихи, с.39.

⁶⁹ Yenə orada, с.39-42.

⁷⁰ С.Ашурбәјли, Бақы шәһәринин тарихи, с.43-44.

XI əsrdən başlayaraq sonrakı mənbələrdə Bakının adı əsasən dəyişilməz qalır:

بکوة – Bakuh – əl-Biruni – XI əsr.

بکوة – Baku – Xaqani Şirvani – XII əsr, Rəşidəddin – XIV əsr, Həsən bəy Rumlu – XVI əsr, Evliya Çələbi – XVII əsr, Hacı Xəlifə – XVII əsr.

بکوة – Bakuyə – Yaqut Həməvi – XII əsr, Nəsirəddin Tusi – XIII əsr, Zəkəriyyə Qəzvini – XIV əsr, Həmdullah Qəzvini – XIV əsr, Əbu-l Fida – XIV əsr, İbn İlyas – XVI əsr, Sadiq İsfahani – XVII əsr.

بکوة – Bakuyə – Bakuvi – XV əsr⁷¹.

Bununla yanaşı, XVI-XVII əsrlərdən etibarən və sonralar bir sıra yerli və fars mənbələrində Bakının qədim formasından fərqlənən yeni yazılış şəkli - بادکوبه – Badkubə meydana çıxır. Badkubə sözü fars dilində (bad – külək, kubə - döymək), «külək döyən yer» deməkdir. Bu ad Bakının şimal küləklərinə (xəzri – M.Ə.) məruz qalması ilə bağlı meydana gəlmişdir. Lakin bu cür yozum xalq etimologiyası olub, həmin sözün qədim yazılış şəklini təhrif edir. Bu yazılışın XVI əsrdə təsadüf olunan Badkuyə, yaxud Badku formasında müxtəssər şəkli də vardır⁷².

Şəhərin müasir adına – Baku, yaxud Bachu XIII əsrdən etibarən Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərində də rast gəlinir.

Katalon (1375) – Bacu

Fra Mauro (1459) – Bachu

Lezi (XV əsr) – Bachu

Cenkinson (XVI əsr) – Bakhov

Valdzemüller (XVI əsr) – Bacu

Harrits (XVII əsr) – Baca

Fyodor Qodunov (1613) – Baca

Adam Oleari (XVII əsr) – Bakuie

⁷¹ Yəne orada, s.43-44.

⁷² Yəne orada, s.44.

Yan Streys (XVII əsr) – Backu və s.⁷³

Bakı şəhərinin adının qorunub saxlandığı sənədlər arasında Köhnə qala – İçərişəhər ərazisindəki məscidlərin divarlarındakı kitabələr də çox qiymətlidir. Qız qalası yaxınlığındakı Cümə məscidi minarəsinin bünövrə daşındakı kitabədə Elxani sultanı Məhəmməd Ulucaytunun (1304-1316) yarlığının⁷⁴ mətni həkk olunmuşdur. Orada «Bakı» sözü بکوة – Bakuyə şəklində yazılmışdır. Numizmatik məlumatlardan göründüyü kimi, Elxanilərin, Cəlairlərin və Şirvanşahların XIV-XV əsrlərdə Bakıda kəsdiyi sikkələrdə «Bakı» sözü بکوة – Bakuyə şəklində yazılmışdır⁷⁵.

Beləliklə, yazılı mənbələr, xəritələr, kitabələr və numizmatik tapıntılar göstərir ki, «Bakı» sözünün ən erkən və geniş yayılmış şəkli - بکوة – Baku və onun tez-tez xüsusi adlara və vilayət, şəhər, yaxud yaşayış məntəqəsi bildirmək üçün mücərrəd mənalı isimlərə əlavə edilən و (ya) və ه (h) ərəb şəkilçiləri qoşulmaqla yaranan (məsələn, Yəzid-Yəzidiyyə, Şamaxı-Şamaxiyyə, Baku-Bakuyə və s.) variantlarıdır. Deməli, «Baku» variantı müasir şəhər adının toponimikasını təşkil edir.⁷⁶

Onda bu sözün mənası nədir? Bildiyimiz kimi, Bakı şəhərinin ərazisi dağlıq olduğu üçün onun xüsusilə dənizdən görünüşü dağda yerləşən yaşayış məntəqəsini xatırladır. Deyilənlərdən belə bir nəticə əldə etmək olar. «Baku» sözü iki tat sözündən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, «ba» tat dilində ön qoşması olub, istiqamət və yer adı bildirir, «ku» və ya «kuh» sözü isə tat dilində deformasiyaya uğramadan «dağ» mənasını bildirir. Beləliklə, «Baku» sözü, əhalisi ilkin orta əsrlərdəki tatların əksəriyyət təşkil etdiyi tatların dilində «dağda yerləşən yaşayış məntəqəsi» mənasını verir. Bu söz dəyişilmədən ilkin orta əsrlərdən bu günə qədər olduğu kimi bizə gəlib çatmışdır. Bu sözün etimologiyasını öyrənmək üçün, ona görə də

⁷³ С.Ашурбәјли, Бақы шәһәринин тарихи, с.45.

⁷⁴ Yarlıq – Elxanilər (Hülakülər) dövründə sultanın verdiyi fərman, əmr.

⁷⁵ С.Ашурбәјли, Бақы шәһәринин тарихи, с.45.

⁷⁶ Yəne orada, s.46.

geniş müzakirə açmağa lüzum yoxdur. Çünki söz dəyişilmədən bizə gəlib çatmışdır.

Beləliklə, yarandığı gündən heç bir deformasiyaya uğramadan bu günə qədər olduğu kimi gəlib bizə çatan coğrafi adların tarixi etimologiyasını araşdırmağa ehtiyac qalmır. Bakı şəhərinin adı da, göründüyü kimi, bu qəbildən olan adların siyahısına daxildir. Çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu ərazinin əhalisi orta əsrlər dövründə əsasən tatlardan ibarət olmuşdur.

Bunu, Bakı ətrafında yerləşən kəndlərin tarixi etimologiyası da bir daha sübut edir. Bakı kəndlərindən Bilgəh, Zəbrat, Bülbülə, Ramana, Buzovna, Masazır, Corat, Novxanı, Suraxanı, Balaxanı, Nardaran, Digah, Goradil, Xırdalan və digər toponimlər İran ləksikasına məxsus olub, tatların vaxtilə öz yaşadıkları ərazilərə verdiyi adlardan ibarətdir.

XIX əsrin ikinci yarısından, Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar, şəhər əhalisi sürətlə artmağa başlamış və şəhərin ərazisi xeyli genişlənməmişdir. Şəhər böyüdükcə bir sıra ətraf kəndlər şəhərin tərkibinə daxil olmuş, ilkin adlarını qoruyub saxlamasına baxmayaraq, öz etnik tərkibini tamamilə itirmişlər. Hətta bir çox yaşayış yerləri öz qədim coğrafi adlarını belə qoruyub saxlaya bilməmişdir.

Bakı şəhərinin adından başqa tatların tarixi-coğrafi ləksikasına təqribən bütün tat kəndləri daxildir. Belə kəndlərdən bir neçəsinin adını nəzərdən keçirəcəyik.

Bir vaxtlar ayrıca kənd kimi mövcud olub indi isə Bakı şəhərinə daxil olan Dərnəgül haqqında. «Dərnəgül» tat dilində iki sözdən – «dər» (qapı) və «nögül» (dərin) sözlərindən ibarətdir.

Afruca – Quba rayonunda tat kəndidir. Bu üç tat sözündən ibarətdir: «ab» - su, «fru» - aşağı və «cəstən» - sıçramaq, mənası «aşağı tökülən suyun sıçraması» deməkdir. Çünki bu kəndin üst tərəfində Azərbaycanda ən hündür olan 16 m məsafədən tökülən şalalə mövcuddur.

Kələno – Quba rayonunda kənd. İki tat sözündən «kələ» - böyük və «no» - nov sözlərindən ibarətdir. Doğrudan da, bu kənd böyük nova oxşayan bir uzun dərədə yerləşir.

Nügədi – Quba rayonunun ən böyük kəndi. İki tat sözündən ibarətdir: «nug» (yeni) və «di» (kənd) deməkdir. Tərcüməsi «Yeni-kənd» deməkdir.

Gəndo – Dəvəçi rayonunda böyük kənddir. İki tat sözü «gənd» (iy) və «ou» (su) olub, tərcüməsi «iyli su» deməkdir. Kəndin yanında axan kiçik çayda su az olduğu üçün yayda axmır və su çayda yığılıb iyələnir. Kəndin adı da çay suyunun iyənməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Dəhnə – Quba rayonunda kiçik kənd adıdır. Tat dilində dağlar arasında keçən çay bir düzənlik və ovalığa çıxırsa, ona «duhunə», «dəhanə» (ağız, ağıza oxşar) deyilir. Bu kənd dağ çayının ovalığa çıxan baş hissəsində yerləşir.

Xırt – Quba rayonunda kənd adı. Xırt tat sözü olub sıldırım qayaya, dağa deyilir. Həmin kənd belə bir qayada yerləşir. Başqa bir kəndin adı «Kunxırt» hərfən «qaya dibi», «qaya altı» deməkdir. Həqiqətən, ikinci kənd birincinin aşağı tərəfində, dağın dibində salınmışdır.

Dahar – Şamaxı rayonunda kənd. Bu kənd dağda yerləşir. Ona görə onu «Dahar» adlandırmışlar (tərcüməsi «dağ» deməkdir).

Kunüşə – Xızı rayonunda kənd. İki tat sözündən ibarət olub, meşə dibində yerləşən deməkdir.

Çiçi – bu kəndin adının etimologiyası çox maraqlıdır. Bu kəndin adı tat sözü «çu» (ağac) sözündən və «çi» şəkilsindən ibarətdir. Bu kənd vaxtilə meşələr əhatəsində olmuşdur. Burada məskən salıb yaşamağa başlayan insanlar oduncaq və meşə materiallarını istehsal edib satmışlar. Ona görə də bu kənddə yaşayanları «çuçi» adlandırmağa başlamışlar. Yəni ağac emalı ilə məşğul olan insanların yaşadığı yer. Bu kənddə hətta XX əsrin 20-40-cı illərində ağac emalı sexi də fəaliyyət göstərmişdir. Kənd camaatı hal-hazırda da vaxtilə həmin sexin yerləşdiyi yeri «sərzavod» (zavodüstü) adlandırırlar. Xalça toxumaq üçün xana dəzgahında istifadə olunan

və emal edilən tirlər bu kənddə daha səlis hazırlanırdı. Hətta qonşu və uzaq kəndlərdən bu tirlərin ardınca bu kəndə gəlirdilər.

Kılvar – Dəvəçi rayonunda kənd adı. İki tat sözündən ibarətdir. «Külə» (boğuş, küt), «var» (külək) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bu kənd yamada yerləşdiyi üçün külək burada kəsilir. Kəndin adı da buradan götürülmüşdür.

Beləliklə, tat dilinin ümumi quruluşunu öyrəndikdə, tat dilinin sadə qrammatik quruluşa malik olduğunu və öz quruluşunda bir sıra qədim və orta fars dili elementlərini qoruyub saxladığını görürük. Tat dilinin fonetik cəhətdən də qədim və orta fars dillərinə nəzərə çarpır. Tat dili leksikası öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Burada köklü tat sözlərindən başqa Azərbaycan, Qafqaz, yəhudi, rus və başqa dillərdən keçmə sözlərlə dilin leksikası xeyli zənginləşmişdir. Tat dilinin leksikası bir sıra heyvan, bitki adları vasitəsilə də zənginləşmişdir. Tatların yaşadığı bir çox coğrafi məkanların adları tat sözləri olmaqla, dilin leksikasına daxildir. Ümumiyyətlə, tat dilinin quruluşunun öyrənilməsi bu gün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, ona görə ki, bu dil bir sıra qədim dil qalıqlarını özündə qoruyub saxlamışdır. İkincisi ondan ibarətdir ki, bu dil zəngin fonetik, qrammatik və leksik quruluşa malikdir. Nəhayət, ən başlıcası ondan ibarətdir ki, tat dili son onilliklərdə sürətlə assimilyasiyaya uğramış və bu proses son illərdə daha da sürətlənmişdir. Ona görə də tat dilinin fonetik, qrammatik, leksik quruluşunu öyrənmək, tat dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrini tədqiq etmək Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran ən mühüm təxirəsalınmaz vəzifələrdən olmalıdır.

4. TAT DİLİNİN DİALEKTLƏRİ

Tat dilinin üç dialekti və fonetik, qrammatik, leksik cəhətdən bir-birindən fərqlənən ləhcələri mövcuddur.

Yəhudi, xristian və müsəlman tat dillər, tat dilinin bir-birindən fərqlənən dialektləridir.

Tat dilinin xristian dialektində tatların çox az bir qrupu danışdığı üçün bu dialektə demək olar ki, ləhcələr yoxdur.

Yəhudi tat dili də demək olar ki, ləhcələrə bölünməmişdir. Təkcə Azərbaycanda yaşayan yəhudi tatlarla, Dağıstanda yaşayan yəhudi tatların dillərində kiçik fərqlər vardır. Yəhudi tat dili Dağıstanın ədəbi dillərindəndir. Bu dildə Dağıstanda ədəbi əsərlər və məcmuələr də nəşr edilir⁷⁷. Yazıda 1938-ci ildən sonra rus qrafikasından istifadə edilir.

Azərbaycan tatlarının əksəriyyətinin danışdığı müsəlman-tat dili öz növbəsində üç qrupa ayrılır.

Birinci qrup – şimal qrupu: Bu qrupda aşağıdakı ləhcələr mövcuddur: 1.Quba, 2.Dəvəçi, 3.Qonaqkənd, 4.Qızıl Qazma.

İkinci mərkəzi qrupu isə, Daqquşçu və Xızı ləhcələrini özündə birləşdirir.

Nəhayət cənub qrupu adlanan üçüncü qrup Abşeron, Lahic və Şamaxı ləhcələrinə bölünmüşdür⁷⁸.

Müsəlman-tat dilində mövcud ləhcələr də bir-birindən çox az fərqlənən şivələrə bölünmüşdür.

Tat dilinin dialektlərə parçalanmasının əsas səbəbi, onların dini ayrılığındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, din cəhətdən bir-birindən fərqlənən tatların dillərində də zaman keçdikcə fərqlər əmələ gəlmiş və bu fərqlər onların məişət həyatına da sirayət etmişdir.

Dillərin arasında fərqin yaranmasına tarixi-coğrafi şərait də mühüm təsir göstərmişdir. Uzun müddət bir yerdə yaşamış müsəlman tatları ilə xristian tatlarının dili arasındakı fərq, onlardan nisbətən şimalda yaşayan yəhudi tatlarının dili ilə bu iki dialekt arasındakı fərqdən olduqca azdır⁷⁹.

Tat dilinin müxtəlif dialektlərə parçalanmasına başqa səbəb onların (tatların – M.Ə.) əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olub,

⁷⁷ X.Авшалумов, Духдер нэхирчи /повесть/, Махачкала, 1963; М.Бахшиев. Хушегъой онгур /роман/, Махачкала, 1963 və b.

⁷⁸ А.Л.Грюнберг, Язык североазербайджанских татов, с.8.

⁷⁹ Дialekt və ləhcələr arasındakı fərqlər sonrakı Əlavədə verilən mətnlərdə daha aydın nəzərə çarpır.

uzun müddət bir-biri arasındakı əlaqələrin zəif olmasından irəli gəlmişdir.

Tatlar əsrlərlə davam edən qarşılıqlı əlaqə nəticəsində Azərbaycan xalqı ilə vahid elm, mədəniyyət və incəsənət yaratmışlar. Bu xalqın tarixi uzun əsrlər boyu Azərbaycan və Qafqazın başqa xalqlarının tarixi ilə yanaşı inkişaf etmişdir.

Tatların içərisindən çıxmış bir sıra şair və yazıçılar, Xaqani, Mikayıl Müşfiq, Cəfər Cəbbarlı və başqaları Azərbaycanın Nizami, Füzuli, Vəqif, M.F.Axundov, S.Vurğun və başqa görkəmli ədibləri ilə bərabər eyni məqsədə – Azərbaycanın vahid elm və mədəniyyətini inkişaf etdirmək məqsədinə xidmət etmişlər. İndi də tatlar öz elm və mədəniyyətini Azərbaycan dilində inkişaf etdirir və bu dildə yazıb yaradırlar.

Məlumdur ki, tatların azərbaycanlılarla qarşılıqlı qohumluğu geniş yayılmışdır. Tatlarda assimilyasiya prosesi tam gərgin şəkildə nəzərə çarpır. Tatların əksəriyyətinin ata-babaları vaxtilə özlərini tat hesab etdikləri halda, onların övladları özlərini azərbaycanlı adlandırmışlar.

Təkcə ədəbi xadimlər deyil, tatların içərisindən çıxmış hər bir siyasi və yaxud mədəniyyət xadimi, və ya zəhmətkeş təbəqənin hər bir sadə üzvü. Azərbaycan xalqı ilə birgə çalışmış və çalışırlar.

Bununla yanaşı, tatlar öz ana dillərini ünsiyyət vasitəsi kimi bu və ya digər dərəcədə saxlayırlar. Deməli, tatlar iki dildən istifadə edirlər. Azərbaycan dilini bilməyən tat indi artıq yoxdur. Tatların yaşadıkları bir çox kəndlərdə yaşlılar tat dilində danışdırlarsa da, bunların çoxu öz uşaqlarını Azərbaycan dilində danışdırırlar.

Tatların Azərbaycan xalqı ilə daha çox qaynayıb-qarışmasına kənddən şəhərə axın da böyük təsir göstərir. Belə ki, şəhərə gələn tatlar artıq öz dillərindən istifadə etmir və beləliklə tat dili burada aradan çıxır.

Tatların adət-ənənələrini nəzərdən keçirərkən, onların Azərbaycan xalqı ilə vahidlik təşkil etdiyini görürük.

Bu gün bütün tatlar Azərbaycan dilində yazır, oxuyur və təhsil alırlar. Tatların folkloru, musiqisi Azərbaycanın ümumi mədəniyyəti içərisində qarışmış və ayrılmazlıq təşkil etmişdir.

Beləliklə, tatlar Azərbaycanda yaşayan əhalinin adət-ənənələrini və mədəniyyətinə ciddi təsir etmiş və bu adətlərlə və mədəniyyətlə birlikdə inkişaf etdirmişlər. Bu qarşılıqlı əlaqə tatları Azərbaycan xalqının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirmişdir.

VI FƏSİL

TATLARIN ETNOQRAFİYASI

1. TƏSƏRRÜFAT HƏYATI

Əsrlər boyu tatların təsərrüfat həyatı və ümumiyyətlə etnoqrafiyası bütün Azərbaycan xalqı ilə bərabər və vəhdətdə inkişaf etmişdi.

Yaşadıqları əraziyə görə tatlarda təsərrüfat həyatı müxtəlif səpkilərdə inkişaf etmişdi. Quba-Xaçmaz zonasında yaşayan tatlarda bağçılıq, Dəvəçi-Abşeron zonasında yaşayan tatlarda isə üzümçülük inkişaf etmişdi.

Quba-Xaçmaz zonasında yaşayan tatların təsərrüfat həyatında əsasən bağçılığın meyvəçilik variantı inkişaf etmişdir. Meyvə bağları yaşayış məntəqələrindən adətən aralı yerləşir. Ona görə də meyvənin yetişmə və yığılma, yay-payız vaxtı meyvəçiliklə məşğul olan əhali özlərinə bağda yaşamaq üçün müvəqqəti yaşayış yerləri düzəldirlər. Meyvəçilikdə alma, armud, gilə, albalı, alça, ərik, heyvə yetişdirilməsi xüsusi yer tutur. Yetişən meyvəni istehlak etmək üçün həmin yaşayış yerlərinin yaxınlığında, meyvə qurutmaq üçün adətən 1,5x3,5 m ölçüdə xüsusi qurğu düzəldilir.

Bağçılıqda ən mühüm dövr payız fəslidir. Bu zaman ağacların dibi bellənir, qol-budağı kəsilib formaya salınır, qurumuş ağaclar kəsilir, yeniləri əkilir. Bu iş yaz ağzı – martın əvvəllərində də təkrarlanır.

Meyvəçilikdə əsas işlərdən biri məhsulun toplanması və saxlanmasıdır. Tatlarda meyvənin qurudulmasında müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Meyvələrin qurudulmasının ən sadə və qədim üsulu günün altında qurutmaqdır. Bu üsuldən Azərbaycanın hər

yerində istifadə olunmuşdur. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yığılmış meyvə adi qayda ilə Evin damına sərilir. Alma, armud və digər meyvələr doğranmış, çəyirdəkli meyvələr isə bütöv halda günün altına sərilir. Hər bir meyvənin qurudulması üsulunda müəyyən fərqlər olur. Belə ki, əncirin qurudulması üçün onu quru otun və ya samanın üstə töküb 3-5 gün günəş altında saxlayırlar. Abşeronda əncirin qurudulmasının başqa bir üsulu onun qabığını soyub, sonra günə verməkdən ibarətdir. Bu üsulla alınmış əncir qurusuna «puskəndə» (tat dilində «qabığı soyulmuş») deyilir. Bu daha keyfiyyətli çərəz hesab olunardı. Heyvanın, almanın qurudulma müddəti 5-10 gün, əriyin – 20-25 gün, gilənarın – 10 gün hesab edilir.

Tatlar arasında meyvə qurudulmasında təndir və meyvəqurudan kürələrdən də geniş istifadə olunmuşdur. Meyvə qurutmaq üçün istifadə edilən təndirlər adi çörək bişirmə təndirlərindən ibarət olub, ancaq böyüklüyü ilə fərqlənmişlər.

Belə ki, meyvə qurutmaq üçün düzəldilmiş təndir, çörək təndirlərində iki dəfə böyük olardı. Belə təndirlər xüsusi ustalqla düzəldilər, tez soyumaması üçün yanları qızıl kərpicdən çəkilərdi.

Təndirin qızması üçün onun içərisində ocaq qalanır, odun yanıb qurtarıqdan sonra közü təndirin ortasına yığıb qalayırırlar. Burada közlənməmiş odun qalmamalı idi. Əks təqdirdə alışıb təndirdəki bütün meyvəni yandıra bilərdi. Köz taylandıqdan sonra, təndirə meyvənin qoyulması üçün gil və xüsusi palçıqdan hazırlanmış gillə adlanan qablar düzülür.

Gillənin uzunluğu adətən 40-50 sm, yan divarlarının hündürlüyü isə 3-5 sm olur¹. Hər gilləyə 1,5-2 kq meyvə doldurulur. Gillələr təndirə xüsusi qayda ilə düzülür. Dörd-beş gillə üst-üstə qoyulduqdan sonra, təndirə çərbənd qoyulur. Bu dörd və ya beş ədəd ağac çubuqdan ibarət olur. Bundan sonra meyvə ilə dolu gillələr çərbənd ağacların üstünə düzülür, təndir gillə ilə doldurulduqdan sonra ağzı bağlanır. Ancaq iki gündən sonra təndiri açıb meyvənin quruması yoxlanırdı. Bundan ötrü çərbəndin üstündən gil-

¹ Народы Кавказа, т. II, М., 1962, с. 182.

lələr götürülür, daha sonra təndirin yerinə yığılanlar nəzərdən keçirilir. Əgər meyvə tam qurumayıbsa, bu halda köz qarışdırılır. Qurumuş meyvə gillələri götürülür, digərləri yenidən təndirə düzülür. Hər təndirdə adətən yüzə qədər gillə yerləşdirmək mümkündür.

Meyvənin qurudulmasında meyvə qurudan kürələrdən də istifadə olunur. Meyvə qurudan kürələr (tat dilində - guryənkə) adətən yay-payız vaxtı meyvə bağlarında düzəldilmiş müvəqqəti yaşayış yerlərinin (qazmaların) ətrafında hazırlanmışdır.

Meyvə qurudan kürə və ya tat dilində desək – «guryənkə» bir-birinə paralel olan iki iri diametrli kanaldan ibarətdir. Bu kanalların ön hissəsində gildən hörülmüş dairəvi kürələrdə ocaq qalınır. İsti kanalların digər ucuna tərəf yayılır. Kanalların üst hissəsinə kiçik diametrli ağaclar döşənir. Döşəmənin üzərinə meyvə tökülür və aşağıdan qalxan isti meyvələri qurudur².

Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, qurudulan meyvələrin bir hissəsi qışda çərəz üçün istifadə edilməkdən ötrü saxlanılır. Çox hissəsi isə satılmaq üçün bazara çıxarılır.

Tatlar meyvənin istehsalında başqa üsullardan da istifadə edirlər. Müxtəlif növlü armudları tam yetişənə kimi gözləyir, sonra onu sıxaraq şirəsini çıxarırlar və alınan qatı kütləni su ilə qaynadırlar, bundan sonra şirin qatı kütlə alınır.

Tatlar arasında «düşə» (Azərbaycan dilində «doşab») adlanan bu kütlənin cəmiyyəti tutdan da hazırlamaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar ancaq tutdan alınan doşabdan istifadə olunur.

Alçanı tatlar qurutmaqla və sıxmaqla ondan müxtəlif məhsullar alırlar. Qurutmaq üsulları ilə tanış olmuşuq. İndi isə sıxmaq üsulu ilə tanış olaq. Belə ki, əriyi yaxud alçanı sıxıb onun suyunu və «ətini» su ilə qaynadırlar, ondan turş qatı maye alınır. Tatların «rub» adlandırdıqları bu məhsuldan müxtəlif yeməklərdə istifadə olunur. Alçanı sıxıb onun «ətini» günün altında qurutmaq da geniş yayılmışdır. Belə ki, alçanın tumunu və qabığını atıb, qalan hissəni

nazik təbəqə şəklində bir qaba yayıb günün altında qurudurlar. «Lavaşna» adlanan bu məhsuldan qışda çərəz kimi istifadə etmək mümkündür.

Bağcılığın tatlar arasında geniş yayılmasına baxmayaraq burada, xüsusilə Dəvəçi-Abşeron zonasında yaşayan tatlar arasında üzümçülük də geniş yayılmışdır.

Abşeron tarixən Azərbaycan üzümçülüynün inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində isə bu ərazi, demək olar ki, üzümlüklərlə əhatə olunmuşdu. Bu ərazidə 50-yə qədər üzüm növü yetişdirilirdi ki, bunların içərisində ən geniş yayılanı ağ şanı, qara şanı idi.

Abşeronda tatların yaşadığı Maştağa, Pirsağı, Şağan, Qala, Fatmayı, Kürdəxanı, Novxanı, Şaray və başqa kəndləri öz dadlı üzümü ilə məşhur idi.

Abşeronda əsasən süfrə üzümü növləri becərilirdi. Torpaqların qumsallığı və iqlimin daha isti olması bu ərazidə üzümün dəmyə şəraitində yetişməsinə, onun keyfiyyətinə böyük təsir göstərmişdir.

Tatların yaşadığı Dəvəçi rayonu ərazisində də üzümçülük ən mühüm təsərrüfat sahələrindən biridir.

Üzümçülükdə tənəklərin becərilməsi baxımından tatlar arasında «xiyabani» və «kələsə» üsulları geniş yayılmışdır.

Tənəklərin müxtəlif ziyanvericilərdən qorunması üçün, tənəklərin gövdəsinə və yarpaqlarına bir neçə dəfə göy daş suyu səpilir.

Üzümün dərilməsi və daşınmasında müxtəlif həcm və quruluşlu hörmə çubuq səbətlərdən geniş istifadə olunmuşdur³.

Üzümdən şərab, turşashirin, sirkə, abqora, kişmiş hazırlanır. Bu, bütün Azərbaycan xalqı üçün xarakterikdir. Üzümdən mürəbbə, mövüc, sucuq da hazırlanır. Üzümçülər hər üzüm növünün hansı məhsul üçün daha səciyyəvi olduğunu çox yaxşı müəyyən edirlər.

² Т.Ə.Бунжадов, Азербайджанда экинчилижин инкишаф тарихинə даир, Бақы, 1964, с.107.

³ Т.Ə.Бунжадов, Göstərilən əsər, s.113-114.

Tatların təsərrüfat həyatında maldarlıq və əkinçilik də mühüm rol oynamışdır. Hələ son vaxtlara qədər, XIX əsr, XX əsrin əvvəlləri və hətta sovet dövrünün kolxoz təsərrüfatı vaxtında hər bir kənd özünü taxılla təmin etmiş və hətta satılmaq üçün də taxıl istehsal etmişlər.

Əkinçiliyin mühüm sahələrindən olan bostançılıq tatların təsərrüfat həyatında mühüm sahələrdən birini təşkil edir.

XIX əsrin ortalarından etibarən Abşeron yarımadasının əhalisinin təsərrüfat həyatında bostan və tərəvəzçilik mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bununla da onlar Bakı şəhəri əhalisinin tərəvəz məhsullarına olan tələbatına ödənişi xeyli yaxşılaşdırmışlar.

Bostan bitkiləri yaz aylarında əkilirdi. Onların becərilməsi üsulları Azərbaycanın bostançılıqla məşğul olan rayonlarında demək olar ki, eyni qaydada aparılır. Bostançılığın tatlarda inkişafı da bütün Azərbaycan xalqında olduğu kimidir. Buna görə də onun haqqında ayrıca söhbət açmağa dəyməz.

Maldarlıqdan tatlarda əsasən qoyunçuluq və qaramal saxlaması inkişaf etmişdir.

Tatlar son vaxtlara qədər əsasən kəndlərdə (tat dilində - di) yaşadıqları üçün burada maldarlıq təsərrüfatı daha geniş yayılmışdır. Maldarlıqda tatlar daha çox təcrübə qazanmış və mal-qaranın saxlanması üçün lazım olan bütün işləri vaxtında görə bilmişlər. Süd və süd məhsulları, qoyun yunu və başqa məhsullar maldarların zəhmətinin bəhrəsidir.

Hal-hazırda tatlarda maldarlıq təsərrüfatı xeyli zəifləmişdi. Belə ki, sovxozların yaranması, bağların və otlaqların dövlət inhisarına keçməsinə sonra mal-qaranın çoxlu miqdarda saxlanması üçün zəhmət tələb etdiyindən, hamı mal-qarasının sayını azaltmışdı. Həm də mal saxlayan hər bir kənd sakini həm də dövlət müəssisələrində çalışır. Maldarlıq təsərrüfatının zəifləməsi çox vaxt şəhərdən kəndə kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması ilə nəticələnirdi. Lakin son onillikdə torpağın kəndliyə qaytarılması prosesi nəticəsində təsərrüfatın bu sahəsi yenidən inkişaf etməyə başlamışdır.

Dəniz sahillərində yaşayan tatlarda balıqçılıq da inkişaf etmişdi. Bu əsasən Abşeron yarımadası kəndlərində, Xızı, Dəvəçi, sahil zonalarında yaşayan tatlar arasında yayılmışdır.

Əsasən şimal dağ kəndlərində yaşayan tatların əsas məşğuliyyətlərindən biri də ovçuluq olmuşdur. Hal-hazırda da dağ kəndlərində qış sərt keçdiyi üçün donuz, dağ keçisi və s. ovu qalmaqdadır.

Çöl donuzu ovu üçün adətən, böyük ovçu dəstələri təşkil olunur. Belə ki, bir dəstədə 10-12 nəfərə qədər adam və 2-3 ov iti olur. Donuz ovuna tək də gedirlər. Bunun üçün ovçu heyvanların yatacağı, keçəcəyi yeri və yaxud yem üçün çıxacağı sahəni əvvəlcədən müəyyən etməlidir.

Tatlarda Azərbaycanda qədim tarixi olan arıçılıq da inkişaf etmişdir. Arıçılıq da əsasən dağ kəndləri zonasında yayılmışdır.

Beləliklə, tatların təsərrüfat həyatı bütün Azərbaycan xalqında olduğu kimi rəngarəng və hərtərəfli inkişaf etmişdir.

2. MADDİ MƏDƏNİYYƏT (SƏNƏTKARLIQ)

Azərbaycanın zəngin təbii xammal ehtiyatı, əkinçilik və maldarlıq məhsulları qədim zamanlardan başlayaraq, müxtəlif sənət sahələrinin meydana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Tatlar Azərbaycan ərazisində yaşadıqları dövrdən bəri burada yüksək sənətkarlıq mədəniyyəti ilə qarşılaşdılar. Ona görə də onlar özləri ilə gətirdikləri mədəniyyətlə bərabər burada yaşayan oturaq əhalinin də mədəniyyətini inkişaf etdirirdilər.

İstər daşısləmə, metalısləmə, misgərlik, dulusçuluq, dəmirçilik, zərgərlik və istərsə də dəriçilik, toxuculuq, tikmə sənəti sahəsində tatlar da ümumi Azərbaycan sənətkarlığının inkişafına öz xidmətlərini göstərmişlər.

Hal-hazırda da bu sənətkarlığın bəzi yerlərdə «şahidi» qalmaqdadır. Belə ki, metalısləmənin ən mühüm sahələrindən biri olan misgərlik əhalisi tatlardan ibarət olan İsmayilli rayonunun Lahıc kəndində yaşamaqdadır.

a) Misgərlik

Mənbələrin məlumatına əsasən XIX əsrin 30-cu illərində Lahıcdə 52 misgər dükkanı var idi⁴. Müqayisə üçün deyək ki, həmin dövrdə Şamaxıda⁵ və Gəncə⁶ şəhərlərinin hər birində 6, Bakıda isə cəmi 2 nəfər misgər işləyirdi⁷.

XIX əsrdə Lahıcdə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziya misgərliyin başlıca mərkəzi sayılırdı. Kəndin 1000 nəfərədək sakini misgərlik və onunla bağlı peşələrlə məşğul olurdu⁸.

Texniki cəhətdən bəsit əl əməyinə əsaslanan misgər dükanlarından texnoloji əməliyyatlar əsrlər boyu sadə əritmə və isti döymə üsulları ilə görülmüşdür.

Mis əritmə məqsədi ilə qoşa körüklü xüsusi kürədən, müxtəlif ölçülü gil qəliblərdən, ərintini qəliblərə tökmək üçün böyük və kiçik çömçədən, ərintinin kənar qarışıqdan təmizləmək üçün uzun dəstəklili ödrəngdən istifadə olunur. Qarışdırma məqsədilə işlənən qov kürəcikdən fərqli olaraq misəritmə kürəsinin odluğu çala formasında düzəldilir. Kömür xənəş və sarı gildən tutulmuş palçıqdan düzəldilən odluğun içərisi gil məhsulu ilə suvanıb şirələnirdi. Qoşa körüyün borusu maili vəziyyətdə kürənin arxa divarından keçməklə odluğun dibinə qoşulur. Borunun odluğa keçən hissəsi qızmasın deyər saxsı tükilə tamamlanır.

Misin əridilməsi prosesi yüksək hərarət tələb etdiyindən kürənin odluğunu fasiləsiz hava ilə təmin etmək və beləliklə də közərməmiş kömürün hərarətini mütəmadi surətdə artırmaq üçün bir nəfər bilavasitə körük başla məşğul olur.

Mis ərintisi tələb olunan keyfiyyətə çatdırıldıqdan sonra yumşaq olsun deyər, ona azca qurğuşun qatılırdı. Bundan sonra mis

ərintisi böyük çömçə ilə götürülüb əvvəlcədən şirələnmiş gil qəliblərə tökülür.

Gil qəliblər ölçü etibarilə bir-birindən fərqlənir. İri qəliblər 30-40 girvənkə, hətta ondan da bir qədər az mis ərintisi tutur.

Mis ərintisi tədricən bərkilib özünü tutmaqla qəlibin formasına müvafiq dairəvi təbəqə şəklində düşürdü. «Qırs» adlanan həmin ərintilər mərhələ-mərhələ döyülürdü.

Qırs ilk növbədə tapdanıb girdəbur halına salınırdı. Bu prosesdə misgər, yaxud «qarsgır» adlanan usta, 9 nəfər çəkicvuran («tapunçı»), bir nəfər köməkçi, bir nəfər mis isidən, bir nəfər körkəbasan iştirak edirdi⁹.

Döymə prosesində mis tədricən soyuyub bərkidiyi üçün onu bir neçə dəfə yenidən kürədə qızdırıb yumşaltmaq və təkrarən döymək lazım gəlirdi. Qırsın qızdırılıb bir əl döyülməsi Lahıcdə «do», yaxud «tov» (tat dilindədir. Azərbaycan dilində «dəfə») adlanırdı. İlk «tovdan» çıxmış mis təbəqəsi «girdəbur» adlanırdı. Bir neçə tovdan sonra misdən müxtəlif qablar düzəltmək mümkün olurdu. Misgər dükanlarında çox geniş çeşiddə məmulat növü hazırlanırdı. İstehsal texnikasının mürəkkəbliyinə görə izafə qablar xara məmulatından seçilirdi. Buna müvafiq olaraq mis ustaları arasında ixtisaslaşma getmişdi. Bəsit quruluşlu xara qablardan fərqli olaraq, bir neçə calğadan ibarət hazırlanan izafə qabların istehsalı yüksək ixtisaslı usta əməyi tələb edirdi.

Lahıcdə sənətkarları öz sənətlərini Azərbaycanın digər ərazilərinə də yayırdılar. Hələ XIX əsrin sonunda bu haqda belə yazılırdı: «Göyçay uyezdnin Lahıcdə və Əhən kəndinin tatlari qazanc ardinca Yelizavetopol və Tiflis quberniyalarına gedərkon mis çıxarılan yerlərdə kömür basma və dağ-mədən işləri ilə məşğul olurdular.»¹⁰

⁴ Описание российских владений за Кавказом, ч.III, СПб., 1836, с.124.

⁵ Yənə orada, s.120.

⁶ Yənə orada, ч.II, s.390.

⁷ Yənə orada, ч.IV, s.42.

⁸ М.Г.Эфендиев, Село Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии /Сборник материалов для описания местностей племен Кавказа/ вып.29, Тифлис, 1902, с.40.

⁹ Н.А.Гулијев, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Lahıcdə gəsəbəsinədə mis gаб istehsalı, Азәрб.ССР ЕА хəбərлəri /Ичтимаи елмләр сср./, 1961, №2, с.50.

¹⁰ Н.А.Абелов, Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии... Материалы для изу-

N.A.Abelovun yazdığına görə, XIX əsrin sonlarında Lahıcda başqa sənətkarlıq növləri də inkişaf etmişdi. Belə ki, o zaman Lahıcda 6 papaqçılıq, 5 başmaqçılıq, 9 silahqayırma, 11 dabbaglıq, 2 sərraclıq, dəlləklik üzrə 11 müəssisə, 21 baqqal dükanı, 1 zərgər dükanı və başqa sənətkarlıq mərkəzləri var idi¹¹.

Lahıc bu gün də misgərlik sənəti sahəsində, qədim sənəti yaşatmaq sahəsində respublikamızda yeganə yerdir.

Lahıcın təmsalında görünür ki, tatlar arasında sənətkarlığın başqa növləri də geniş yayılmışdır. Tatlar üçün ənənəvi çörək növü olan lavaşın bişirilməsi üçün çuqun saclar, böyük dairəvi mis məcməyilər, qazanların düzəldilməsi tat sənətkarları arasında geniş yayılmışdır.

b) Xalçaçılıq

Tatlarda sənətkarlığın spesifik növlərindən biri olan xalçaçılıq öz inkişafında müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

Xovlu və xovsuz xalça növlərini tatlar xüsusi ustalıqla toxumuş və onların əl işləri, rəngarəng Azərbaycan xalçaları kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Xalça növlərindən xalı, gəbə, palaz, sumax, kilim, cecim və başqalarının toxunması tatların məişət və təsərrüfatında mühüm yer tutur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalçaları kompozisiya zənginliyinə, naxış elementlərinin orijinallığına, rəng koloritinə görə digər şərq xalçalarından əsaslı surətdə fərqləndiyi kimi, tatların toxuduqları xalçalar da bütün əlamətlərinə görə Azərbaycan xalçası içərisində xüsusi yer tutur.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalça sənəti həm coğrafi mövqeyinə, həm də naxış, kompozisiya, rəng və texniki xüsusiyyətlərinə

görə 4 əsas xalçaçılıq məktəbinə ayrılır: Qarabağ, Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax və Təbriz xalçaçılıq məktəbi¹².

Quba-Şirvan xalçaçılıq məktəbinin inkişafında tat sənətkarlarının xüsusi xidməti vardır. Bu qrupa daxil olan xalça növlərini nəzərdən keçirsək görürük ki, onların əksəriyyəti tatların yaşadığıları ərazilərin adı ilə adlanır.

Çiçi xalçaları

Quba tipinə aid olan xalçalardan bir neçə növü də tat sənətkarlarının əl əməyinin nümunəsidir.

Misgərlikdə Lahıc kəndi bütün Yaxın Şərq aləmində şöhrət qazandığı kimi, xalçaçılıq sənətində də xüsusilə Quba rayonunda yerləşən Çiçi kəndi hələ ilkin orta əsrlər dövründən özünə layiqli yer tuta bilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, hələ «Hüdud əl-ələm»də (1982) göstərilirdi ki, bütün dünyada məşhur olan xalçalar Şamaxı, Bakı və Quba bölgələrində istehsal olunurdu¹³. Təxminən eyni məlumat ərəb müəllifi Əbu Cəfər Məhəmməd Ət-Təbəridə də vardır. Təbərinin yazdığından belə məlum olur ki, Şirvan-Dərbənd zonası öz xalçaları ilə bütün ərəb aləmində şöhrət qazanmışlar¹⁴.

Çiçi kəndində əsasən dörd çeşiddə xalçalar toxunmuşdur. Bunlarda biri də «Xırdagülçiçi» Quba rayonunun Çiçi (Dərə Çiçi) kəndinə məxsusdur. Bu adı xalçaya sənətkarlar özləri vermişdilər. 1945-ci ildə Nyu-Yorkda dərc olunan «Oriental Rugs» monoqrafiyasında bu xalça növünün adı səhvən «Çeçən» getmişdir. «Xırdagülçiçi» xalçalarının ümumi kompozisiyasını onun səthində üfüqi və şaquli vəziyyətdə bir-birini tamamlayan xırda güllərin olması təşkil edir. «Xırdagülçiçi» xalçaları özündə ən çoxu orta əsr rəsmləri elementlərini qoruyub saxlamışdır. Xalçanın ölçüləri adətən

чения экономического быта государственных крестьян Зак. края, Тифлис, 1887, том VI, с.179.

¹¹ Yene orada, s.183.

¹² Л.Керимов, Азербайджанский ковер, т.II, Баку, 1983.

¹³ Худуд ал-алем /пер. Туманского с введением и указателем В.Бартольда/, Л., 1930, с.66.

¹⁴ Ət-Təbəri, s.2668.

120x160 sm-dən 130x200 sm-ə qədər olur. Nadir hallarda daha böyük ölçülərə rast gəlinir. Xalçada ilmə sıxlığı 40x40-dan 50-55-ə qədər dəyişilə bilər. İlmənin üst hündürlüyü 4-6 mm-ə bərabər olur. «Xırdagülçi» Quba-Şirvan qrupunda istər bədii, istərsə də texniki xüsusiyyətlərinə görə ən keyfiyyətli xalça sayılır.

Çiçi xalçaları içərisində ən az yayılmış növlərində biri də «Alçagülçi» xalçasıdır. Bu xalça növü Çiçi kəndinə aid olsa da Quba rayonunun böyük xalçaçılıq məntəqələrində toxunmaqdadır. Xalça mütəxəssisləri arasında bu növ «Çiçi» adı ilə məlumdur. Amma bu xalça Nabur, Şamaxı, Alçıman və ümumiyyətlə Şirvanın digər xalçaçılıq məntəqələrində toxunarkən «Şirvançi» adı ilə adlandırılmışdır. «Alçagül» kompozisiyası təxminən «Xırdagülçi» xalçalarına bənzəyir. Lakin burada orta sahəni ancaq «Alçagül» elementləri bəzəyir. «Alçagülçi» xalçaları təxminən bütünlüklə «Sirtçi» kompozisiyası ilə üst-üstə düşür.

«Sirt-Çiçi» xalçaları Quba-Şirvan qrupunun mühüm xalçalarından biridir. Adından göründüyü kimi, bu xalçalar əsasən Sirt Çiçi kəndində toxunmuşdur. Sirt-Çiçi kəndi Çiçi kəndinin dağlıq hissəsini təşkil edir. Özünün tünd-mavi fonu ilə «Sirt-Çiçi» «Xırdagülçi»yə yaxınlaşır.

«Çiçi» xalçalarının ən geniş yayılmış növü «Qollu Çiçi» və ya «İspigülçi» («Ağgülçi») xalçalarıdır. Bu xalça təkcə Çiçi kəndində deyil, genişlənərək Dağıstanda, Türkmənistanda, Qarabağda, Şirvanın Nobur kəndində və başqa yerlərdə də geniş şəkildə toxunmağa başlanmışdır. Xalçaçılıqda nisbətən yeni olan bu kompozisiya öz rəngarəngliyi ilə və gözəlliyi ilə bütün Yaxın və Orta Şərqdə, sonralar isə bütün dünyada şöhrət tapmışdır.

«Qolluçi» kompozisiyasını, xalçanın orta sahəsində bir neçə gülün bir-birilə bağlı formada olması təşkil edir.

«Qolluçi» və ya «Ağgülçi» xalçaları əsasən 120-180 sm-dən 135-210 sm-ə qədər olur. Bəzən daha böyük ölçülərə də rast gəlinir. İlmələrin sıxlığı 40-50-dən 50-60-dək olur. İlmə hündürlüyü 4-5 mm.

«Ağgülçi» xalçalarına şöhrət qazandıran ən mühüm amil onların ağ fonda görünüşü olmasıdır.

«Alçagülçi», «Sirtçi», «Xırdagülçi» xalçalarının ara sahə bəzəyində ritmik təkrar olunan kiçik ölçülü nəbati və həndəsi elementlər, «Qolluçi» xalçalarında isə «açma-yumma» quruluşunda rombvari biçimli monumental nəbati naxışlar əsas yer tutur. Bir neçə zolaqdan ibarət kufi və nəbati naxışlı zəngin haşiyə bəzəkləri «Çiçi» xalça kompozisiyasının bədii tərtibatını tamamlayır.

XVIII-XX əsrin əvvəllərinə aid Çiçi xalçalarının ən yaxşı nümunələri Böyük Britaniyanın Viktoriya və Albert muzeyi (London), ABŞ-ın Metropoliten muzeyi (Nyu-York), Azərbaycan tarixi muzeyi, Azərbaycan xalçası və Xalq Təbiiqi Sənəti Dövlət Muzeyində (Bakı) və dünyanın başqa yerlərində saxlanmaqdadır¹⁵.

Çiçi xalçalarının mənşəyinin, onların bədii sənətkarlıq elementlərinin, quruluşunun və tikij üslubiyyatının öyrənilməsi ayrıca bir tədqiqat işinin mövzusu olaraq bu gün də çox aktualdır. Çiçi xalçaları Azərbaycan xalqlarının ölkəyə bəxş etdiyi ən nadir incilərdən biridir.

«Çiçi» xalça kompozisiyasından başqa «Quba», «Qonaq-kənd», «Cek», «Cimi», «Afurca», «Pirəbədil», «Zeyvə», «Novxəni» və başqa xalça çeşidlərinin inkişaf etdirilməsində də tat sənətkarlarının xüsusi rolu olmuşdur.

Xalçaçılığın inkişafı ilə əlaqədar tatlarda yunun emalı və yun iplərin hazırlanması da müstəqil bir məşğuliyyət növü kimi inkişaf etmişdir. Qədim zamanlarda toxucu usta yunun qırılması, təmizlənməsi, daranması, əyirilməsi və boyanması işləri ilə özü məşğul olurdu. Sonralar, xüsusilə orta əsrlərdən başlayaraq, xalçaçılıq əl sənayesi şəklində mərkəzləşdirildikdən sonra, yuntəmizləmə, əyirmə və boyama işləri həmin sənətin müəyyən sahələri kimi formalaşmağa başladı.

XIX əsrin sonuna qədər xalçaların ərş və argacı əsasən yun ipdən hazırlanırdı. Tatlar arasında sənətdə bu ənənə bu gün də qal-

¹⁵ А.С.Алиева, Ворсовые ковры Азербайджана XIX нач. XX вв. /Автореферат канд.дис./ Баку, 1973, с.21.

maqdadır. Yun ip həm xalçanı təşkil edən əsas material kimi həm də bədii tərtibatın daşıyıcısı olmaq etibarilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu materialın hazırlanması xüsusi diqqət tələb edir. Yun liflərin uzunluğu, nazikliyi, dartılma, qıvrılma qabiliyyətləri və digər fiziki-texniki xüsusiyyətləri keyfiyyətə təsir edən ən mühüm amillərdir¹⁶.

Eyni qoyun cinsindən – diri qoyundan qırılan yun, kəsilmiş qoyundan qırılmış yundan keyfiyyətli hesab edilir. Yunun keyfiyyəti qoyunun yaşı və hansı fəsildə qırılması ilə də dəyişir; quzu yunu qoyun yununa, yaz yunu payız yununa nisbətən keyfiyyətli olur. Bundan əlavə, qoyunun yediyi yem, içdiyi su və iqlim şəraiti də yunun rəngötürmə, şəffaflıq, liflərin uzunluq, qısalıq və s. xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Xalçaçılıqda bəzən keçi və dəvə yunu da işlənir. Lakin birinci cədlüğü və qalınlığına, ikincisi isə çox yumşaqlığına görə yaxşı xalça materialı hesab olunmurdu.

Tatlar xalçaçılıq məqsədi üçün istifadə ediləcək yunun qırılmasından sonra onu xüsusi olaraq ayırırlar. Sonra yun yaxşıca yuyulub təmizlənir. Yuyulmuş yun müxtəlif bitki və ot qalıqlarından təmizlənmək məqsədilə əlçimlənir. Əlçimlənən yunu «daraq» adlanan sadə dəzgah vasitəsilə darayırlar. Artıq daranmış yun iplik üçün cəhrəyə verilməyə hazır olur. Tatlar cəhrənin ən primitiv formasından bu gün də istifadə edirlər. Daranmış yunlar kiçik hissələrlə, xüsusi ustalıqla cəhrəyə verilir və ondan yun ip alınır. Hazır alınan iplər cəhrənin ipliyyindən çıxarılaraq «kələf» formasına salınır. «Kələf» formasına salınmış iplər lazım olarsa boyama işinə hazırlıqlı hesab olunur. Görkəmli xalça ustaları nə qədər yundan bir xalçanın ipliyyinin hazır olacağını qabaqcadan bilirdilər.

Yun emalı və yun iplərin hazırlanması tatlarda təkcə xalçaçılığa deyil, gicər toxuculuq sahələrinə də təsir etmişdir. Hazırlanmış yun iplərdən tatlar özlərinə isti paltar, əlcəklər, corablar və s. yüksək ustalıq səviyyəsində toxumuşlar. Deməli, yun emalı təkcə xalçaçılığın deyil, natural toxuculuğun inkişafına da təkan vermişdir. Emal edilmiş yundan qalan qalıqlar bir yerə yığılar və isti dö-

şəklərin, yorğanların və hətta qış ayları üçün sırtlıqların yaradılmasına istifadə edilirdi. İstehsal edilmiş iplik kələfləri isə boyamaya verilirdi.

Xalçaçılığın tarixi inkişaf yolu göstərir ki, xalçaçılıqla birlikdə boyama sənəti də onunla bahəm tərəqqi tapmışdır. Məlumdur ki, təbiətin özündə qoyun, keçi, dəvə və s. heyvanların yununun təbii rəngində bir sıra koloritləri yaratmaq üçün imkan vardır. Ağ, süd rəngi, bej, sarı, açıq-qəhvəyi, tünd-qəhvəyi, qara və boz rənglərin varlığı, bunların müxtəlif parlaqlıq və tündlük dərəcəsində olması ornamental dekorasiyanın, istənilən koloritin əldə edilməsi üçün şərait deməkdir. Bundan əlavə, həmin rənglərin qarışığı ilə daha zəngin rəng ahəngdarlığına çatmaq mümkündür.

X əsrdə Azərbaycanda olmuş ərəb səyyahları, coğrafiyaşünas və tarixçiləri bu yerlərdə bitki mənşəli boya maddələrindən geniş istifadə olunduğunu, bu əsasda boyaxanaların işlədiyini qeyd etmişlər. XIX əsrdə xalçaçılıqda boyaçılıq vayda, boyaq, sarıçöp, sığırqözü, süpürgəgülü, sarıçiçək, qara və göy mazılar, nar, soğan qoz qabığı, badam və əncir yarpaqları, qıjı tikanı və s.-dən boya maddəsi kimi, turşəng, zəriş, quzuqulağı və s.-dən isə turşu kimi istifadə olunmuşdur. Bunlardan əlavə qarğaduzu, gəc, zəy və digər maddə-filiz maddələri, qırmızı qurdağ, kaşenil və s. heyvan mənşəli boyayıcılar da boyaçılıqda işlədilmişdir.

Keçmişdə xalçaların yerliyi əsasən qırmızı və sürməyi olduğu üçün boyaçılıq işində bu iki rəngə daha çox diqqət yetirilirdi. Qırmızı rəng əsasən boyatdan (marena), sürməyi rəng isə vaydan alınırdı. Tünd qəhvəyi və açıq qara rəng lazım olan yerdə yunun təbii rəngindən istifadə olunmuşdur. Tünd qara rəngi qoz, qara yarpaq, mürəkkəb qozu və s. ilə əldə etmişlər. Durgun sularda, kaktus saxələrinə topalaşmış qalan qırmızı rəngli cücülərdən şux qırmızı rəng alınır ki, ona «qurd qırmızısı» deyilir. Yasəmən rəngi və açıq cəhrayı rənglər üçün istifadə olunan kaşenil heyvan mənşəlidir. Qızılı və narıncı rənglər almaq üçün zəfərandan, sarı və şəkəri rənglərin əldə edilməsində südləyən, sarı çöp, əncir yarpağı və s.-dən istifadə edilmişdir. Yaşıl boyayıcı kimi yarpaq, qıjı tikanı və

¹⁶ Ч.Мүчири, Азербайжан халчачылыгы, Баки, 1977, с.8.

s.-dən istifadə olunmuş, ya da ikinərhələli boyama üsulu tətbiq edilmişdir. Məsələn, sarı rəngə boyanmış ipi ikinci dəfə abı rənglə boyadıqda yaşıl almişlar. Ağappaq rəng almaq üçün xüsusi növ ağ torpaqlardan istifadə olunmuşdur.

XIX əsrin sonlarında sintetik boya maddələri boyaqçılıq sahəsində tətbiq olunduqca öz yerini genişləndirmiş, XX əsrin birinci yarısında inkişaf etmiş, XX əsrin 60-cı illərindən sonra isə təbii boyaqçılıq sənətini demək olar ki, tamamilə sıradan çıxarmışdı. Buna baxmayaraq, təbii boya maddələri qismən də olsa, öz yerini xalçaçılıq sənətində saxlamaqdadır. Bitki mənşəli boya maddələrinin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir: onlar solmur, rəng vermir, bitki mənşəli boyalarla boyanmış iplər günəşin, ümumiyyətlə, işığın təsirindən çəkinmir, oksidləşmənin təsiri ilə, yaxud qələvi maddələrlə yuyulduğuna görə bir qədər dəyişikliyə uğrayaraq yumşalır, belə ki, xalçaya məxmər və ipək görkəmi gətirir.

Hal-hazırda kimya sənayesinin inkişafı və digər amillər sintetik boya maddələri çeşidinin çoxalmasına və kəmiyyət artımına səbəb olmuşdur.

Xalçaçılıqda istifadə olunan materiallar içərisində yun əsas yer tutur. Xalçanın xovunu təşkil edən, onun əriş və arğacdan ibarət karkasını «ətə-qana» gətirən rəng və naxış daşıyıcısı olan yun ipdir. Yun iplər zərif, qaba və yarım-qaba növlərə ayrılır.

Xalça məmulatının bütün növləri əsasən, eyni dəzgahda – dik hanada toxunur. Hana hissələri quru ağacdan olub bir cüt qoldan onları köndələn vəziyyətdə birləşdirən alt və üst oxdan, daban paralarından ibarət bəsit quruluşa malikdir. Hananın köməkçi hissələrinə gücü ağacı, gücü çubuğu, vərəngalan, dal ağacı, ağıc çubuğu, oxlov, yumaq ağacı daxildir. Toxuma prosesində həvə, kirit, bıçaq və qayçıdan istifadə olunur.

Toxuma prosesi arğac ipinin əriş taylarının arasından keçirilməsi ilə başlanır. Bu məqsədlə müvafiq rəngli arğac ipləri xırda kələfçə halına salınır. İlk arğacın ucu ağıc çubuğunun sağ kənarına

bağlanandan sonra dal ağacı yuxarı qaldırılaraq əl ilə əriş taylarının üzərindən basılır¹⁷.

Sonra ilmələrlə xalça toxunması prosesi başlanır. İlmə hər dəfə bir cüt ərişə bənd edilir. Hər 2-3 ilmə çini hazır olandan sonra üst oxun baş paraları çıxarılıb əriş tayları boşaldılır və toxunmuş hissə vərəngalanın köməyi ilə fırladılaraq hananın arxasına keçirilir. Sonra baş paraları yerbəyer edilməklə hana yenidən tarazlanır və toxuma prosesi davam etdirilir.

Xalça çeşnilərinin böyük əksəriyyəti ornamental bəzək xüsusiyyətlərinə görə haşiyə və mərkəz olmaqla iki hissəyə ayrılır. «Çiçi» xalça kompozisiyasında bir qayda olaraq haşiyə – «zəncil», mərkəz isə «zimi» adlanır. «Zimi»nin toxunmasına xüsusi təcrübəli ustalar nəzarət etməlidirlər.

Çeşni növündən asılı olaraq xalçaların haşiyə («zəncil») və mərkəz («zimi») naxışları həm forma, həm də ilmələrin rəng uyarı etibarilə bir-birindən fərqlənir. Hətta eyni çeşnidə toxunmuş xalçanın rəng uyarında toxucunun zövqündən, xoşlayıb seçdiyi boya çalarından asılı olaraq, nəqşlərin icrasında bənzərsizlik nəzərə çarpır.

Çeşni növündən asılı olaraq, haşiyə («zəncil») bir neçə zolaqdan ibarət toxunur. Mərkəz zolağı, adətən, xeyli enli olmaqla iri naxışlarla toxunur. Onun hər iki yanında xırda naxışlı dar zolaqlar əhatə edir. Dar zolaqlar çox vaxt naxış forması və rəng uyarı cəhətdən bir-birini təkrarlamalıdır. «Zəncil»in qıraq haşiyələri adətən «zimi»nin yerliyi ilə ümumi rəng vəhdəti təşkil edir.

Xalçanın dekorativ bəzək kompozisiyasının əsas məğzini mərkəz – «zimi» naxışları təşkil edir. Bu səbəbdən də «zimi» naxışları mahiyyət etibarilə bu və ya digər çeşnini müəyyən edən başlıca meyar sayılır.

Xalçanın yanları üçqat bərkidilmiş xüsusi «uc ipi» ilə ayrıca hörülür. Bunun üçün xalça tədricən toxunub qalxdıqca, onun hər iki yanından üçqat ərişin arası hörülüb ilmə ilə bərabərləşdirilir.

¹⁷ Ч. Мүчири, Азербайжан халчачылыгынын технологи үсуллары, Ба-
кы, 1987, с.21-23.

Azərbaycanda qədim tarixə malik olan xalçaçılıq sənəti tatların da əsas məşğuliyyətlərindən birinə çevrilmiş və Azərbaycan xalçasının şöhrətini yüksəltmək sahəsində böyük iş görmüşlər.

3. ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏR

Adət və ənənələr insanın doğulduğu gündən ölümünə qədər onu müşaiyət edir. Məişətin bir çox təzahürləri adət-ənənələrsiz keçinə bilməz.

Adət və ənənələr hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Hər bir xalqın mədəniyyəti, milli iftixar hissi, etnik zövqü mənəviyyəti onun adət və ənənələrində öz əksini tapmışdır.

Əsrlər boyu tatların adət-ənənələri Azərbaycan xalqının adət-ənənələri ilə qaynayıb qarışmış və Azərbaycan xalqının vahid mədəniyyətinə çevrilmişdir. Müşahidə olunan arxeoloji mədəni əyalətlər bütün dövrlərdə müəyyən xalqlar və ya tayfaların yaşayış yerinə uyğun gəlir¹⁸.

Belə ki, başqa etnik qruplar və ya xalqlar kimi uzun müddət bu ərazilərdə yaşamış tatlar – Zaqafqaziyanın qədim Sasanilərinə olan bir xalq üçün gəlib başqa tayfalar maddi və mənəvi mədəniyyət yaratmışlar¹⁹. Bu mədəniyyəti tatların özü əsrlər boyu topladığı təcrübə əsasında, öz həyat tərzini təkmilləşdirdikcə, adət və ənənələrini də yetkinləşdirmişlər. Bu mədəni yetkinləşdirmədə şübhəsiz ki, ətrafda yaşayan xalq və etnik qrupların, tatların onlarla olan bu və ya başqa münasibət formaları vasitəsilə keçən mədəni təsirini əsla inkar etmək olmaz. Hər bir etnik qrup içərisində yaranan adət-ənənələr, bu qrupun üzvləri arasındakı münasibətləri tamamilə özündə əks etdirir. Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif etnik qrupların, o cümlədən tatların da fərdi-etnik və özünəməx-

sus xüsusiyyətlərini öyrənərkən məhz onların öz dəsti-xəttinə nəzər yetirilməlidir. Belə ki, burada xarakter əhəmiyyəti olmayan ikinci dərəcəli tarixi fakt və hadisələri nəzərdə saxlamaqdansa, yerli əhalinin etnik tərkibinin dəyişilməsinə səbəb olmuş əsas tarixi faktları, əhalinin mədəni münasibətlərini həlledici və mühüm amil kimi nəzərdə saxlamaq lazımdır²⁰.

Bir kiçik etnik qrup kimi tatların mənəvi mədəniyyətində özünəməxsusluq elementləri həmişə göz qabağında olmuşdur.

Tatların adət-ənənələri içərisində ailə-məişət məsələləri mühüm yer tutur. Bir qayda olaraq tatlarda ailənin başında ata durur. Onun sözü ailə üçün qanun olmalıdır. Ailə ilə əlaqədar bütün məsələləri, kəndin, obanın bu və ya digər tədbirində iştirak edib-etməməyi həll etmək məsələsi yalnız onun səlahiyyətindədir. Atanın qərarı qətidir. Ataya qayıtmağa ailə üzvlərindən heç kəs, hətta böyük oğul belə cəsarət etmir. Tatlar arasında ataya hörmət diqqəti cəlb etməyə bilməz. Bir çox tat ailələrində ata hələ yeməyi qurtarmayıbsa heç kəs durmur və onun süfrədə yeyib qurtarmasını gözləyirlər. Oğul, evlənmək və s. məsələlər barəsində atası ilə danışmağa cürət etmir. Bu məsələlərdə ana ata ilə oğul arasında vasitəçi rolunu oynayır. Atanın yanında oğul öz arvadı və uşaqlarını danışdır-mır, onların adını çəkmir. Əgər oğulun övladı körpədirsə, oğul ata yanında onu qucağa almır, belə halda hətta gənc ana qaynatanın yanında bunu etmir. Tat gəncləri öz atasının, əmisinin yanında papiros çəkməz, spirtli içkilər qəbul etməzlər. İndi də bu gözəl davranış və əxlaq normasını pozan olduqca azdır.

Tatların toy adətlərində bir çox maraqlı cizgilər mövcuddur. Oğlanlar adətən evlənmə yaşına çatdıqdan sonra ailə başçısının razılığı ilə evlənilirlər. Qız almaq üçün oğlan atası qərara gələndən sonra kəndin hörmətli ağsaqqal kişilərindən seçir, evinə qonaq çağırır və həmin qızın ata-anasının razılığını almaq üçün elçi gətirmələrini xahiş edir. Bir qayda olaraq göndərilən elçilərə rədd cavabı vermək mədəniyyətsizlik sayılır. Əgər qız atası öz qızını vermək

¹⁸ А.П.Монгайт, Археологические культуры и этнические общности, - «Народы Азии и Африки», 1957, №1, с.53.

¹⁹ Г.А.Кулиев, Таты, - «Народы Кавказа», т. II, М., 1962, с.181.

²⁰ Н.Н.Третьяков, Этнический процесс и археология, - «Советская археология», 1962, №4, с.17.

istəməyirsə, bunu bilavasitə oğlan evinə çatdırır. Gənc qız və ya oğlan valideynlərin icazəsi olmadan nigah münasibətlərinə girə bilməzlər. Yaxın qan qohumları ilə ailə qurmaq tatlar arasında bir növ arzuolunmaz hesab olunur. Çünki yerli inanclara görə, bu sonradan qurulan ailədə pis nəticələrə gətirib çıxara bilər (doğulan uşaqlarda şikəstlik və s.). Lakin bir çox tat kəndlərində (məsələn, Qonaqkənd zonasında – M.Ə.) əksinə olaraq, qohumla ailə qurmaq ön plana çəkilir. Razılıq əldə etmiş oğlan evində, ata öz qohum-əqrabasından bir neçə nəfəri qız evinə nə qədər «başlıq» (tat dilində adətən «xərc») verəcəyini müəyyənləşdirmək üçün danışıklara göndərir. Bu «xərc» mal və ya birbaşa pul şəklində ola bilər. «Xərc» vermək tatlar arasında ən mütləq toy adətlərindən biridir. Tatların toy adətləri içərisində təbəqə münasibətləri demək olar ki, olmamışdır. Yəni adətlərdə xan, bəy, kəndxuda, kəndli, nökar, varlı, kasıb məsələləri mühüm rol oynamamışdır. Varlı öz qızını kasıba verir, kasıb öz oğluna varlı kəndlinin qızını alır və s.

Tatlarda toy meydanı – toyxana adətən toy olan evin yaxınlığında qurulur və günəşdən və ya yağışdan qorunmaq məqsədilə toyxananın üstünə toxunma yarpaq (müasir dövrdə çadır örtükləri – M.Ə.) örtülür. Musiqiçilər üçün nisbətən hündür olan xüsusi yer ayrılır. Toyxanaya bütün kənd camaatı – qadınlar, uşaqlar, qocalar, cavanlar gələ bilər. Müasir formada desək, giriş azaddır. Toyxanada camaatın oturması üçün yerlər düzəldilir. Toyxanalarda yeyib-ichmək bir qayda olaraq verilmir. Yeyib-ichən yer toy sahibinin həyatında düzəldilmiş xüsusi stollarda verilir. Toyxanada bəylə-gəlin bir yerdə oturmaz. Bəy ara-sıra görünər. Gəlin isə hələ gətirilmədiyi üçün toyda iştirak etməz.

Toy üçün çağırılan musiqiçilərlə zəhmət haqları barəsində bir neçə formada danışılar aparıla bilər. Bunun birincisi, əvvəlcədən razılaşdırılmış məbləğ məsələsi, ikincisi isə toyda oynayan oynayanların qohum-qardaşı, dostu və ümumiyyətlə hər kim istəyirsə meydana çıxıb əlinə pul verdiyi və «şabaş» adlanan pulun musiqiçilərə verilməsidir. İkinci halda musiqiçilər dəstəsi bir növ risk etmiş olurlar. Çünki «şabaş» az və ya çox ola bilərdi.

Toyun sonunda meydanın kənarında bəy üçün xüsusi yer hazırlanır. Bəy sağdışı və soldışı ilə musiqi sədaları altında meydana daxil olur. Bəyin tərəfindən sonra bəy öz toyunda oynayır. Bəy oynayıb qurtarır, keçib onun və onu müşaiyət edənlər üçün hazırlanan yerdə dayanır. Bu zaman onun ən əziz adamları onu təbrik edir, cibinə pul, boynuna xələt atırlar. Tat toylarında bəylə gəlinin bir yerdə meydanda oynamasına son illərə qədər demək olar ki, təsadüf olunmamışdır²¹. Son onilliklərə qədər, bəy tərəfindən sonra, toyda gəlin gətirdi mərasimi başlanırdı. Musiqiçilər dəstəsi toy əhli ilə birlikdə musiqi sədaları altında qız evinə gedib, oradan gəlini gətirərdilər. Bəy evinə gətirilən gəlin adətən bəzədilmiş ata minir (son onilliklərdə maşına), musiqi ilə müşaiyət olunan dəstənin köməyi ilə oğlan evinə gətirilir. Gəlinin üzü bir qayda olaraq bağlı olardı. Bəy evinə gedən gəlini ziyankar qüvvələrdən mühafizə edən qüvvə və vasitə gəlinin qabağında aparılan lampadır. Lampanın sönməsi yaxşı əlamət sayılmır. Bu adət tatlarda atəşpərəstliyin qalıq kimi hesab oluna bilər. Odun müqəddəsliyi, sönməzliyi, oda inam qalıq beləcə toy adətlərində də qalmaqdadır. Oğlan evinə gələn gəlin, yuxarıda qeyd etdiyimiz tat ailə qanunlarına tabe olmalı, onlara hörmətlə yanaşmalıdır.

Tat ailə-məişət adətləri içərisində islamdan gələn çoxarvadlılıq çox az yayılmış və sonralar tamamilə yox olmuşdur. Tatların digər toy adətləri tamamilə bütün Azərbaycan xalqının adətləri ilə üst-üstə düşdüyü üçün onlardan biz bəhs etməyəcəyik.

Tatların adət və ənənələri içərisində XX əsrin əvvəllərində «qan bahası» adəti qalmaqda idi. Belə ki, əgər biri digərinin təsadüf nəticəsində ölümünə səbəb olsaydı, yaxud qəsdən öldürsəydi, mütləq «qan bahası»nı pulla ödəməli idi. Əks təqdirdə öldürülənin yaxın qohumları «qan-qandı» prinsipini əsas tutaraq günahkarı öldürməli idi²². Qan bahasının miqdarı müəyyən olunub öldürülənin ailəsinə verildəndən sonra qatil, yaşlı adamların dediyinə görə keçmişdə öz adamlarının müşaiyəti ilə bir əlində xəncər, o bi-

²¹ М.И.Начыжев, Тој-дүүн хэзинэмиздэн, Бакы, 1995, с.40.

²² Народы Кавказа, т. II, с.185.

ri əlində Quran öldürüləninin evinə gəlirdi. Qılınc və ya xəncər o deməkdir ki, həmin xəncərlə istəsələr onu öldürələr, o, öz qanını halal edir. Bu halda öldürüləninin adamları Quran xətrinə onu bağışlayırdılar.

Tatların geyim və bəzək adətləri hal-hazırda bütün Azərbaycan xalqının geyim və bəzək adətləri ilə eynilik təşkil edir. Lakin XX əsrin əvvəllərinə qədər tatlarda arxaik geyim elementləri üstünlük təşkil etmişdir. O vaxtlarda tatların kişilərinin paltarını əsasən çuxa, arxalıq, boyuna bağlanmış şal, üstündən enli dəri qayış bağlanmış uzun köynək təşkil etmişdir. Keçmişdə tatlar kətəndən yerli parça toxuyar, ondan kobud yunlu şalvar tikərdilər. Kişilərin şalvarı qəlife tipində olub, dizdən aşağı bədənə yapışmalı idi. Həm uzun alt tuman, həm də şalvar ayağın boğazına iki tərəfdən sallanan iplə bağlanmalı idi. Tatlar əsasən çöldə çarıq, evdə isə nadir hallarda məhs geyinirdilər. Hətta yaym istisində də dağ kəndlərində yaşayan qocaman tat kişiləri başlarına qoyun dərisindən tük-lü dairəvi şəkilli papaq qoyardılar. Yaşlı kişilər yatarkən başlarına papaq qoyarlar. Bu adətən yun parça və ya sadəcə keçədən toxunulmuş gecə papağıdır ki, buna tat dilində «təsək» deyirlər. Bu söz tatların dilində hələ qədim fars dilindən qalmışdır.

Qadınların paltarlarını üst-üstə bir neçə qat geyinilmiş, ədəkləri ayaqlarının üstünü örtən, sinəsi, ətəyi, qollarının dövrəsi gümüş və qızıl pullarla düzülmüş rəngbərəng paltar təşkil edir. Onların paltarlarının qolu mütləq əl barmaqlarının üstünü örtməli idi. Qadınlar başlarına iki və üç baş örtüyü bağlayır və arxaya atardılar. Alın bərk bağlanmalıdır. Əvvəllər tat qadınları evdə hazırlanan göndən tikilmiş burnu yuxarıya tərəf qalxaraq geriyyə əyilən məhs geyinirdilər.

Qış vaxtı kişilər qalın kürkü əvəz edən sıxıqlı geyinirdilər. İndiki zamanda isə tatlar dövrün elmi-texniki tərəqqisi ilə ayaqlasaraq, daha müasir və gözəl geyinməyə üstünlük verirlər.

Tat geyimlərindən bəhs edərkən, onların milli-etnik xüsusiyyətlərini və onların inkişaf mərhələlərini aydınlaşdırmaq üçün külli miqdarda etnoqrafik materiallar toplamaq lazımdır. Maddi

mədəniyyətin hər hansı bir sahəsindən ən çox milli etnik spesifikasiya geyimlərdə öz əksini tapır. Bu məsələyə də tarixilik nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq onu düzgün elmi təhlil etdikdə, bu və ya başqa etnik qrupun maddi mədəniyyətinin yüksəliş və tərəqqi mərhələlərini müəyyən etmək olar.

Azərbaycan tatları arasında qonaqpərvərlik çox geniş inkişaf etmişdir. Ona görə də tatların yemək mədəniyyəti qədim zamanlardan inkişaf etməyə başlamışdır. Tatların yeməyi əsasən sa-cın üstündə bişən nazik lavaşdan, təndirdə bişirilən xaş-xaşlı təndir çörəyindən, bozbaş, xəşil, xəngəl, aş və müxtəlif kabablardan ibarətdir. Tatlar xüsusilə xəmir xörəklərini çox sevir, undan müxtəlif adlı xörəklər bişirirlər: əriştə, ərdəva, umac, xəşil, xəngəl, baturma, quymaq və s. Tatlar təndir çörəyi və lavaşı çox sevirlər. Tatlar ən yaxşı yeməyi qonağa verirlər. Qonağın rahatlığı üçün hər cür şərait yaradırlar. Tatlar qonaq üçün evdə olan ən qiymətli əşyanı belə əsirgəməzlər.

Tatların adət və ənənələrində el inancları və sınımaları mühüm yer tutur. Tatların məişətində qalan dini qalıqlar, genetik cəhətdən islamıyyətə qədərki adət və ənənələrə aid olan dini adətlər bu etnik qrupun məişətində, islam dininin özündən gələn adətlərə nisbətən daha davamlıdır. Məhz bu baxımdan da tatların bəzi əqidə, inam və adətləri diqqəti cəlb edir. Tatların fikrincə, adamlar içərisində son dərəcə pis nəzəri olanlar vardır ki, «bunlar hər şeyi gözə gətirər, hətta daşa da «yaxşı» desə, onu çatladıb torpağa döndərə bilər». Adətən hər kəndin özünəməxsus «pis gözə malik» olan adamları vardır. Qadınlar kiçik uşaqlarını bir toydan və ya məclisdən gətirdikdən sonra içəri girən kimi, bir ovuc duz götürər, uşağın başına çevirirlər. «Pis nəzəri görüm odda yansın» deyib duzu oda atarlar. Primitiv dini inama aid olan «göz dəymə» haqqındakı təsəvvür keçmişdə bütün xalqlara aid olan bu inam həm də məişətdə xüsusilə möhkəm qalmaqdadır²³. Bu inam müxtəlif din formalarına xidmət edərək bizim günlərə qədər özünü qoruya bilmişdir. Bu

²³ Л.Ю.Штернберг, Первобытная религия в свете этнографии, М., 1936, с.293.

inam hətta dini adət və mərasimlərə laqeyd yanaşan tamamilə dinsiz olan adamlarda belə yalnız şüurlu şəkildə adət üzrə «göz dəyməy» inanır. Həmin inama aid olan mərasimi yerinə yetirir²⁴. Bu qeyri-adi qüvvəyə qarşı tatlar mübarizə aparır və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına çalışırlar. Bunun üçün çuldaq (qırx dəvə qızmar dəmiri suya salıb çıxarmalı, həmin suyu «göz dəymiş» adama içirtməli), Quran ayələri yazılmış dua, göz muncuğu, ilan qabığı (paltara tikmək), dəvə tükü (paltarın bir yerində gizlətmək), duz, soğan, sarımsaq, istiot (paltarın astarına), papağa tikmək, üskük və ispend yandırır onların tüstüsünü «göz dəyən» insana üfürmək (burada ispend sözü Avestadakı «müqəddəs», «pak» mənələrindən işlənən «spenta» sözünün dəyişilmiş formasıdır – M.Ə.), «pis gözü» olan adamın paltarından bir sap və ya bir tikə yandırır «göz dəyən» üstündən tüstülətmək və başqa vasitələrdən istifadə olunur.

Bir sıra tat kəndlərində cin-əcinnə, şeytan, iblis, div, xortdan kimi fəvqəlgüvvələrə inam hələ də qalmaqdadır. Uşaqları onlarla qorxudur, pirləri, müqəddəs yerləri demək olar ki, müntəzəm ziyarət edirlər. Tatların qədim inamlarına görə hər arzuya, hər əmələ və hər bir pis xəstəliyi aradan qaldırmağa görə ayrı-ayrı pirlər mövcuddur.

Tatların yuxuya böyük inamı vardır, onların arasında məşhur yuxuyozanlar mövcuddur. Yatanda çıxıran uşağın, ümumiyyətlə, gecələr qorxan uşağın yastığının altına çörək parçası qoyarlar.

Adət-ənənələrin bir sıra maraqlı məsələləri kimi tatların ölüm və dəfn mərasimləri də bəzi cəhətlərinə görə maraqlıdır. İlk baxışdan müsəlman adət-ənənələrinə (əsasən müsəlman tatlarda – M.Ə.) əsaslansa da, burada ilkin, qədim adət-ənənələri də görmək olar. Bu heç də təəccüb doğurmur. Məhz bu sahə ən qədim adətləri özündə hifz edərək bu günə qədər yaşamış və bizə gəlib çatmışdır. Tatların adətlərində ölü ilə birlikdə şey basdırmaq kimi qədim adə-

tin qabarıq nümunələrini görməsək də, bəzən bunun hər halda izlərini görmək olar ki, bu da islam dini ilə bir araya sığmır. Qadının qəbrinə boyunbağı, qolbağ atmaq, uşağın qəbri üstünə bəzi qab-qacaq, parçalar atmaq qədim dəfn etmə mərasiminin qalıdır. Ölülərin qəbri üstünə çörək, şirniyyat (halva, konfet, peçenye və s.) qoyulması da həmin qədim və ibtidai ölü basdırma adətinin arxaik qalıdır. Orta fars kitablarında göstərilirdi ki, insan öldəndən sonra onun ruhu üç gün-üç gecə hələ «sahibinin» başının üstündə qalır. Bu üç gün ərzində ölənə yaxın adamları onun ruhunu cuşa gətirmək, onu gözləyən sınaqdan qorxmamaq üçün yanında dua oxuyurlar. Tatlar yaxın zamanlara qədər bu adətə sadıq qalmışdılar.

Ümumiyyətlə, tatların həyat, ölüm, ruh, axirət dünyası haqqındakı əqidələri, həmin məsələlər barəsində bu etnik qrupun şüurunda kök salmış inamla həmin məsələlər haqqında şərqin bir sıra qədim xalqları, xüsusilə bəşər tarixinin qədim abidəsi olan Avesta tələbləri və Zərdüşt təliminə riayət etmiş xalqların şüurundakı əqidə və fəlsəfi dünyagörüşü ilə bir yaxınlıq və uyğunluq vardır. Bu isə tatların qədim tarixə malik olan xalqların etnik qalıqları olması fikrini bir daha təsdiqləmiş olur.

Tatlar arasında köhnə inam və etiqadın qalıqları bu günə qədər qalmaqdadır. Tatların əqidəsinə görə Günəş, Ay və ulduzlar ilahi qüvvəyə malikdirlər. Ağır dərddə, ruhi sarsıntıya düşər olmuş xəstələri müalicə etmək üçün tatlar gecə su və ya süd tökülmüş qabı evin damına və ya həyətə çıxarırlar, xəstə adam həmin qabın içinə baxır, Ayın və ya ulduzların əksini orada görəndə kimi xəstə, qabın içindəki su və ya südü birnəfəsə içir. Xəstə guya bundan sonra şəfa tapacaqdır. Burada heç şübhəsiz, qədim dindən qalmış bir adət – səma cisimlərinin sakral gücünə inam etiqadı öz əksini tapmışdır²⁵. Bədənə daxil olmuş kənar və bəd ruhların xəstə bədəninə qovulması üçün belə müalicə üsulu Avestada da təsvir olunmuşdu. Avestanın bir çox hissələrində Günəş adlı Allahdan bəhs olunur, ona sitayiş olunması mühüm sayılır.

²⁴ Г.П.Синесарев, Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, М., 1969, с.24.

²⁵ МИ.Һачыјев, Тој-дүүн хэзинэмиздэн, с.85.

Tatlar arasında ən qədim adətlərdən biri də oda ilahi münasibətlərin qalıqlarıdır. Avestaya görə od Ahurəməzdanın (Xeyir alahı – M.Ə.) oğludur. Zərdüşdə görə od əzəmətli, güclü və qüdrətli-dir. «Zərdüş odu» qalanmış ocağın, yanan odun alovu deyil, insanın daxilində yanan işıqdır²⁶. Tatlarda evin ocağında odun sönməsi, qonşudan od istəmək yaxşı əlamət sayılır. Ocaq tatlar üçün son dərəcə müqəddəsdir. Atəşpərəstliyin qalıqlarını öz yaddaşlarında saxlayan tatlar üçün bu ocaq Zərdüştü əvəz edir.

Tatlarda təbiət hadisələrinə – yağışa, küləyə və s. olan ehtiramı da Avestadan süzülüb gəlmişdir. Olduqca çoxlu yağıntı olduqda, təsərrüfata bu yağıntının zərər vuracağı təhlükəsi qarşıya çıxdıqda, böyük bir kəfkiyə Günəş əlaməti olan qırmızı parça sarılır. Bu kəfkir qapı-qapı gəzdirilir. Bu kəfkiri gəzdiren şəxs hansı evə yaxınlaşarsa, onu qapıda evin adamlarından biri əlində təsərrüfatın məhsulu nişanəsi olan çörəklə qarşılmalıdır. Həmin çörək kəfkirin qırmızı parçasına toxundurulur. Sonra həmin çörək evin adamları arasında bölüşdürülür. Bundan sonra kənd əhalisi tezliklə gün çıxacağı və qorxulu yağıntının kəsiləcəyinə ürəkdən inanırlar. Yağış yağarkən baltanın kəsən tərəfini yağışa qarşı qoymaq adəti də qalmaqdadır. Əgər damcı baltanın kəsən tərəfinə düşərsə, yağış o dəqiqə dayanacaqdır.

Daş dövrünün qalığı olan və hal-hazırda tatlar arasında yayılmış daşa ilahi qüvvə münasibəti də maraqlı adətlərdən biridir.

Quraqlıq olduqda qara bir daşı ipə bağlayıb suya salır, onu yağış yağana kimi sudan çəkib çıxarmırlar. Tatlara görə bu daş mütləq yağış yağdıracaq. Yaxud bunun tərsinə olaraq, yağış yağmasını istəmədikdə, yenə də qara bir daşı külə və ya torpağa basdırırdılar. İnama görə, yağış yağmazdı. Tatlar arasında daşa ilahi münasibət həyat hadisələri və qüvvələri qarşısında acizlik göstərən ibtidai insanın yaratmış olduğu ilahi qüvvə toteminin min illər ərzində insanların şüurunda kök salmış bu günkü qalığından başqa bir şey deyildi.

²⁶ E.Əlibəyzadə, Avesta – Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir, Bakı, 2005, s.125.

Dəmir dövrünə keçən bəşər aləmi dəmirə sitayiş etməyə başlayır və dəmiri ilahi qüvvə, möcüzə yarada bilən, insana kömək edə bilən qüdrətli alət hesab edir. Bu inam tatlar arasında da möhkəm kök sala bilmişdir. Tatlar yeni bir heyvan alarsa, həmin heyvanın tövləsinin qapısından içəri keçirməzdən əvvəl tövlə qapısı astanasına bir parça dəmir qoyur. Sonra heyvan tövləyə aparılır. Belə etdikdə onlar arxayın olurlar ki, bu heyvana dərd-bəla toxuna bilməz. Əgər bir nəfər evdən ya qonşuya gedir, ya da uzaq səfərə çıxarsa, qapının astanasına ucu iti olan kiçik dəmir parçası sancılır və o adam evə qayıtmayınca həmin dəmir oradan çıxarılmır. İnama görə, bu dəmir həmin şəxsin salamat qayıtmasına kömək edir.

Tatların adət və ənənələrində fetişizm nümunələrinin bariz əlamətlərini bu gün də müşahidə etmək olar. Tatlar qoca canavarın dərisindən bir tikəni, yaxud pişik tükünü oğlan və qız uşağının paltarının bir yerində tikir, ev heyvanlarının boynundan asırlar. Hasarın başına heyvan kəlləsi, dağ keçisi buynuzu və s. qoyurlar. Tatlar evdə olan ilanı öldürməz, onu evin ilanı hesab edirlər. Hər evin guya bir ilanı – onun qoruyucusu, keşikçisi olmalıdır. Bu ilan həmin evi guya bəlalardan qoruyur.

Tatların adətləri içərisində ev quşlarına münasibət xüsusi yer tutur. Tatlar vaxtsız banlayan xoruzun üç gün müddətində pipiyini kəsirlər. Əgər bu kömək etməzsə, onda həmin xoruzun başı kəsilir. Uzaq bir yerə səfərə getmiş istekli adamının sağ və salamat yaxın günlərdə qayıdıb-qayıtmayacağını soruşan şəxs öz sualından sonra xoruz banını eşidərsə sevinir. Tatlara görə uşağı pis nəzərdən qorumaq üçün həmin evdə mütləq xoruz saxlamaq lazımdır. Bu qədim farslardan və sonra da Sasanilərdən qalma əski adətlərdən biridir.

Tatların ev heyvanlarından itə, ata münasibətləri də özünəməxsus adətləri ilə tənzimlənir. Tatların digər heyvanlara münasibəti də onların adət-ənənələri üzərində qurulmuş və zaman süzgecindən süzülüb bu günkü günə qədər yaşamışdır.

Tatların adət-ənənələrində bitkilərə münasibət də xüsusi yer tutur. Bitkilərdən tatlar ilk növbədə müalicə üsulları vasitəsi

kimi istifadə edirlər. Əgər qulaq ağrıyarsa və bu ağrı qulağa qan axmaq dandırırsa, vena damarını çərməli, bir qədər qan çıxmasına imkan verməli, sonra isə qulağa badam yağı, güləb və ya sirkə damızdırmaq lazımdır. Boğaz ağrısında qara tut mürəbbəsi, sirkə, güləb boğaza sürməli, sumağı qaynadıb onun suyunu gündə bir neçə dəfə qarqara etməli, alça suyu içməli, turşu qurusu yeyilməlidir. Əgər boğaz içəridən və ya bayırdan şişibse, baş soğanı kələm və çuğundur yarpağı ilə qaynadıb əzməli, sonra bir az pambıq və ya təmiz əski parçasını həmin məhlulda isladıb qaynadılmış şeylərin məhlulunu qarışdırmaqlı, ondan bir qədər suda isladılmış pambıq və ya əskinin üstünə sürməli, bir qədər soyudub boğazı yandırmaq dərəcəyə çatdıraraq isti-isti boğaza yapışdırmaqlı, üstündən parça və ya dəsmalla boğazın ətrafına bağlanmalıdır. Bir neçə dəfə belə edilərsə boğazın ırını yetişib partlayacaqdır. Əgər bir nəfər çox tərləyirsə, kəndələşin yetişmiş dənələrindən bir qədər qızıl gül ilə qarışdırıb xəmir etməli, həmin məhlul xəstənin bədəninə sürülməlidir.

Tat kəndlərində bəzi bitkilər xalq üçün təbii təqvim rolunu oynayır. Məsələn, kəndələş yetişib, üstü qaralan zaman arı pətəklərindən kəsib bal götürmək olar. Yaxud tatlarda «qəm-qəb» adlanan (xoruz gözü – M.Ə.) bitki yetişən zaman yazlıq toxum səpini başlayır.

Bəzi çubuqları tatlar heyvana, insana vurmazlar. Bu pis niyyətli, bədbəxtlik gətirən ağacın çubuğudur.

Bəzi bitkilər tatlar arasında təbii dərman və məişət vasitəsi kimi istifadə olunur. Məsələn, tatlarda «geznə» (gicitkən) qarnında qurd olan heyvana verilir, «hindalı» (əvəlik) zökəm üçün dərmandır. Düyü ilə qaynadılıb xəstəyə verilir. «Purnə» (yarpız) qarın ağrısına düşmüş adama yumurta sarısı və çayla qarışdırılıb verilir və s.

Tatların adət-ənənələri içərisində Novruz bayramını qeyd etmək maraqlıdır. Tatlarda Novruzdan qabaq səməni yetişdirirlər. Lakin onlar Novruz üçün hazırlanan göyərtili nimçəsi üçün arpadan daha çox istifadə edir, səməni üçün arpaya daha çox üstünlük ve-

rirlər. Qədim İran xalqları da bu məqsəd üçün arpaya daha üstünlük verir, hətta arpadan göyərtili səməninə şahlara layiq hesab edir, sini içində padşaha hədiyyə aparırdılar. Çünki padşah arpaya baxmağı daha xoş məramlı hesab edərdi. Tatlar Novruz bayramında göy səməninə ətrafında dövrə vurub oynayır, bahar mahnıları oxuyur, gur bahar yağışları arzulayırdılar. Bu adət də qədim iranlılardan qalma hesab oluna bilər. Qədim iran xalqları «bahar mahnıları oxuyar, yağışa sitayiş edərdilər. Tatlar üçün bu bayramın dinlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tatlar Novruzdan qabaq evlərini təmir edir, ağ şirə ilə ağardır, ev əşyalarını təmizləyir, evi, həyəti süpürür, güləb suyu hazırlayır, qohumlara və qonşulara paylayırdılar»²⁷.

İslamdan qabaq atəşpərəst olan tatlar ilin sonuncu çərşənbə axşamında oda olan sonsuz ehtiramını tam dolğunluğu ilə üzə vururlar. Evlərin qabağında, yol və ya meydanlarda hamı tonqal qalayır, üstündən tullanırlar. Tatların adətincə tonqalın üstündən əvvəl nişanlı qızlar və oğlanlar tullanmalıdırlar. Bu gecəyə bəzən tat kəndlərində «şöçiraqi» deyirlər ki, bu da çıraqban gecə deməkdir. Axır çərşənbə axşamında keçən ilin günahlarını təmizləmək və yeni ilə «pak» gəlmək üçün odun üstündən tullanmaq icra olunur. Novruzdan qabaq həmin gecə tatların adətinə görə «arzu düyünü» də icra olunur. Tatlar bu və ya başqa arzu niyyət edərək öz arzusunu şirniyə, qoğala, çərəzə deyir, onu da adamlara paylayır, ümid edir ki, onun bu arzusu həyata keçəcəkdir.

Novruz bayramında uşaqlar damlara çıxıb bacadan torba sallayırlar, bacasından torba sallanmış ev sahibi uşağın torbasına qoğal, rəngli yumurta və s. qoymalıdır, Novruz bayramında bacadan torba sallayan, qapıya gələn adamın sifətinə su çiləyərlər. Bu qədim dövrlərdən qalma adətdir. Sasanilər dövründə belə bir qayda vardı ki, Novruz bayramı ərəfəsində bir-birinin qapısına gedən adamlar bir-birinə su atardı²⁸. Novruz günündə tatlarda yumurta döyüşdürmək yaxın keçmişə qədər çox geniş yayılmışdı. Novruz

²⁷ H.А.Гулијев, Мәишәтимиздә адәт вә әнәнәләр, Бакы, 1976, с.46-47.

²⁸ Г.П.Снекарев, Göstәrilән әсәр, с.84-85.

bayramı günü döyüşdürmək üçün xüsusi bərk yumurtalar seçilərdi. Uduzan öz yumurtasını udana verərdi. Beləliklə, bəzən bir adam yüzlərlə yumurta udub öz evinə aparar və sonra onları qonşulara paylayardılar. Kəndlərdə yumurta döyüşdürmək üzrə xüsusi ad qazanmış adamlar olardı.

Tatların bir çox Novruz adətləri və ənənələri qədim zamanlardan üzü bəri yaddaşlarda saxlanmaqla bizə gəlib çatmışdır.

Tat kəndlərində hər bir ailə özünə ev tikir. Evlər adətən bir-birindən xeyli aralı olur. Çünki hər bir evin ətrafında onun həyat, bağ-bostan sahələri olur. Evlər çox vaxt daşdan və ya çiy kərpicdən tikilir. Mal tövləsi ev-eşikdən nisbətən uzaqda tikilməlidir.

Tatların fikrincə, insanın ən ümdə vəzifəsi məhz bu həyatda, yaşadığı real dünyada ev tikmək, ailə qurmaq, nəsil artırmaq, oturaq həyat keçirməkdir. Torpağa böyük ehtiram və məhəbbətlə yanaşan tatlar, onu insanın həyat mənbəyi adlandırırlar. Tatların əqidəsinə görə, insanın öz ətrafındakılara, yoldaşlarına, öz həmcinslərinə ehtiram və qayğı ilə yanaşmağı, bir-birinin xeyrində və şərinə iştirak etməyi, köməklik göstərməyi insanlığın gözəl simasını təcəssüm etdirən, qəlbin paklığını sübut edən ən yaxşı amildir.

Tatların çörəyə, taxıla – bu mühüm təsərrüfat məhsullarına, alın təri ilə qazanılmış bu nemətlərə olan müqəddəs münasibəti də – xəstənin başı altına çörək qoymaq, gözdəyməsinə qarşı uşağın yaxasına çörək tikmək və s. kimi adətlər məhz eynilə Avestadan gələn qaydalardır ki, bir sıra xalqların da ənənələrində bu günə qədər qalmaqdadır.

Tatların adətlərinə görə yazdan bir neçə gün qabaq və hətta yaz girəndən sonra da bərk qar yağa bilər ki, bu da «qarı günləri» adlanır. Deyilənə görə, artıq qışın qurtarıb yaz gəldiyini, günün ətrafı qızdığını görə bir qarı öz oğlaqlarını qabağma qatıb çölə otarmağa aparır. Gün o qədər isti imiş ki, qarı yüngül paltar geyinibmiş. Bir az keçəndən sonra göyü qara buludlar alır, soyuq külək əsir, qar yağır, çovğun olur. Qarının oğlaqları qırılır, özü də kəndə çata bilməyərək yolda donur. Ona görə də tatlar indi də yaz qabağı

çölə, meşəyə gedən adama ehtiyatlı olmağı, qalın geyinməyi tövsiyyə edirlər.

Tatların yaşayış məişətində son yaxın illərə qədər (bəzi yerlərdə hətta indi də – M.Ə.) icma münasibətləri qalıqları qalmışdır. Belə ki, hər hansı bir işi görməkdən ötrü, qohum-qonşu bir yerə yığılaraq, həmin işi köməkləşib qısa müddətdə aradan çıxarırdılar. Tatlarda «örəz» adlanan bu adət eynilə sonradan digər qonşu və ya qohumun işi üçün də təşkil olunurdu.

Tatlar əsasən ev tikən zaman «örəz» prinsipindən istifadə edirlər. Bütün məhəllə bir yerə yığılaraq hər kəs əlindən gələn köməyi etməklə evtikənin evinin qısa bir zamanda hazır olmasına yardım edirlər. «Örəz» prinsipindən xırda məişət işlərində də geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn üçün qonşu arvadlar bir yerə yığılaraq növbə ilə bu və ya digər qonşuya çörək bişirmə mərasimi həyata keçirirdilər. Tatlar bu üsuldan əkinin əkilməsi, onun biçilib yığılmasında keçmişdə daha tez-tez istifadə etmişlər. «Örəz» prinsipini tatların məişət həyatında qalan ən qədim adətlərdən biridir. İbtidai icma quruluşuna söykənən bu proses tatların həyatında çox dərin iz qoymuşdu. İcma münasibətləri tatların bir sıra kiçik adətlərində də bu günkü həyatlarının əsas hissəsi kimi qalmaqdadır.

Qeyd olunan qədim adət və ənənələr bir daha sübut edir ki, Azərbaycan ərazisinin başqa qədim yerli etnik qrupları kimi tatların da tarix və etnoqrafiyasının mükəmməl və hərtərəfli tədqiqi nəinki təkcə Azərbaycan tarixinə, həmçinin Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələlərinin bəzi cəhətlərini işıqlandırmağa da xidmət edir.

Tatların adət-ənənələri, əqidə, inam və dünyagörüşünün bəziləri eynilə, digərləri isə qismən bu torpaqda yaşayan, Azərbaycan tarixi kökü olan başqa xalqlar üçün də xarakterikdir. Birgə yaşayış, birgə mədəniyyət və oxşar davranış qaydaları yaratmışdır. Məhz bunların eyniliyini – deməli tarixi yaxınlıqlarını göstərə bilmək, bununla da onların mədəniyyətinin fərdilikdən ümumiliyə doğru inkişaf xəttini düzgün izləyə bilmək üçün onları ayrı-ayrılıqda təd-

qıq etmək mühümdür. Çünki, oxşarlığa da, fərqi də ayrı-ayrı axtarışlar nəticəsində müəyyən etmək olar.

Adət-ənənələri daha çox qaynayıb-qarışması xalqların, vahid Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən bütün böyük-lü-kiçikli etnosların: Azərbaycan türklərinin, tatların, talışların, kürdlərin, ləzgilərin və s., ümumiyyətlə, bütün azərbaycanlıların daha da yaxınlaşıb qardaşlaşmasına kömək edər, hamının ümumi vətəni olan Azərbaycan Respublikasının vahidliyinə, pozulmaz milli birliyə xidmət edər. Adət və ənənələrin tarixi etnoqrafik baxımdan təhlili də məhz bu məqsədə xidmət edir və gələcəkdə mühüm elmi nəticələr çıxarmağa imkan verir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda yaşayan tatların mənşə və dilinin elmi tədqiqi Azərbaycan tarixinin bir sıra problemlərinin öyrənilməsinə təsir göstərir.

«Tat» termininin elmi izahından göründüyü kimi bu söz Azərbaycanın qədim xalq mahnılarında, atalar sözlərində işlənmiş, beləliklə də bu söz şifahi və yazılı abidələrdə bizə gəlib çatmışdır.

«Tat» sözünün işləndiyi ən qədim mənbələrdən biri olmuş Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş, uyğur yazılı abidəsi olan «Kutadqu bilik», Mahmud Kaşğarının «Divani lüğət üt-türk» əsəri, habelə «Kitabi Dədə Qorqud»a qədər bütün türk mənbələrində «tat» termini «yad», «xarici», «özgə» mənalarında işlənmişdir.

Məlum oldu ki, tatların mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur: tatlar hələ e.ə.II-I minilliklərdə Azərbaycana gəlmişlər /İ.M.Dyakonov, İ.H.Əliyev, R.M.Maqomedov, E.A.Qrantovski və b./. Tatlar Sasanilər dövründə şimal tayfalarından mühafizə məqsədilə köçürülmüşdür /N.Zeydlits, E.A.Paxomov və b./, başqa fikirlərdə isə daha dəqiq vaxt göstərilir. Tatlar e.ə. VII əsrdə Azərbaycana köçüb qədim tayfalarla yanaşı burada məskən salmış ari qrupuna mənsub İran tayfalarındandır /K.H.Əliyev və b./.

Bir sıra tarixi ədəbiyyatlarda və müəlliflərin əsərlərində («Azərbaycan tarixi», E.A.Paxomov, V.Q.Lukonin, A.Krivoski və b.) tatların Azərbaycan ərazisinə Sasanilər dövründə köçürülməsindən bəhs olunur. Sasani dövlətinin öz şimal ucqarlarında hakimiyyətini qoruyub möhkəmləndirməkdən ötrü, ölkənin mərkəzi vilayətlərindən şimala külli miqdarda əhali köçürmüş və bu əhali sonralar tatlar adlandırılmışlar. Tatların etnik mənşəyini araşdırdıqdan sonra, onların şimal-şərqi Azərbaycanın tarixi inkişafında, xüsusilə Şirvanşahlar dövlətinin ictimai-siyasi inkişafında mühüm rol oynadıqları da məlum oldu.

Tatların etnik vəziyyətini təhlil etdikdən sonra, onların dini vəziyyəti məsələləri də ayrıca fəsil kimi araşdırıldı. Tatların adət-ənənələrində qalan ilkin dini görüşlərin qalıqları, vaxtilə tatlarda ilkin dini görüşlərin inkişaf etdiyini göstərir.

Təqribən e.ə. VII əsrdən yeni eranın VII əsrinə qədər Yaxın və Orta Şərqdə hökmranlıq etmiş zərdüştilik tatların əsas inamlarından biri olmuşdur. Tatlar nəinki bu dini qəbul etmiş, hətta onun təbliğatçılarına çevrilmişlər. Avesta normaları və atəşpərəstliyin qayda və qanunları minilliklər boyu tatların məişət həyatında dərin iz buraxmış və bu adətlərin əsas daşıyıcıları da hal-hazırda tatlar olaraq qalmaqdadır.

Tatların etnik mənşəyini araşdırdıqdan sonra, aydınlaşdı ki, hal-hazırda üç dini qrupa bölünən tatlar Azərbaycan ərazisinə gəlməmişdən əvvəl vahid dinə xidmət etmişlər. Onların dini qruplara parçalanması təqribən VII-IX əsrlərə təsadüf edir.

Müsəlman tatlar ərəblərin müsəlmanlaşdırma siyasəti nəticəsində bu dini qəbul etmişlər. Bütün Yaxın və Orta Şərq xalqları kimi, tatlar da islamı ərəb istilasından bir neçə əsr sonra qəbul etmişlər.

Lakin tatların kiçik bir qrupu vaxtilə Albaniyada hakim din olan xristianlıqda qalmaqda davam etmişlər. Sonra isə erməni-qriqoryan kilsəsinin Albaniya (indiki Azərbaycan – M.Ə.) ərazisində qalan bütün xristianlara qarşı yürütdüyü qriqoryanlaşdırma siyasətinin qurbanı məhz tatların bu kiçik qrupu da olmuşlar.

Yəhudi tatların iudaizmi qəbul etməsi üzərində isə fikir müxtəlifliyi aşkar edildi. Bir qrup tədqiqatçılar /A.İ.Tumenev, İ.Ş.Anisimov və b./ belə hesab etmişlər ki, tatlar İsrail-Fələstindən göndərilmiş yəhudi missionerlərin təsiri ilə yəhudi dinini qəbul etmişlər. Tədqiqatçılar başqa bir qrupu isə /M.E.Matatov, M.İ.Hacıyev və b./ yəhudi tatların tat dilini qəbul etmiş yəhudi olduğunu iddia edirlər. Bu müəlliflərin fikirlərinə görə, bu tatlar bir vaxtlar Fələstindən Qafqaza köçürülən yəhudilər olmuş və sonradan yerli əhali ilə ünsiyyət əlaqəsi yaratmaq üçün tat dilini qəbul etmişlər. Lakin əsərdə bu fikrin tamamilə əsassız olduğu tutarlı dəlillərlə sübut

edilmişdir. Lakin alimlərin digər qrupu /M.İ.Artamonov və b./ isə bu fikri təkzib edərək, tatların güclü Xəzər xaqanlığının təsiri nəticəsində bu dini qəbul etdiklərini göstərmişlər. Araşdırmalardan məlum olur ki, bu fikir daha məqsədəuyğundur.

Tat dili tədqiqatçılar tərəfindən nisbətən daha yaxşı öyrənilmişdir. Bəzi fikirlərdə tat dilinin yeni fars dilinin bir dialekti olduğunu, digər fikirlərdə bu dilin sadəcə fars dili olduğunu göstərirlər.

Lakin bəzi axtarışlar nəticəsində tat dilinin qədim və orta iran dilləri ilə müqayisə edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu görürük. Əsərdə bu fikrin doğruluğu sübut edilmişdir.

Tat dilinin fonetik, qrammatik və leksik quruluşuna nəzər yetirdikdə, dilin zənginliyi və qədim dillərin ənənələrini özündə birləşdirdiyini aydın etdik. Bir çox coğrafi adlarda tat dilinin yaşadığını, tat dili leksikasının yaxın qonşu dillərdən alınma sözlərlə zənginləşdiyi kimi deformasiyaya uğradığını da bir fakt kimi aydınlaşdırdıq.

Azərbaycan tatlarının çox zəngin etnoqrafiyası vardır. Onların təsərrüfat və məişət həyatı, tatlarda sənətkarlığın – xüsusilə misgərliyin və xalçaçılığın inkişafı yollarına əsərdə nisbətən geniş yer verilmişdir. Tatlar çox zəngin adət və ənənələrə malikdir. Bu adət və ənənələr uzun illərin tarix səhifələrindən süzülüb gəlmiş və bütün Azərbaycan xalqının yaşayış tərzinə sirayət etmişdir. Tatların bütün Azərbaycan xalqı ilə bərabər və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaları onların adət və ənənələrinin də qarşılıqlı inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Beləliklə, bu əsərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların mənşəyi, dini və dili haqqında maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan tatlari haqqında olan bu əsərdə ilk dəfə olaraq bu etnik qrupun etnik tarixi, dini və dil mənşəyi, təsərrüfat həyatı haqqında tutarlı araşdırmalar aparılmış və qiymətli faktlar əldə edilmişdir. Bütün bunlara görə bu əsəri etnik tarix problemlərinin öyrənilməsində yeni addım adlandırmaq olar.

РЕЗЮМЕ

Научное исследование происхождения и языка татов влияет на изучение ряда проблем истории Азербайджана.

Как видно по научному объяснению термина «тат» - это слово употреблялось в древних народных песнях, в пословицах Азербайджана. Таким образом, это слово дошло до нас в устных и в письменных памятниках.

От памятника Орхон-Енисей – одного из самого древнего источника, где употреблялось слово «тат», в уйгурском письменном памятнике «Кутадгу Билик», в произведении Махмуда Кашгари «Дивани лугат ут-турк», а также до «Китаби Дуду Горгуд» во всех турецких источниках термин «тат» употреблялся как понятие «чужой», «иностранный», «посторонний».

Стало известно, что существуют много мнений о происхождении татов: Таты еще в II-I тысячелетии до н.э. пришли в Азербайджан /И.М.Дьяконов, И.Г.Алиев, Р.М.Магомедов, Э.А.Грантовский и др./. Таты были переселены с целью защиты от сибирских племен в период Сасанидов /Н.Зейдлиц, Э.А.Пахомов и др./. В других версиях указано более точное время. Таты происходят из иранских племен, принадлежащих группе ари, переселившихся и обосновавшихся наряду с другими племенами в Азербайджане в VII веке до н.э. /К.Г.Алиев и др./

Во многих исторических литературах и в произведениях авторов /«История Азербайджана», Э.А.Пахомов, В.Г.Луконин, А.Крымский и др./ излагается, что таты переселились в Азербайджан в период Сасанидов. Сасанидское государство для сохранения и укрепления власти в северных окраинах переселило большое количество населения с цен-

тральных областей страны в север и впоследствии, это население называли татами.

После исследования этнического происхождения татов стало известно, что они играли большую роль в развитии истории северо-восточного Азербайджана, особенно стало известно их большая роль в общественно-социальном развитии государства Ширваншахов.

После анализирования этнического состояния татов исследовалось их религиозное состояние как отдельная глава. Остатки религиозных первоначальных взглядов оставшихся в обычаях татов показывает, что в прошлом религиозные первоначальные взгляды татов развивались.

Примерно от VII века до н.э. до VII века новой эры в Ближнем и Среднем Востоке властвующий парсизм была одна из главных вер татов. Таты не только приняли эту веру, но и стали проповедовать ее. Нормы Авесты и правила и законы огнепоклонства тысячелетиями оставили глубокий след в бытовой жизни татов и в настоящее время таты являются главными носителями этой веры.

После исследования этнического происхождения татов стало известно, что в настоящее время разделенные в три религиозные группы таты до переселения в Азербайджан служили единой религии. Их разделения на разные религиозные группы относятся примерно к VII-IX вв.

Мусульманские таты в результате политики арабов о пропаганде мусульманства приняли эту религию. Таты, как все народы Ближнего и Среднего Востока приняли ислам после нескольких веков захвата арабов.

В прошлом в Албании главной религией было христианство. Одна из малых групп татов до сих пор верят в христианство. После именно эта малая группа татов стала жертвой политики армянской церкви Григорян против всех оставшихся христиан в Албании (нынешний Азербайджан – М.А.).

Обнаружилось различие мнений о принятии иудаизма еврейскими татами. Одна из групп исследователей /А.И.Туменев, И.Ш.Анисимов и др./ считало, что таты приняли еврейскую религию воздействием еврейских миссионеров посланных из Израиль-Палестина. Другая группа исследователей утверждает /М.Э.Мататов, М.И.Гаджиев и др./, что еврейские таты являются евреями, принявшие татский язык. По мыслям этих авторов эти таты являются евреями, переселенными когда-то и Палестина в Кавказ. После приняли татский язык для установления контакта с местными жителями. Но в произведении не обоснованность этой версии доказываются неоспоримыми фактами. Но другая группа исследователей /М.И.Артамонов и др./ опровергая эту версию, указывают, что таты приняли эту религию в результате сильного воздействия Хазарского Каганата. Из исследований становится ясно, что эта версия более целесообразна.

Татский язык изучен исследователями намного лучше. В некоторых мнениях указывается, что татский язык является одним из диалектов персидского языка, а по другим мнениям это персидский язык.

Но в результате некоторых поисках мы видим, что сравнения татского языка в древними или средними иранскими языками более целесообразно. В произведении доказываются верность этой версии.

Если обратим внимание на фонетику, грамматику и на лексику татского языка становится ясно, что этот язык объединяет в себе обычаи древних языков. Можно увидеть, что во многих географических названиях татский язык живет. татский язык обогащен словами, взятыми из соседних языках. Мы также разьясняем деформирование татского языка.

Азербайджанские таты имеют богатую этнографию. В произведение подробно описывается хозяйственная и бытовая жизнь татов, ремесленничество и способы развития ковроткачества и занятия медника. Таты имеют очень богатые и древ-

ние традиции. Эти традиции и обычаи распространились на образ жизни азербайджанских народов. Совместная жизнь татов с азербайджанскими народами стало причиной взаимного развития их традиций.

В этом произведении были произведены исследования о происхождении, религии и языка татов.

В этом произведении о азербайджанских татов в первый раз производится исследование о этнической истории, о происхождении религии и языка, о хозяйственной жизни этой этнической группы и были указаны ценные факты. Исходя из всего этого, можно назвать это произведение новым этапом в истории изучения проблем этнической истории.

SUMMARY

Scientific research of origin and language of tats living in the territory of Azerbaijan influence for the learning of number of problems.

As it known from the term "tat" this word was used at the old folk music, proverbs, consequently it reached us through the oral and written memorials.

Including one of the oldest origin of "tat" word using Orkhon-Yenisey memorial, Uigur written memorial "Kitadgu knowledge", Mahmud Kashgari work "Divani Dictionary ut-turk", also even "Kitabi Dede Gorgud", at all turkish sources "tat" term was used as "outside", "foreign", "strength" meanings.

It was known that there exists different meanings about origin of tats: Tats came to Azerbaijan before II-I thousand's A.D. /I.M.Dyakonov, I.H.Aliyev, R.M.Magomedov, E.A.Grantovskiy and others/. During sasni period Tats were moved from north tribes due to protection purpose. It is at /N.Zeydlits, E.A.Pakhomov and others/, and more exact time shown at other works. Tats relate to ari group of Iran tribes who moved to Azerbaijan VII century before A.D. settled here together with other tribes /K.H.Aliyev and others/.

In a number of historical literatures and different works it is noted moving of Tats to Azerbaijan during Sasani period ("Azerbaijan history", E.A.Pakhoshev, V.G.Lukoshin, A.Krimskiy and others). To save and strengthen own power in their north outskirts they moved a great number of population from the central regions of country to the north and later this population was called Tats.

After analysis of Tat origins it was known their important role in historical development of north-east Azerbaijan, especially in social-political development of Shirvanshahlar State.

After analysing of Tat ethnic position there was discovered their religious situation issues as separate season. The leavings of previous religious views, remained at tat customs-traditions show former previous religious development at Tat population.

Approximately from VII century before A.D., to VII century of new era, predominated in the Near and Middle East Zoroastrian was one of the main belief of Tats. Tats not only adopted this religion but also turned into its propagandist. Avesta norms and fire-worship rule and laws set a deep sign in the tat way of life during thousand years and the main carrier of this tradition still remain Tats.

After clarifying of ethnic way of life it was found out that at the present time dividing into three parts. Tats before coming to Azerbaijan territory served to the unified religion. Their dividing into religious parts approximately concern VII-IX centuries.

Muslim Tats at the result of muslimization policy adopted religion. As all the Near and Middle nations Tats also adopted Islam several years after Arabian occupation.

But a little Tat group remained at former ruling Christian religion in Albania. Later this little group of Tats became sacrifices in the grigorization policy against Christians, left in the territory of Albany (present Azerbaijan – M.A.), at the Armenian grigoryan church.

There was clarified difference in mind about adopting Judaism on behalf of Jews Tats. One group of researches /A.I.Timenev, I.S.Anisimov/ considered that Tats adopted Jews religion under the influence of Jews missionaries, sent from Israel – Palestine.

Other groups of researches /M.E.Matratov, M.I.Hajiyev and others/ confirm Jews Tats to be Tats, adopted Tat language. According to the opinions of these authors, these Tats were the former Jews, moved from Palestine to Caucasus and later to create relations to local population adopted Tat language. But the complete baseless of this opinion at the work was proved by strong arguments. But the other group of scientists /M.I.Artamonov and others/ on re-

fusing this opinion showed adoption this religion by Tats under the pressure of the strong Khazar Khakanate. It has been clear from the research advisability of this opinion.

Tat language has been comparably better learnt on behalf of researches. At some opinions Tat language is not dialect of Persian language but at the other opinions this language is simply shown as Persian language.

But at the result of some researches we see more advisability of Tat language comparison with Iran languages.

On paying attention to phonetic, grammar, lexicology we determined the richness and joining in itself traditions of all languages. As a fact we cleared up deformation of Tat language, as existence at some geographical names, growing rich of Tat language due to taking them from near neighbour languages.

Azerbaijan Tats have very rich ethnography. Their economic and material life, mastership at Tats – especially was paid comprehensive attention at the work for the copper work and carpet weaving. Tats have very rich customs and traditions. These customs and traditions have come on using up from the history of long years and were spreaded for the whole Azerbaijan nation way of life. Living of Tats at the conditions of equality and mutual understanding to whole Azerbaijan nation was the reason for the mutual development their customs and traditions.

Thus, at this work were analysed interesting researches about the language, religion and Tat way life. At this work for the first time were analysed pointed researches about the history, religion, position of language, economical life of this ethnic group and achieved valuable facts.

Due to all these data this work can be called the new step in learning ethnic historical problems.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə I. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində tatların yaşadığı məntəqələr və sayı haqqında məlumat.

1. Bakı quberniyası üzrə a) Quba qəzası Quba sahəsi

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
1	Adur	531	600	762	Rük
2	Aydınkənd	377	750	777	Yerfi
3	Alpaut		293	37	Çiçi
4	Afurca		577	599	Afurca
5	Bilgəh		282	377	Rük
6	Vəli-Bostan		41	38	Zərqəva
7	Qəni-Dərə		54	25	Çiçi
8	Qəriblik		182	171	Xaltan
9	Qaraul-üstü		155	165	Qonaqkənd
10	Qarxun	553	556	777	Rük
11	Qızıl-qazma		261	250	Xaltan
12	Qonaqkənd		657	665	Qonaqkənd
13	Danqa		45	37	Xaltan
14	Daraqyandı		91	85	Qonaqkənd
15	Dərəcə-heydər		50	50	Zərqəva
16	Daşdəmir		21	36	
17	Dəyirman-qışlaq		119	233	
18	Dərk	330	435	453	Yerfi
19	Erməni-Digah	4	13	31	İsnov

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
20	Əbdül oba		24	22	Zərqəva
21	Ərməki		298	317	Növdün
22	Əsparisti		136	203	Zərqəva
23	Zarat		132	137	Xaltan
24	Zərqəva		655	1301	Zərqəva
25	Zərqəva-qışlaq		121	52	
26	İdrisi	296	464	496	İsnov
27	İsnov	818	1052	1022	
28	Kələ-puşta		472	476	Afurca
29	Kələcanı		80	93	Qonaqkənd
30	Kələno		60	76	Zərqəva
31	Kunxırt		124	131	Afurca
32	Kurataltı		42	48	Qonaqkənd
33	Kürqıraqlı	50	24		İsnov
34	Gədik	17	20	20	
35	Güləzizi		600	600	Afurca
36	Güləh		231	221	Xaltan
37	Godun xan Veli		62	66	Qonaqkənd
38	Yerfi	1230	1699	1928	Yerfi
39	Lahıc	67	120	103	İsnov
40	Molla Əhmədoba		42	50	Zərqəva
41	Mücu		175	162	Xaltan
42	Necə		65	72	Qonaqkənd
43	Növdün	453	426	443	Növdün
44	Nütöh		131	128	Xaltan
45	Ördüc		519	483	Qonaqkənd
46	Ötüc (Atuc)		342	355	Zərqəva

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
47	Rəngidar		207	191	Xaltan
48	Rəziyələr		141	223	Çiçi
49	Rustov	2391	4612	4611	Rustov
50	Ruçuq		395	408	Afurca
51	Rük	614	640	860	Rük
52	Səbətlər		814	772	Çiçi
53	Sər-tərd		67	92	Afurca
54	Seyidlər	211	82	275	İsnov
55	Sənquda		33	40	Jimi
56	Söhüb	867	1415	1453	Söhüb
57	Surra	117		125	
58	Talabı (yuxarı)	452	853	846	Talabı
59	Talabı (aşağı)	1347	1340	1464	
60	Talış	333	507	491	Yerfi
61	Təngəaltı		223	258	Afurca
62	Utuq	312	660	647	Xaltan
63	Firiq		245	307	Afurja
64	Xaltan	1367	496	514	Xaltan
65	Xanəgah	1828	817	1828	Növdün
66	Xarkov		119	112	Xaltan
67	Xaspulat q.		71	34	Zərqəva
68	Xaşı q.		502	732	Qonaqkənd
69	Xirt		485	647	Afurca
70	Xoca Həsən		635	635	Qonaqkənd
71	Həsən-Girey q.		100	100	Zərqəva
72	Çayqışlaq		72	100	
73	Çərxəçu		323	303	Xaltan
74	Çiçi		1442	1198	Çiçi

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
75	Çiçi (sırt)		289	272	
76	Cimi	1009	1355	1610	Cimi
77	Cəmco		77	70	Xaltan
78	Şuduq	436	1133	1150	Növdün

b) Quba qəzası, Dəvəçi sahəsi

№	Kəndlər	Əhali			Kəndin daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
1	Aydınlar		29	125	Yuxarı quşçu
2	Allahyarlı		178	140	
3	Ağ-Siyəzən			390	
4	Aşağı Quşçu			424	
3	Baxışlı			699	
5	Baxışlı y.			349	
6	Bəy Əhməd yurdu		144	205	Yuxarı quşçu
7	Bilici	983	945	910	Bilici
8	Burqan		75	75	Pirəbədil
9	Verdah		144	179	Yuxarı quşçu
10	Qazma Atakaşi		38		Ugah
11	Qazma Cuhudlar		577	402	Bilici
12	Qarabaği	30		37	
13	Qarabulaq		276	276	Saad-Xızı
14	Qaragöz		165	166	Yuxarı quşçu
15	Qarasan		28	34	Bilici

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
16	Qarasan		80	80	Ugah
17	Qara-Siyəzən			391	Siyəzən
18	Qaralxana		188	172	Yuxarı quşçu
19	Qariban		237	237	Saad-Xızı
20	Qars		95	95	
21	Qızılı			32	
22	Qışlaq Dəhnə		112	161	Gümür
23	Qəmşar	201			
23a	Qoz ağacı			242	
23b	Qoz Babalı			163	
24	Dərə Zarat	325	286	286	Saadan
25	Dəvəçi Bazar			497	
26	Dərə	73		73	
27	Digah-Seyidlər	52		142	
28	Dizavar		461	452	Saad-Xızı
29	Əlixanlı			386	
30	Əngəlan			306	
31	Ərüs-küş			319	
32	Zaqlı	185	328	218	Pirəbədil
33	Zarat	423	533	560	Kələşixi
34	Zərgərli	454	707	508	Siyəzən
35	Zeyvə	719	685	692	Zeyvə
36	Züqrəmli	311	425	449	Pirəbədil
37	Kələbaxçə		6		Kilvar
38	Kələbaxçə		12	12	Zeyvə
39	Kələqə	609	650	648	Bilici
40	Kələ-şixi	448	719	1046	Kələ-şixi

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
41	Kərah			263	
42	Keybulaq			226	
43	Keş	221	303	349	"-----"
44	Köhnə Gümür		34	34	Gümür
45	Köhnə Quşçu		303	322	Yuxarı Quşçu
46	Kurqan		36	36	Bilici
47	Kunçal		215	128	Ugah
48	Kuntüşə		576	420	Xalac
49	Yanıq Alazı		192	150	Yuxarı Quşçu
50	Yuxarı Quşçu	1267	1175	1095	"-----"
51	Gəndob	930	1173	1173	Gəndob
52	Güləh		246	247	Ugah
53	Gümür	835	591	653	Gümür
54	Güney-qışlaq		113	47	Yuxarı quşçu
55	Ləcət	592	507	523	Gəndob
56	Ləzgi qazma		35	23	Ugah
57	Leyti	248	294	545	Gəndob
58	Mustafa xanlı		114	104	Yuxarı quşçu
59	Mükül		114	115	Saadan
60	Muqanlı	423			
61	Nardaran	176	224	215	Siyəzən
62	Nəsirli		125	68	Yuxarı quşçu
63	Nohurlar		521	819	Gümür
64	Padşah qış.		137		Yuxarı quşçu
65	Palxaş			68	
66	Pəmbə		154	159	Saad-Xızı
67	Pirəbədil	310	361	460	Pirəbədil

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
68	Piramisan		312	415	Gəndob
69	Piri qazma		77	77	Bilici
70	Puçuq		178	102	Gümür
71	Rıçal	59	62	31	Kılvar
72	Saadan	1375	625	625	Saadan
73	Saad-Xızı	1062	1042	606	Saad-Xızı
74	Siyəzən	479	802	802	Siyəzən
75	Sovlujan		288	288	Saadan
76	Sofikənd	44		42	
77	Sumaqova	407	336	313	Pirəbədil
78	Suraket		86	86	Saad-Xızı
79	Təzə Zöhrəkənd	161	242	321	Calqan
80	Tekey		369	390	Ugah
81	Təka-Şixi	100	172	155	Saad-Xızı
82	Tux	172	386	343	"-----"
83	Ugah	1001		950	Ugah
84	Upa	268		268	
85	Findiqan	552	535	351	Findiqan
86	Findiqan-qazmalar		229	245	"-----"
87	Xalac		521	768	Xalac
88	Xəlfələr		156	161	Yuxarı quşçu
89	Xəndək-qışlaq		409	206	Saad-Xızı
90	Xərək		124	124	"-----"
91	Xixal	249	498	479	Kələşixi
92	Hacı qışlaq		119	119	Pirəbədil
93	Hacı-Şükür		91		Yuxarı quşçu

№	Kəndlər	Əhali			Daxil olduğu kənd icması
		1870*	1897**	1908***	
94	Çay qazma		77	84	Gəndob
95	Çapni	61	59	69	Calqan
96	Çərəx	382	468	516	Ugah
97	Çarxana		350	350	Saadan
99	Calqan	473	900	497	Calqan
100	Cuhudlar		405	577	Ugah
101	Şirvan şoli		74	29	Gəndob
102	Şix binəsi		42		Bilici
103	Şix xızı	769	507	307	Saad-Xızı
104	Şıxlı	372		213	

c) Bakı qəzası

№	Kəndlər	Əhali		
		1870	1897	1908
1	Balaxanı	1925	3770	6094
2	Bibiheybət	107		
3	Biləcəri	688	1092	1086
4	Bilgəh	664	1024	1229
5	Binəqədi			1070
6	Buzovna	1549	2173	2625
7	Bülbülə	491	1435	1402
8	Qara gədik			32
9	Qobu	974	1950	2212
10	Dərnəgül	84	80	85
11	Diha	290	1028	1054
12	Dudar			353
13	Əmbizlər		1255	1282

№	Kəndlər	Əhali		
		1870	1897	1908
14	Əmircan	1558	2797	3338
15	Zabrat	506	942	751
16	Keçəllər			83
17	Keşlə	511	1008	250
18	Kovxanlı	2420		964
19	Koçkil-qasım			106
20	Kürdəxanı	854	1428	1370
21	Kürkənd	81	441	372
22	Külülü		274	231
23	Geyadi	1062		
24	Güzdək	550	1294	1302
25	Masazır	500	738	766
26	Maştağa	4751	7784	7711
27	Məmmədli	858	1264	1269
28	Mərdəkan	729	1266	1332
29	Mikayıl-abad	105		
30	Nardaran	1469	2533	2363
31	Novxanı	1843	2702	2289
32	Pirəkəşkül	310	500	895
33	Pirşağı	698	1048	1068
34	Ramana	546	958	1042
35	Sabunçu	497	693	805
36	Saray	1310	2095	1912
37	Suraxanı	1020	2619	1739
38	Fatmayı	1186	1816	1760
39	Xanəgah	174		176
40	Xırdalan	495	715	

№	Kəndlər	Əhali		
		1870	1897	1908
41	Hacı Həsən	364		
42	Horadil	275	350	333
43	Hökmalı	753	1324	1416
44	Çarqışlaq			385
45	Corat	636	1364	1491
46	Şağan	387	600	824
47	Şalha		496	399
48	Şıxov			250

d) Şamaxı-Göyçay qəzası

№	Kəndlər	Əhali		
		1870	1897	1908
1	Vaşa	296	413	440
2	Vəli binə	24	40	41
3	Dahar	221	564	579
4	Zarat	415	543	715
5	Lahıc	5218	5699	6515
6	Müdrü	266	502	510
7	Məlhəm	265	543	627
8	Əhən	780	903	972
9	Tullar	100	183	202
10	Xocalı-kənd	15	14	
11	Həft asiyab	1027		
12	Himran	306	140	150
13	Cülyan	410	753	916

2. Gəncə quberniyası üzrə

№	Kəndlər	Əhali			Qəza və dairələr
		1870*	1897**	1908***	
1	Başkənd		1847	1324	Gəncə
2	Əlidərə			1585	"-----"
3	Anda		173	212	"-----"
4	Əlixanlı		130	133	İrəvan

3. Tiflis quberniyası üzrə

№	Kəndlər	Əhali			Qəza və dairələr
		1870*	1897**	1908***	
1	Anda			212	Axaltsixsk

4. Dağıstan vilayəti üzrə

№	Kəndlər	Əhali			Qəza və dairələr
		1870*	1897**	1908***	
1	Bilqədi		273	216	Kaytağa-tab.
2	Zadian		607	669	"-----"
3	Kemah		287	281	"-----"
4	Mitahi		545	828	"-----"

5.Xristian tatlarnın yaşadığı bölgələr

№	Kəndlər	Əhali			Qəza və dairələr
		1870*	1897**	1908***	
1	Kilvar	446	591	599	Quba
2	Mədrəsə		3495	1784	Şamaxı

* Списки населенных мест Российской империи. Общие сведения о Бакинской губернии, Тифлис, 1870. Burada verilən məlumatlar 1859-64-cü illərə əsaslanır

** Кавказский календарь на 1905 год, Тифлис, 1904.

*** Кавказский календарь на 1910 год, Тифлис, 1909.

Əlavə II. XIX əsrin ikinci yarısında Qafqazda yəhudi
tətlərin yerləşdiyi yerlər*

№	Yaşayış yerləri	Evlərin sayı	Sineqoqlar
	Dağıstan vilayəti		
	Şimali Dağıstan		
1	Tərki	50	1
2	Buynaki	15	1
3	Qarabudaq kənd	18	1
4	Durgeli	25	1
5	Böyük Jekuti	6	
6	Temirxan-Şura	35	2
7	Çir-Yurt	10	
	Cənubi Dağıstan		
8	Dərbənd şə-də	200	2
9	k. Xoşmənzil	21	1
10	Əqləbi	6	1
11	Nügdi Müşkir	68	1
12	Rükel	30	1
13	Muqatır	29	1
14	Maraqa	16	1
15	Xəli-Pənci	18	1
17	Məcalis	100	1
18	Yanqı kənd	116	2
19	Mamraç	82	1
20	Xəncər-Qala	30	1
21	Araç	87	1
22	Karqaç	25	1
23	İmam qulu kənd	11	

№	Yaşayış yerləri	Evlərin sayı	Sineqoqlar
24	Cerax	20	1
	Dağıstan vil. cəmi	1040	22
№	Yaşayış yerləri	Evlərin sayı	Sineqoqlar
	Terek vilayəti		
	Kumık dairəsi		
25	Xasav yurt	40	2
26	Andreev	23	1
27	Kostek	37	1
28	Qazi Yurt	1	
29	Aksay	81	1
	Çeçen dairəsi		
30	Qroznı	197	2
	Kabarda dairəsi		
31	Nalçık	74	1
	Terek vil.cəmi	453	8

	Bakı quberniyası		
32	Quba	952	10
33	Mücü	145	1
	Yelizavetpol quberniyası üzrə		
	Vartaşen		
34	(Nuxa qəzası)	190	2
	Cəmi	1287	13
	Ümumi cəmi	2780	43

*И.Я.Черный. Горские евреи. ССКГ. III вып. Тифлис, 1870.

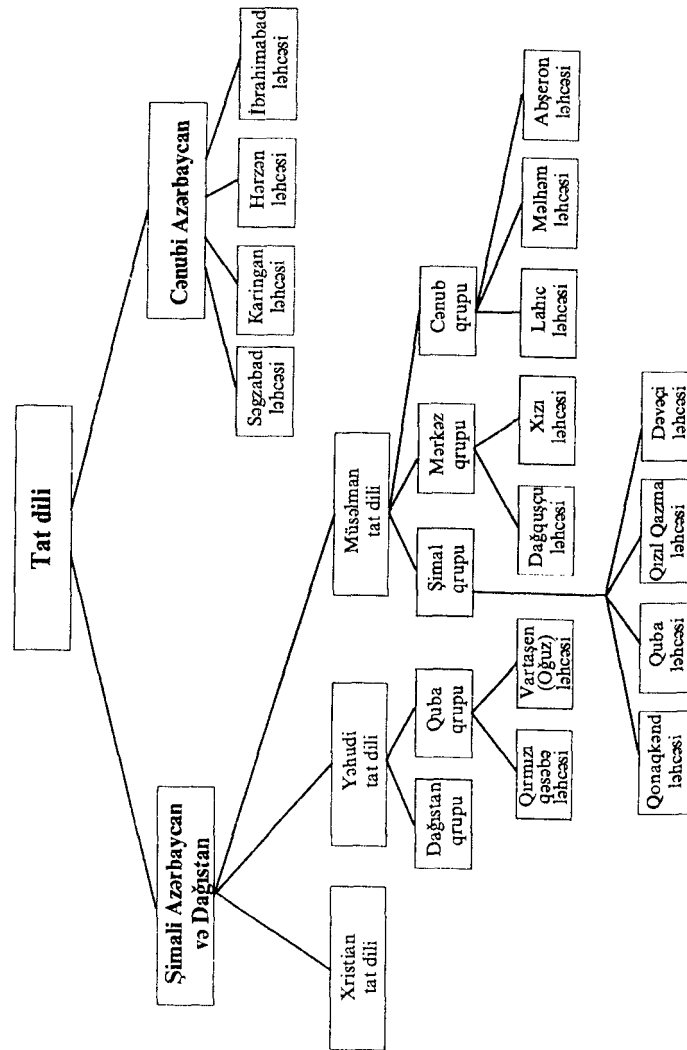
Əlavə III. 1931-ci ildə Azərbaycanda əhalinin sayımında qeydə alınmış tatların ümumi sayı.*

№	Şəhərlər və rayonlar	Müsəlman tatlar	Dağ yəhudilər (yəhudi tatlar)	Cəmi
	Şəhərlər			
1	Bakı	2980	1985	4965
2	Gəncə		205	205
3	Quba	8	5926	5934
4	Qazax	1		1
5	Xaçmaz		70	70
6	Şəki	1		1
	Cəmi şəhərlərdə	2990	8186	11176
	Rayonlar			
1	Astara	104		104
2	Ağdam	602		602
3	Ağcabədi	6		6
4	Balakən	5		5
5	Bərdə	1755		1755
6	Vartaşen		1005	1005
7	Qazax	344		344
8	Qonaqkənd	5320		5320
9	Quba	17131		17131
10	Qutqaşen	2		2
11	Qasım İsmayilov	386		386
12	Dəvəçi	16043		16043
13	Dəstəfur	1		1
14	Əli Bayramlı	6		6
15	Zəngilan	35		35
16	Zurnabad	57		57
17	İsmayilli	7426	264	7690
18	Karyagin	162		162

№	Şəhərlər və rayonlar	Müsəlman tatlar	Dağ yəhudilər (yəhudi tatlar)	Cəmi
19	Kəlbəcər	5		5
20	Kürdəmir	503	106	609
21	Gədəbəy	745		745
22	Göyçay	3		3
23	Lənkəran	1		1
24	Masallı	1		1
25	Samux	143		143
26	Salyan	8		8
27	Sabirabad	124		124
28	Tovuz	56		56
29	Xaçmaz	725		725
30	Xızı	6178		6178
31	Hil	4		4
32	Cəbrayıl	2		2
33	Culfa	2		2
34	Şamaxı	67		67
35	Şamxor	920		920
36	Bakı ş.sov.	14		14
37	Gəncə ş.sov.	1603		1603
38	Naxçıvan ş.sov.	3		3
	Rayonlar üzrə cəmi	58484	1375	59859
	Azərbaycanda cəmi	61474	8469	69943

*Перепись населения Азербайджана 1931 года. Выпуск 2. Народность, пол, возраст и грамотность, Баку, 1932.

Əlavə IV. Tat dilinin dialektləri

Əlavə V. Tat mətnləri

1. Tat dilində şer

(Q.N.Əliyevin «Qismət» kitabçasından, Bakı, 1999)

(Şimal qrupu, Quba ləhcəsi)

Ərzi-nalə isnoic

Əqül bədən, dəqələciyü,
Bastan fəndə Mirad əmun
Ə gaf pərgar, zuhun ticü,
Ruyu xəndə Mirad əmun.

Zə bə xari kəmərmənə
Be gürg müftə da xərmənə,
Fiçarund xunə piyormənə
Buzaxəndə Mirad əmun.

Ü yə mərdü bə Səbata,
Zürü vəşi, firmund tata,
Ciğ birənbu bə zir afta
Buzaxəndə Mirad əmun.

Xard əsələ, müzdə nədə,
Yə kub çuyə düzdi, nədə
Bə küşt məhfə başü peyde
Ruyüpnəbə Mirad əmun.

İsnovlunun ərzi-naləsi

Ağıl deyir ki, çöpçüdür,
Bilir fəndi Murad əmi
Sözdən pərgar, dil itidir,
Üzü güləndi Murad əmi.
Vurdu yerə kürəyimi
Qurda verdi eşşəyimi
Yıxdı atamın evini
Gülər üzlə, Murad əmi.
O bir kişi Səbətlərdə
Gücü çatdı tatı aldada
Tamam yanaydı günün altda
Üzü gülər, Murad əmi.
Yedi balı, haqq vermədi
Bir kub ağac oğurladı, vermədi
Görüm onu tabutda görünsün,
Üzündə pambıq Murad əmi.

2. Xüsusi müqayisəli müsəlman tat mətnləri

I mətn

Şimal qrupu, Dəvəçi ləhcəsi (Dağbilici kəndi)

Yə ra Mulla Nəsrəddin ə qunşi xışdən yə qəjqun bə qərd usta, kuti ki: «İmrüz qəjqunuşmunə tin bə mən, xürək bürcünüm». Qunşi yə qəjqun da bəyü. Mulla Nəsrəddin qəjqunə bərd, kar xışdəne di. Mulla yə bala qəjqun naha bə dərün ən qəjqun qunşi,

bərd, da bəyü. Qunşi xəbər usta: «Mulla, in çü qəjqunu avardəyi bə dərün qəjqun mə? İmu ki, bə tü yə qəjqun dərə birim, tü bəy mü dütarə avardəyi». Mulla kuti: «Qəjqun şumunə tə bərdən, qəjqun şumu zənd, avardüm bəy şumu». Qunşi şar bu, vəqüft qəjqunə, naha bə kinar. Dəpanc rüzgə bədə, mulla Nəsrəddin ama bə qunşi bəy qəjqun. İn safar qunşi bə razigərivaz kələ qəjqunə da bə mulla. Mulla qəjqunə bərd, diyə navard. Qunşi yə ruz çüm dəşt, dü ruz çüm dəşt, di ki, mulla qəjqunə navard. Axir qunşi xıştən raft bəy mulla, kuti ki, «qəjqun mənə tin». Mulla kuti ki, «Bastani, birar, çü hist» - qəjqun tü mürdəy». Qunşi kuti: «İn çü batən, yəni qəjqun ənürü?» Mulla kuti: «Pəs qəjqun – iş mizeyü? Həlbətdə ki, yə çiz ki, zəndəyü əm mürü-yiş».

Şimal qrupu, Qonaqkənd ləhcəsi (Afurca kəndi)

Yə rə Mulla Nəsrəddin ə qunşi xışdən yə qəjqun bə qərd usda, gufti ki: «İmrüz qəjqun işmunə tinid bə mən, xürək burcunum». Qunşi yə qəjqun da bə ü. Mulla Nəsrəddin qəjqunə bərd, kar xıştənə di. Mulla yə kuçiknə qəjqun naha bə dərün ən qəjqun qunşi, bərd, da bə ü. Qunşi xəbər usda: «Mulla, in çü qəjqunu avardəyi bə dərün qəjqun mən? İmu ki, bə tü yə qəjqun dərə birim, tü bey mü düta qəjqun avardəyi». Mulla gufti: «Qəjqun şimunə tə bərdən, qəjqun şimu zənd, mən avardüm bəri şimu». Qunşi şar bu, vəgüfd qəjqunə, naha bə kinar. Də panc rüzgə bədə Mulla Nəsrəddin ama bəyan qunşi bəri qəjqun. İn səfər qunşi bə razigəriyəvaz kələ qəjqun da bə mulla. Mulla qəjqunə bərd, amma nə avar. Qunşi yə ruz quzət səxt, dü ruz quzət səxt, di ki, mulla qəjqun əl nə avar. Axir qunşi xıştəni raft bə yan mulla, gufti ki, «qəjqun mənə tin». Mulla cavab da: «Basani, birar, çü hist - qəjqun tü mürdəy». Qunşi gufti: «İn çü bakrən, qəjquniş imürü?» Mulla qufdi: «Pəs qəjquniş mizey? Həlbət ki, yə çiz ki, zənd, un çiz inmürüyüş».

Cənub qrupu, Abşeron ləhcəsi (Balaxanı kəndi)

Yə bə Molla Nəsrəddin ə qonşi xasdən yəta qazqun bə qərz vosta, kuti ki: «İmroz qazqun şumuna bdeind bə mü, xorək pəzum». Qonşi yəta miyanə ölçi qazqun da bə ü. Molla Nəsrəddin qazqunə bərd, kar xəştənə di. Molla yəta baləcə qaz-qun daşt, na urə bə dəən qazqun qonşi, bərd, da bə ü. Qonşi pürsi: «Molla, i çi qazqünü avardei bə dəən qazqun mü? İmu ki, bə tū yəta qazqun dərə birim, tū həüzüm düta avardei». Molla kuti: «Qazqun şümünə tə bərdən, qazqun şumu zənd, həüzüm vəçirə avardüm bərə şumu». Qonşi qəlbə şad bti, vadaşt qazqun, nə bə yəta kənar. Ponzə roz qüzəştəngum, bəədə ponzə ruzqə Molla Nəsrəddin bazəm ama bəyən qonşi bərə qazqun. İ səfər qonşi bə razigəri vadaşt gələ qazqunə da bə molla. Molla qazqunə bərd, ama dəqə nəavard. Qonşi yə roz quzət səxt, dü roz quzət səxt, di ki, Molla qazqunə nə bardən. Axir, qonşi xəştən raft bəyan molla, kuti ki, «Qazqun müne bidi». Molla cavab da: «Tanis-təni bürvar, çi əst, qazqun tū mürdəsü». Qonşi kuti: «İştə yəni qazqun mürdə? Qazqun-əm mümrü?» Molla cavab da: «Pəs qazqun-əm müzəndü? Həlbət ki, yə çiz ki, zəndü, mümrü-əm».

I mətnin tərcüməsi

Bir dəfə Molla Nəsrəddin qonşusundan əmanət olaraq bir qazan istədi. Dedi ki, bugünlük qazanını mənə ver, xörək bişirim. Qonşu ona ortabab bir qazan verdi. Molla Nəsrəddin qazanı alıb öz işini gördü. Mollanın bir balaca qazam var idi, onu qonşunun qazanının içinə qoyub apardı, qonşuya verdi. Qonşu soruşdu: «Bu nə qazandır, molla, qoymusan qazanımın içinə mənə verirsən? Biz ki, sənə bir qazan vermişdik, sən isə ikisini qaytarırsan?» Molla dedi: «Sizin qazanı aparana qədər qazanınız doğdu, ona görə də

sizə qazanınızın balasını da gətirmişəm». Qonşu çox sevinir, qazanı alıb kənara qoyur. Bir on beş gün keçir, on beş gündən sonra Molla Nəsrəddin yenə qazan üçün qonşuya gəlir. Bu dəfə qonşu Mollaya həvəslə böyük qazanını verir. Molla qazanı alıb aparır. Lakin geri qaytarmır. Qonşu bir gün gözləyir, iki gün gözləyir, görür ki, molla qazanını qaytarmır. Nəhayət, qonşu özü mollanın yanına gedir, deyir: «Qazanımı mənə qaytar». Molla cavab verir: «Bilirsən, qardaş, nə olub? Qazanın ölüb». Qonşu deyir: «Necə yəni qazanın ölüb? Qazan da heç ölür?» Molla cavab verir: «Bəs qazan da heç doğar? Əlbəttə, o şey ki, doğur, o, ölür də».

II mətn

Şimal qrupu, Dəvəçi ləhcəsi (Zeyvə kəndi)

Yəta ədəmi ama bəyan mirzə gufdi bəy ü ki: «Bəy mu kağaz nəvüş». İ mirzə cavab də ki nə midanüm nəvüşdən bə yi ki, paymən dər bəsəxdən. U ədəmi gufdi: «Mən türə bə hiç cigə nə əfürsərənüm ki, tū pay türə bəhanə bəsəxdəni». Mirzə gufdi: «Gaftü düzü, amma keyki mən kağaz nəvüştüm, bədə mənə nəvə səyind ki. Biyə ürə xun, bəyi ki xəst mənə hiç kəs nə bədanistən xundən».

Şimal qrupu, Qonaqkənd ləhcəsi (Afurca kəndi)

Yə ədəmi ama bə yan mirzə, kufti bə ü ki: «Bey mən kağaz nəüş». Mirzə cavab də ki: «Mən nə müdanüm, bəriyü ki, pay mən dər bəsəxdən. Un ədəmi kufti: «Mən türə heç cigə nə əfürsərənüm ki, tū paytürə bəhanə bəsəxdəni». Mirzə gufdi: «Gaftü düzü, amma keyki mən kaqaz nəvüştüm, bədə nəvə səyind mənə ki. Biyə kəqazə xun, bəriyü ki xəst mənə hiç kəs nə basan xundən».

Cənub qrupu, Abşeron ləhcəsi (Balaxanı kəndi)

Yəqo mərd amo bəyan mirzə və bə u kuti: «Bərə mü keyqaz nöş». İ mirzə cavab do: «Mü nəmtanüm, bərəy ki, po mü dər-dərən». İ mərd cavad do: «Mü ki türə bə hiç cəqə nəxəstünüm fostum, bərəy çi heyda bəhanə bardəni?». Mirza kuti: «Hədi tü düz-ü, amo keyki mü keyqaz nöştünüm, bəədə münə qal şəndününd ki, biyo urə bixon, bərəy ki xə t münə hiç nə tanistən xondən».

II mətnin tərcüməsi

Bir adam mirzənin yanına gəlib dedi ki, «mənim üçün bir kağız yaz». Mirzə cavab verir ki, «mən yazma bilmərəm, ona görə ki, ayağım ağrıdır». O adam dedi: «Mən səni heç yere göndərmirəm ki, ayağınızı bəhanə gətirəsiniz». Mirzə dedi: «Sözün doğrudur, lakin mən kağız yazandan sonra məni çağırırlar ki, gəl kağız oxu; çünki mənim xətti mi heç kəs oxuya bilmir».

III mətn

Cənub qrupu, Abşeron ləhcəsi (Balaxanı kəndi)

Padşa baq doşt. Bə bağban kutirə bürü ki: «Ki bə baq durmo bə u cəza midəym, bə şərt ü ə mü sətə şey mütanü xəstən ə mürdən xəstən boşqə». Yə roz çoban bə baq padşa durmo. Baqban urə gərəft və bəyan padşa avar. Padşa kuti: «Zu sətə şey xo və türə yəbküşüm». Çoban kuti: «Mü xəstünüm ki, bə kəllə tu yə bələcə bizənüm». Padşa razi bu. Çoban bə kəllə padşa zo. Padşa nim roz ə xəstən raft. Padşa düümci xaişirə xəst. Çoban kuti: «Boz-əm xəstünüm ki yə bələcə əz u səxt zənüm». Padşa bozəm razi bü. Ammo bütün rozə bə xəstən nə amo. Bəədə tanist ki, səymci xaiş çoban i yəbşə; ə tərsi can xəstən u rə sər do.

Şimal qrupu, Qonaqkənd ləhcəsi (Gümür kəndi)

Padşa baq daşt. Bə bağban guftirə bü ki: «Ki bə baq daraft bə ü cəza mütünüm. Bə şərt a ki, ü əzmü sə ta ciz midanü xəstən, ə mürdən xiştən bəşqə». Yə roz yə çupan bə baq padşa daraft. Baqban ürə guft və bə yan padşa avar. Padşa gufti: «Zu sətə ciz xay, bədə türə bistən küşüm». Çupan gufti: «Mən bə xəstənüm ki, bə kəllətü yə soukə bizənüm». Padşa rəza bəbirən. Çupan bə kəllə padşa bəzərən. Padşa nim roz ə xiştən bartən. Padşa əzü ikinci xaişürə bəxəstən. Çupan bədən: «Avaziş bəxəstənüm özün pişeynə muqli yə kəm səxtə bə sərtü bizənüm». Padşa əziş razi bəbirən. Amma tamam ruzə bə xiştən nə bəmarən. Bədə padşa bəstə ki, üçüncü xaiş çupan ürə bistən küşü; ə tərsi can xiştən ürə rəza bəderən.

Şimal qrupu. Quba ləhcəsi (Çiçi kəndi)

Patşayə yə baqı bu. Bə bağban guftirə bu ki «ki bə baq dare, bə ü cəza mütüm». Bəyə şərtəz ki, ü əzmən sə tə ciz midanü xəstən, ə mürdən bə qeyri. Yə roz yə çupan bə baq patşa daraft. Bağban ürə guft və bə yan patşa avar. Patşa gufti: «Zu baş əz mən sətə ciz xa, bə'də türə bisən küşüm.» Çupan gufti: «Mən bəxəstənüm ki, bə kəllətü yə suhukə qapaz bizənüm». Patşa razi bəbirən. Çupan bə kəllə patşa bəzərən. Patşa nimə roz ə xiştən bəraftən. Patşa əzü ikinci xaişürə xəbər bəş ustarən. Çupan bədən: «Avaziş bəxəstənüm əzun pişeynə qapaz yə kəm səxt tə bə sərtü bizənüm.» Patşa avaziş razi bəbirən. Ancaq bitə ruzə bə xiştən nə amərən. Bədə patşa bəşər bəftəran ki, çupanə üçüncü xaişü ürə bisən küşü. Ə tərsi can xiştən ürə rəza bəderən.

III mətnin tərcüməsi

Padşahın bağı vardı. Bağbana deyir ki, «kim bağa girsə, onu cəzalandıracağam. Bir şərtlə ki, ölümündən qabaq məndən üç şey xahiş etsin». Bir gün bir çoban padşahın bağına girir. Bağban onu tutub padşahın yanına gətirir. Padşah deyir: «Tez ol məndən üç şey istə, sonra səni öldürüm». Çoban deyir: «Mən istəyirəm ki, başına bir yüngül qapaz vurum». Padşah razılaşıır. Çoban padşahın kəlləsinə vurur. Padşah yarım gün özünə gələ bilmir. Padşah ondan ikinci xahişini soruşur. Çoban deyir: «Yenə də istəyirəm bayaqkindan bir az bərk sənə başına vurum». Padşah yenə razılaşıır. Bu dəfə bütün günü özünə gələ bilmir. Sonra padşah başa düşür ki, çoban üçüncü xahişi də həmin əvvəlkinə istəyəcək, canının qorxusundan onu buraxır.

IV mətn

Cənub qrupu, Abşeron ləhcəsi, (Balaxanı kəndi)

Ye ta dəbrüş bə tkun baqqal raft, pasta tələsik çiz bexerən. Baqqal dəbrüşə vuşvərd. Dəbrüş arsi bü, köüşə zo bə kəlli baqqal. Baqqal raft bə kəri kətxoda bə şəkəjt. Kətxoda dəbrüşə gal şənd, pursi: «Baqqalə qai zəri?» Dəbrüş kuti ki: «Baqqal münə vuşvərd». Kətxoda kuti: «Ei dəbrüş, təqsir tū kəllə ü, amma sünki fəqiri, be i görə bə tū jeza nə bədənüm (dəs nə bəzərənüm).» Bura, ba baqqal panj qran hidi, çünki boha təqsir tū i qədə sü. Dəbrüş ə ksi xəştən je tūmn vudvard, do bə də kətxoda u je tege köüşə zo bə kəlli kətxoda, kuti: «Əgər insaf i sü, panj qran tū vudo, panj qran-əm bo u bdi.»

Mərkəz qrupu, Xızı ləhcəsi, (Xızı qəsəbəsi)

Ye dərvüş raft bə tkun baqqal, xast züle i çiz bixiri. Baqqal dəvrüşəç vəşmərd. Dərvüşə Ləjü dırma (Ləj ama), kouşə za bsər baqqal. Baqqal raft pkei kətxoda bə skayət. Kətxoda dəvrüşə gal za, xəbər usta purust: «Baqqala qei zəri?» Dəvrüş kuti ki «Baqqal münə vəşmərd». Kətxoda kti: «Ei dəvrüş, təxsir tō kələ ö, amma çünki fəqiri, bə in gürə bə ti də s nəbəzərənöm. Bura b baqqal panj qran bdi, çünki bahai təxsir ti ingdəri». Dəvrüş ə kisei xştən ye tūmən durvard, b də kətxoda da, ye kouşış b sər kətxoda za, kuti: «Əgər insaf ini, panj qran ti vəgi, panj qranış be i bde.»

Cənub qrupu. Lahic ləhcəsi (Lahic qəsəbəsi).

Ye dərviş bə tkun baqqal rəft, xast ye çii zu bustuni. Bəqqol dərvişə yəşmərd. Dərviş qəhrejim bu, çəş xıştənə bsər baqqol za. Bəqqol rəft bi tan yuzbaşı, girest, şikayət soxt. Yuzbaşı dərvişə xost, xəbər vəgüft: «Ti bə çi bəqqola dəbərdi?» Dərviş gufti: «Baqqol mənə vəşmərd». Yuzbaşı gufti: «Ei dərviş, ti kela təxsir soxti, ti fəqir bəbirən, mən tira ozod soxtum. Bira, pənj qrun bə baqqol ti, tira təqsir ti in pənj qruni». Dərviş ye timan ə kisə xıştən dərud, yuzbaşira bə dəsi do, ye kəşış bə təpə yuzbaşı za, gufti: «Əgə insaf çenini, pənj qrun ti vəgi, pənj qruna ba baqqol ti».

Şimal qrupu. Quba ləhcəsi (Sırt Çiçi kəndi).

Ye dərvüş bə tukun baqqal raft, xost tələsik çüsə ustunu. Baqqal dərvüşə vəşmərd. Dərvüş qəhərin bu, köüş xıştənə za bə sər baqqal. Baqqal raft bə yān kətxoda bə skayət. Kətxoda dərvüşə nəər səxt, əz ü xəbər usta: «Baqqalə tū be çü zeri». Dərvüş gufti: «Baqqal mənə vəşmərd». Kətxoda gufti: «Ey dərvüş, türə təxsir tū kələyü, ama tū kosibi, böyü gürəyüş mən bə tū cəzə nə bədənüm. Bura bə baqqal panc qran tin, türə təxsir tū inqədə bəsəxtən.

Dərvüş ə kisə xıştən yə tūmən kənd, dâ bə kətxuda, un yekin köüşə xıştənə kənd za bə sər kətxuda, gufti: «Əgə insâf inqədəsə, panc qrana tū vegi, panc qranış bə baqqal tin.»

Xristian-tat qrupu. Kilvar kəndi (istisna)

Ye dərvüş rəxtə bo tkun ye baqqal, tələsmiş birə ye çiz ustunu. Baqqal hürsi birə, füdərə dərvüşə. Dərvüş hürsi birə, papuçə kəndə, ə pii istə, zərə baqqalə bə səri. Baqqal rəxtə bə kinə kətxuda bə şikayət. Kətxuda amardə dərvüşə, əzu xəbər vöğüftə: «Bərə en çü tū zəri baqqalə?» Dərvüş guftirə: «Baqqal mənə fūda». Kətxuda gufti: «Ey dərvüş, tū kələ günah səxti, ama bu un gurə ki tū kəsibə ədimini, mən bə tū təmbi nəbisam, bara, di bə baqqal panj qran pul boduğə guftə kar tū təmbi tünü u». Dərvüş ye tuman pul dürovurdə ə kun jib iştən, dərə bə dəs kətxuda u ye papuçiş zərə bə sər kətxuda guftirə: «Əgə itəri insafsüzi-yü, panj qranə tū begi, panj qranış di ba baqqal.»

V mətnin tərcüməsi

Bir dərviş gəlir bir baqqal dükənina, istəyir tələsik nə isə bir şey alsın. Baqqal dərvişə söyləyir. Dərviş bundan çox pərişan olur və başmağını çıxarıb baqqalın başına vurur. Baqqal kəndxudanın yanına şikayətə gedir. Kəndxuda dərvişə çağırır: «baqqalı nə üçün vurduğunu soruşur.» Dərviş cavab verir: «Baqqal məni söyüb». Kəndxuda deyir: «Ey dərviş, sənin günahın çox böyükdür, amma sən çox kasıb olduğun üçün, səni cəzalandırmayacağam. Sən çıxart baqqala beş qran ver, sənin günahının qiyməti bu qədərdir.» Dərviş cibindən bir tūmən çıxarıb kəndxudaya verir, o biri başmağını çıxarıb onun başına vurur və deyir: «Əgər ədalət belədirsə, onda beş qranı özünə götür, beş qranı da baqqala ver».

3. Ümumi müqayisəli tat mətnləri

3.1. Müsəlman tat mətnləri

a) Şimal qrupu

Dütâ birâr

Dütâ birâr bəbirən, kələ birâr dövlətli, kuşkə birâr kəsib. Kəsibə birərə nümü gicə Bəhlul bəbirən. Kələ dövlətliyə birâr həmişə bə in rışqənd misə ki, kəsibi Yə ruz Bəhlul bə amaran bə tən kələ birâr xıştən, xəbər bostaran ki, bə bazar çü xâs bəraftən...

İki qardaş

İki qardaş olur, böyük qardaş dövlətli, kiçik qardaş kasıb. Kasıb qardaşın adı dəli Bəhlul olur. Böyük dövlətli qardaş həmişə ona rışxənd edər ki, sən kasıbsan. Bir gün Bəhlul öz böyük qardaşının yanına gəlir, xəbər alır ki, bazarda nə yaxşı gedir...

b) Mərkəz qrupu

Yə dərvüş raft bə tukun bəqqal, xâst züley çiz bixiri, Baqqal dərvüşə vəşmərd. Dərvüşə ləjü âmâ, koşə za bsər, baqqal, raft pkei kətxoda bə şikayət. Kətxuda dərvüşə qâl zâ, xəbər usta purdst: «Baqqalə key zeri?» Dərvüş kuti ki: «Baqqal minə vəşmərd»...

Bir dərviş baqqal dükənina gəlir və tələsik nə isə almaq istəyir. Baqqal dərvişə söyləyir. Dərvişin acığı tutdu, başmağını çıxarıb baqqalın başına vurdu. Baqqal kəndxudanın yanına şikayətə gəldi. Kəndxuda dərvişə çağırır soruşdu: «Sən baqqalı niyə vurdun?» Dərviş dedi: «Baqqal məni söydü»...

c) Cənub qrupu

Yə ta mərd bə nükər xəştən kuti ki: «Vəxt sübh səhər əgər düta qələqə bə yə jega niştə diri, bə mü xəbər bsəx ki üşunə binüm, çünki mü bxâstənüm btün ruz mü xoş bigzari». Qərəz, nükəri düta qələqə bə yə jega di. Bə âğâ xıştən xəbər səxt. Ağayü bo brun bə âmaran ye ta qələq di, i ye teke qələq par zərə бүрү...»

Bir adam öz nökerinə dedi: «Əgər səhər tezdən iki qarğanı bir yerdə görsən, mənə xəbər elə, çünki mən istəyirəm ki, bütün günüm xoş keçsin.» Qərəz, bir nöker iki qarğanı bir yerdə görür. Öz ağasına xəbər verir. Onun ağası çölə çıxanda, artıq qarğalardan biri uçub getmişdi...

3.2. Xristian-tat mətnləri

Birə nə birə, yə zən yə mərd. İn mərd birə psiyə bol xudadus. Yə ruz in mərd miraftən tirtirə be kinei, bi tirtir yə kopək pul midərən. Tirtir bə i mitrən «Yəkra mudaranı, xuda həzarra mitü.» İn mərd psiya şâr imbirən, xştən bə mitran. «İn psiyə çak karti, mən yəkra mitüm ü həzarra mitü»...

Biri var idi, biri yox idi. Bir arvad, bir kişi var idi. Bu kişi çox dindar olmuşdu. Bir dəfə həmin adam keşişin yanına gedir, keşişə bir qəpik pul verir. Keşiş ona deyir: «Bir verərsən, allah min yetirər». Bu adam çox sevinir və öz-özünə deyir: «Bu çox yaxşı işdir, mən bir verərəm, o, min verər.»

3.3. Yəhudi tat mətnləri

a) Quba ləhcəsi

Vəkil pəsovo vogoşdəki vogoşdəni əz ye rəhigə, və nüşdəni ə əsb xüşdə, hei səxdəni əz səbəh munda tə şahangum, hiç nə poyisdə rafdanı. Şahangum püşoi şöü torik nə birə omorani, rasirani ə pişoi ən ye çüklə dihlə.

Vəkil geri qayıdarkən, yollarda öz atını oturmağa belə qoymamış, səhər tezdən axşama kimi dayanmadan çapmışdı. Axşam, gecə qabağı, qaranlıq olmamış gəlib bir kiçik kəndin qarşısına çatır.

a) Dağıstan ləhcəsi

Сер поэизи бу, себэхьмунде. Гьово серин бу. Велггьой дор-гьо пушотеинере хуно кову бугеш, оммо дие днгьеде тов-тэвн ние дорембирует...

Payızın axırı idi, sübh çağı. Hava sərin idi. Ağacların yarpaqları evlərin qabağında tökülmüşdü, amma hələ o qədər də soyuq deyildi...

4. Nisbətən geniş formada müxtəlif qruplara aid mətnlər

4.1. Müsəlman tat mətnləri. Şimal qrupu.

YƏ MƏRD ƏZRAYİLƏ ÇƏNƏM FİRMUND

Quba ləhcəsi, Çiçi kəndi

(Əhəd Məmmədov söyləmişdir)

Yə ruzə yə rüzü yə mərd bə dərün ləif bəxunə xıştən xisirə bu. Çüm vakard di ki, yə kələheybətə çiz payistə bə zəvər sərü. İn mərd xəbər usta ki, ey ədəmi, tü kisti (yəni in xisirə mərd xəbər usta). Kufti: - Mən əzrayilüm. Sənətmən can ustaranü. Mən ki, yə ədəminə bə zəvər sərü payistüm, digə ürə karü barastən, canürə kərək ustanüm. Türüş digə nəpey, vəsiyyətürə sa, çüma türə bənd, çan türə tin. Mərd gufti: - Mənə bəsər cümmən, ancaq yə kar hist. İntərzini kar mənə təməhəli bəsər mən nə amare, üzüm bəin kar rast bəmarənüm. Nə bastənüm çənəm sām. Pəs ya rə tü çüma tü rə bənd, vünüm çənəm gərək bəndüm çüma mənə. Əzrayil xəndist, gufti: «Başgun». Əzrayil çüma xıştənə bəst, bakardəni di ki, mərd sərü çuni dör xarde, üzüm lungayü bətaraf əzrayilü. Mərd gufti: - Vây əzrayile, əgər mərdi pay bəsər kaftü. Tü bin səhət kuftiri ki, mən hər kiyə bə zəvər sərü payüm, çanürə bastaranüm. Üzüm əxi tü bə zəvər, sərmən nisti, bataraf zəvər lüngay mən. Əzrayil hürsin bu, ancaq çü midanist saxtən. Əxi xıştən hintər kuftire bu. Əzrayil bə mərd gufti: - Başgun, mənə tou deri, yə kəm ziy betü. Ştən (şdən) raft əzrayil. Əzin kar yə də sal giraşt. Yə ruziş huntə mərd xisirə bu, əzrayil ama buri peysərürə. Gufti: - Hən, digə ə dəsmən nəmarasi, axirinci gəftürə gun, cantürə basdaranüm. Mərd bədən ki, bəməni icazə tin. İmşou papaxməne şünüm bəsərəqit, bədə mənə küş. Əzrayil icazə da. Mərd şöü papaxə şund, ətaraf xuda papax ən mərd domund bəyə mix mund bəsərəqit. Mərd xəndist. Əzrayil di ki, papax nə afta, dənəşi zörə. Sər xıştənə zirava bəstəxtəni di ki, mərd yərayiş sər xıştənə çuni saxte, lüngayü bə taraf əzrayilü. Əzrayil di ki, yə rayiş tou xordə bire, hiçiz nə gufti, zu ədər dirma.

Əzin kariş yə çən sal kiraşt. Yə ruz in mərdə qunşiyü mürd. İn mərdə nəər səxtund, fürsərund bə qəbür kəndən. Mərd raft kənd qəbürə, fikir saxt ki, yə ra vünüm çənəmü, əxi un mərdiş hə bədurazimənü. Bəlkə gudə kəndam. Mərd darəft bədərün qəbür, duraz bü, di ki, yəki şaqaraq zərə bəxəndistən. Sər xıştənə zöürə səxt, di ki, əzrayil payistə bə zəvər sərü. Əzrayil gufti: - Aşnə, cantürə bəcə dərəyi, digə ə dəsmən nəmidani varastən. Xıştəntü bə dəstürəz qəbür kəndəyi, xıştəntürüş bədərünü darəfteyi. İncə digə döür xardəni cugə nist. Zu baş gəftürə gun, cantürə bastaranüm. Mərd gufti: - Digə bətu gəfmən nist, bəxasə cugə küfteyi mənə. Mən bəqulluqtü həzürüm, can mənə ustun. Ancaq yə kar hist, mən bə xuda sə rukət namaz dərəni mundam, bə mən icazə tin in sə rukət nimaz mənə kizarüm, bədə mənə kuş. Əzrayil gufti: - Başgun, xıştənəş zu baş, mənə vəxtməni kəmə, bədən üzgə ədəmi bisən buram. Mərd gufti: - Əvvəl tü bəməni kaf tin ki, tə mən sə rukət nimaz mənə varastən bəməni dəs bisən nə zəni, bə'də diram. Əzrayil gəf dā. Mərd dirma, dəstəmaz küft, yə rukət nimaz kizərd, papax xıştənə bəsər xıştən naha afta bə ra. Əzrayil gufti: - Ay mərd, bəcə barəftani? Mərd gufti: - Bətürəz şartmun intə bu ki, tə mən sə rukət nimaz mənə nəj gizarə bə mən dəs bisən nəzəni. Yə rukətə üzüm kizarüm, yə rukətəş bis salgə bə'də. Əzü bədə miyeyi gəf miseim. Mərd inə gufti, afta bə ra. Əzrayil dənəşi, dənəşi bəruz əni mərd. Ə hürs nədanist çü sey, a qasdə bərq raft. Bədənund ki, bədunya əzin mərd başqa əzrayile firmun todəragar nəbire. Xudayiş ətəxsirat əni mərd kiraşte, sad saliş boyü ümür dərə, cugəyürüş cənnət saxte.

Tərcüməsi

BİR KİŞİ ƏZRAYILI NECƏ ALDATDI

Günlərin bir günü bir kişi öz yorğan-döşəyində yatmışdı. Gözünü açıb gördü ki, böyük bədheybət məxluq dayanıb başı üstündə. Bu kişi soruşur ki, ey adam, sən kimsən. Dedi: - Mən

Əzrayılam. Sənətim can almaqdır. Mən ki, bir adamın başı üzərində dayandım, daha onun işi bitir, gərək onun canını alım. Sən də daha durma, vəsiyyətini elə, gözlərini yum, canını ver. Kişi dedi: - mənim gözüüm üstə, ancaq bir iş var. Belə iş mənim başıma heç gəlməmişdir, indi bu işə rast gəlirəm. Bilmirəm necə eləyim. Bəs bir dəfə sən gözlərini yum, görüm mən də necə yumum gözlərimi. Əzrayıl güldü, dedi: - Olsun. Əzrayıl gözlərini yumdu, açanda gördü ki, kişi başı o tərəfə çevrilib, indi ayaqları Əzrayıla tərəfdir. Kişi dedi: - Ay əzrayıl, əgər kişisənsə qal sözünün üstündə, elə bu saat sən dedin ki, mən kimin başı üstə dursam onun canını gərək alam. İndi isə sən mənim başımın üstündə deyilsən, mənim ayaqlarımın yanındasan. Əzrayıl əsəbiləşdi, ancaq nə edə bilərdi. Axı özü belə demişdi. Əzrayıl kişiye dedi: - Olsun, mənə aldatdın yaşa özünçün. Əzrayıl çıxıb getdi. Bu işdən on il keçdi.

Bir gün də eləcə kişi yatmışdı, əzrayıl gəlib kəsdi başının üstünü. Dedi: - Daha mənə əlimdən qurtara bilməzsən, axıncı sözünü de, canını alıram. Kişi deyir ki, mənə icazə ver, bu gecə papağımı atım tavana, sonra mənə öldür. Əzrayıl icazə verdi. Kişi gecə papağımı tulladı, allah tərəfi kişinin papağı mıxa ilişib tavanda qaldı. Kişi güldü. Əzrayıl gördü ki, papaq düşmədi, baxdı yuxarı. Başını yuxarı qaldırmışdı ki, kişi tez başını o yana çevirdi və ayaqları qaldı Əzrayıla tərəf. Əzrayıl gördü ki, yenə də aldandı, bir söz demədi, tez qapıdan çıxıb getdi.

Bu işdən də bir neçə il keçdi. Bir gün bu kişinin qonşusu öldü. Bu kişini çağırıb göndərdilər qəbir qazımağa. Kişi gedib qəbiri çıxartdı. Fikirləşdi ki, bir görüm necədi, axı ölən kişi də elə mən uzunluqda idi. Bəlkə qısa çıxartmışam. Kişi qəbirin içinə girir, uzanır, görür ki, kimsə şaqqanaq çəkərək gülür. Başını yuxarı qaldıranda gördü ki, Əzrayıl dayanıb başı üstündə. Əzrayıl dedi: - Aşna, canını hara eləyəcəksən, daha əlimdən qurtara bilməzsən. Özün öz əlinlə qəbir qazmısan, özün də girmisən içərisinə. Bura daha çevrilməli yer deyil. Tez ol sözünü de, canını alıram. Kişi dedi: - Daha sənə sözüm yoxdur, yaxşı yerdə tutmusan mənə. Mən sənə qulluğunda hazıram, canımı al. Ancaq bir iş var. Mən allaha

üç rükət namaz borcluyam. İcazə ver üç rükət namazımı qılım, sonra mənə öldür. Əzrayıl dedi: -Olsun, özü də bir az tez ol, mənə vaxtım yoxdur. Özgə adamın yanına gedəcəyəm. Kişi dedi: - Əvvəl sən mənə söz ver ki, ta mən üç rükət namazımı qurtarmayınca mənə əl vurmuyacaqsan, sonra mən çıxım. Əzrayıl söz verdi. Kişi çıxdı, dəstəmaz aldı, bir rükət namaz qıldı, papağını başına qoyub yola düzəldi. Əzrayıl dedi: - Ay kişi, hara gedirsən? Kişi dedi: - Səninlə şərtimiz belə oldu ki, mən üç rükət namaz qılmayınca sən mənə əl vurmuyacaqsan. Bir rükət indi qıldım, bir rükət də iyirmi ildən sonra. Ondan sonra gələrsən danışarıq. Kişi bunu deyib yola düzəldi. Əzrayıl baxdı, baxdı kişinin dalınca. Əsəbdən bilmədi nə etsin, ildırım kimi getdi.

Deyirlər ki, dünyada bu kişidən başqa Əzrayılı aldadan olmamışdır. Allah bu kişinin təxsirindən keçmiş yüz il də ona ömür verib, yerini də cənnət eləyibmiş.

4.2. Müsəlman tat mətnləri. Mərkəz qrupu.

MƏRD BƏ ŞEYTUNAZ

Dağquşçu ləhcəsi. Dağquşçu kəndi

Yə mərd birei, ambar kasib birei. Yə ruz in mərdə bə xunei i dəh manal pul imbirən. Mukutrain bə zən ki «ay zən! biya, un dəh manata tin bə mən, baram bə Ərsküş, yə kəm vəçünüm gəndüm i, biərnüm bei əyələ. İn dəh manata bəlkə kisnə mundüm, nun mastunüm, mıxarüm».

İn mərd məxştən, pūla mastaran ə zən, maftarən bə rah. Müdürmərdən yə kəm bə rah, midirən ki yə kürə mərd nüştei bə dəh rah, bə xuda ləva məxştən. Mükuftrən ki «ay xuda, bə mən panj manat pul tin!». Bədə-y-iş mukutrain: «hər kəs bə mən panj manat bə rah xuda pul tū, xudabəndə ələm bə i panj həzar pul dərənü.» İn yoxsulə mərd midirən ki in kürə mərd əz i yoxsultei. Müduvardən panj manata, midərən bei kürə mərd. Mükuftrən ki «həmi in kürə mərd əz mən fəqirtei, həmi-geiş panj

manat mütüm, panj həzar xuda bə mən mütü». Maftaren bə rah, marən bə Ərsküş. Marən, düta, səta xunə migəştən, bə i yə parə nun nəmdərənund.

Midirən ki bə zəvər di ərəsi misəxtəndund. Miraftən bə ərəsi, bə xunə, ki «bəlkə yə kəm nun tund bə mən, xarüm». Miraftən, midirən injə aşıq muxundən. Cəmaət bə aşıq pul midərən. İn-iş mukutrən ki, «panj manat mən dərüm bə rah xuda, panj kapek bə mən xuda nəda. İn panj manat-iş dərənüm bə rah şeitun». Miduardən panj manatə, midərən bə aşıq bə rah şeitun. Pul i marastən, inə səəb ərəsi gal mizərən bə xunə; tay injə cay, nun midərən bə i, muxardən. Xardən varastən kimi ə Ərsküş müdürmarən, maftarən bə rah, kor-peşmun.

Mukutrən: «dəh manat mən bu, panj manata bə rah xuda dərüm, xuda bə mən hizat nəda, panj manat-iş dərüm bə rah şeitun, pul mən varast, əz i bə taxül dərən bürüm in dəh manatə, əyələn mən muxard». İn fəğir fikir səxtən-səxtən rah miraftən bu, di ki bə dər ən rah yə mərd nüştəi. Salam nəda, gürəştei. İn mərd ə püşt irə gal za ki «ay mərd! çü fikir misəxtəni?». İn mərd kufti ki «ə kişi, cü fikir nəsam? Dəh manat pul mən bu, panc manatə bə rah xuda dərəm, panj manatə bə rah şeitun. Üzüm mundam kisnə, bei gürə fikir misəxtənüm».

Tərcüməsi

KIŞI VƏ ŞEYTAN

Bir kişi olub, o çox kasıb idi. Bir gün bu kişinin evində 10 manat pul olur. O arvadına deyir: «Arvad! Ver o on manatı mənə, gedim Ərəsgüşə, bir az buğda yığım gətirim uşaqlar üçün. Bu on manatı da əgər acısam çörək alıb yeyərəm».

Kişi ayağa durur. Arvadından pulu alıb yola düşür. Bir az yol getmişdi ki, görür ki, bir kor kişi oturub yolun kənarında, allaha yalvarır, deyir: «Ay allah mənə beş manat pul yetir». Sonra da deyir ki, hər kim mənə beş manat allah yolunda versə, allah-təala

ona beş min pul yetirəcək. Bu yoxsul kişi görür ki, bu kor kişi ondan da yoxsuldur, çıxarib beş manatı verir kor kişiye. Deyir ki, «həm bu kor kişi məndən də kasıbdır, həm də beş manat verərəm, allah mənə beş min yetirər». Kişi təzədən yola düzəlir, gəlib çatır Ərəsgüş kəndinə, bir, iki, üç ev gəzir, amma heç kim bir parça çörək vermir.

Kişi birdən görür ki, kəndin yuxarı qurtaracağında toy çalınır. Gedir toy evinə ki, «bəlkə orada biraz çörək versinlər yeyim». Gedib görür ki, burda aşıq oxuyur. Camaat aşığa pul verir. Kişi fikirləşir ki, «beş manat verdim allah yoluna, beş qəpik də allah mənə vermədi. Beş manatı da verim şeytan yoluna» və verir beş manatı aşığa şeytan yoluna.

Kişinin pulu qurtarır, toy yiyəsi onu evə çağırır, ona çay, çörək verir. Kişi yeyib-içib qurtardıqdan sonra Ərəsgüşdən çıxır, kor-peşiman yola düzəlir. Fikirləşir ki, «on manatım var idi, beş manatı verdim allah yoluna, allah mənə heç nə vermədi, beş manatı da verdim şeytan yoluna pulum qurtardı. Ondan on manatı verib taxıl alsaydım uşaqlarıma aparardım».

Kişi fikirləşə-fikirləşə yolu gedirdi, gördü ki, başqa bir kişi oturub yol kənarında. Salam vermədi keçib getdi. Bu kişi onu arxadan səslədi: «Ay kişi, nə fikir edirsən?» kişi dedi ki, «ay kişi nə fikir eləməyim, on manat pulum var idi, beş manatı allah yolunda, beş manatı da şeytan yolunda verdim, indi qalmışam ac, ona görə fikir eləyirəm...».

4.3. Müsəlman tat mətnləri. Cənub qrupu.

XURUZ BƏ LAÇINAZ

Abşeron ləhcəsi, Suraxanı kəndi

Ye ruz Laçin be xoruz guti: «Qələbə bi bafai; mərdun türe pərvərəş müdönd, berei tü xunə ras misünd; vaxti ki muxound türe bigiründ, qai heroi müzəni, migerixi? Mü əgərki mürqi vahşiyum, ə mərdun ə dəstşun cən ruz dān muxarum, berou uşun bə ou muram, çiqide

ki dur muram, hərçiki münə qal mizənünd, bəzəm pəso mongardum, miyam». Xoruz johab da: «Tü hiç Laçine be six direi». Mü qələbə xoruziere be six bə sər atası biryan diram. Tü əm qələbə dur migerixi, əgər Laçine be six bə sər atası biyni. Bə'də Laçin maattəl mänd, jəvab nə tast dərən.

Tərcüməsi

XORUZ VƏ ŞAHIN

Bir gün şahin xoruza dedi: «Sən çox vəfasızsan, kişilər səni yedirdir, sənə ev tikir saxlayır, nə vaxt ki, tutmaq istəyirlər səni, sən qışqırır haray salır və qaçırsan. Mən əgər lap vəhşi quş olsam da, kişilərin əlindən bir neçə gün yeyəndən sonra, onlar üçün ova gedirəm, əgər lap uzaqlara uçub gedsəm də, məni çağıran kimi qayıdıb gəlirəm.» Xoruz cavab verdi: «Sən nə vaxtsa qartal şışə çəkilən görmüsən. Mən çox xoruzları şışə çəkilib odda bişirildiyini görmüşəm. Sən də daha çox uzaqlara uçub gedərsən, əgər qartal od üzərində şışdə görsən.» Onda qartal susdu, məətəl qaldı, cavab verə bilmədi.

4.4. Xristian-tat mətni

DÖÜ VƏ KUK TAKAVOR

XIX əsrin sonu, Mədrəsə, Şamaxı

Bıra-nabıra ye takavor. U takavora bira sə kuki. İn takavora bə həyatı ye dar bu, haft sal ye siv ivaquftan bu. Siv rasren kina ye zad ə gög imaran bu imbardan bu. Ye sal kalein kuki xıştana fyursa, ki bura qəroul keş, dizdə gir. Kalein kuki raft, nadust giriften. U yekin sal miyana kuki raft, uyiş nadust giriften. Əbütünü pəstapitleyin kuki raft, dizd amaren kina, qəmərə kənd, çapund, xuni kənt-kənt, isten-isten virixt. Sabeyin raft, braruna xıştana

vaguft, afta xuna bərayü. Kəm raftən, psiye raften, rasirind bi ye çal.

Kalein brari gufti – «məne bəndind, vəngenind bı çal əgə guftırım: suxtum, kenind, əgə nə, vəngenind». Çatura bastind ə kişti, vəngəstind, ye kəm vəngəstind, gufti – «suxtum», kəndind. U yekin brariş deşi, uyiş nadust raftən, kəndind. Bə axırı piteleyin brari deşi, draz gufti: «Nə suxtum». Uayiş vəngəstind, raft rasi çala bə kuni. İ pşoyi ye dər ama, dərə vakard, di ki, incə ye haftsəri döü nişte, döü ki, inə di: «Ay xaş amarei, brar». İmruznə fəgə mən inbu. İn kuk gufti: «Tü mənə piyərmənə sivairə dizdirei, vaxız dəhəsing, hər kamim mun danayi u ürə bükşu». Döü vəxişt girift in kukə, çini zə bizmin ki ta ba kurt xaka bidəri raft. Kuk şina bu, dövə çini zə, ki raft xaka bidari, səairə buri kurasat bütünü həşrəfirairə yekiş çak əsprə vedeşi a çal. Braruni şarbirind. Atəmd piyəx xıştana bikineyi. Piyari hər səşa beri kilə xast, ərəsi sat. B axırı pitileyin kuki bu takavor.

Tərcüməsi

DIV VƏ ŞAH OĞLU

Biri var idi, biri yox idi. Bir şah var idi. Bu şahın üç oğlu var idi. Bu şahın həyatında bir ağac var idi. Bu ağac yeddi ilklə bir alma verirdi. Alma yetişən kimi bir zad göydən gəlib onu aparardı. Bir il şah öz böyük oğlunu göndərdi ki, get qaroul çək, oğrunu tut. Böyük oğul getdi, oğrunu tuta bilmədi. növbəti il ortancıl oğul getdi, o da tuta bilmədi. Hamıdan sonra kiçik qardaş getdi. Oğru gələn kimi qılınçı çıxardı, yaraladı. Oğru qanı damcı-damcı axa-axa qaçdı. Səhəri gün kiçik qardaş getdi öz qardaşlarını da götürüb qan izilə yola düşdü. Az getdilər, çox getdilər, gəlib bir quyuya çatdılar.

Böyük qardaş dedi: «Məni bağlayın, buraxın quyuya, əgər dedim «yandım», çıxarın, əgər yox buraxın». Kəndiri bağladılar

böyük qardaşın belinə, buraxdılar quyuya, bir az buraxdılar ki, böyük qardaş «yandım» dedi. Onu çıxartdılar. Ortancıl qardaş da quyuya düşdü, gedə bilmədi çıxartdılar. Axırda kiçik qardaş quyuya endi və inamla dedi: «Yanmadım», onlar da kəndiri buraxdılar. Kiçik qardaş gəlib quyunun dibinə çatdı. Qarşısında bir qapı gördü, qapını açdı, gördü ki, burda yeddibaşlı bir div oturub. Div onu görcək «ay xoş gəlmisən qardaş, bu günkü səhər yeməyim olarsan» dedi. Kiçik qardaş dedi: «Sən mənim atamın almalarını oğurlamısan, dur döyüşək, hər kim qalib gəlsə, o birisini öldürsün». Div ayağa qalxdı, oğlanı tutub elə çırpdı ki, oğlan boğaza qədər torpağa batdı. Oğlan qalxdı divi elə yerə çırpdı ki, div torpağa girdi, kiçik qardaş onun başlarını kəsdi, bütün qızilları yığıb, yaxşı bir ata yüklədi və quyudan çıxdı. Qardaşları xeyli sevindilər. Onlar bir yerdə atalarının yanına gəldilər. Ataları onların hər üçü üçün qız alıb, toy etdi. Axırda kiçik qardaş atasının yerinə şah oldu.

4.5. Yəhudi-tat mətnləri. Dağıstan qrupu.

ƏZ ROMAN MIŞI BAXŞIEV «XUŞEQOY ONQUR»

Puşoy boqçircho bu. Germiho yekem xurd birence, hovoy şohongum, çuşme ə posoy doqho pexnu birenbuho vəxd keke mərd H'əziz sə sala nevey xuşdəre, Marale ə qujoq vəgurde, nuşdebu ə geyvuy xune, ə qiroq çor kunjie ə yemişqorevoz varayunde omore keke stol, digi-digi zere, ədenbu məhni xunde ə hovoy qeytoqi.

Ə u loygey stol, ə raçe-beraçey H'əziz ə ser stol huz bire ədenbu nubogoy xuşdere xunde kekei nevnyu, kuk Rəxmon, sufdei sal əri xunde nuşdebugo Şemey. Ə dörun kunj heyvu, ə puşoy kinle nuşdeburut Boji zen H'əziz ne ərus işu Xumor. Keke zen ser xuşdere səxd puçunde ə kovre keleqei, ədenbu ə sər təxde guşd kufde, ərus xəmi soxde, ədenbu ə sər furji velq şende əri duşpere.

Genə xunum əytu məhni? – purei keke mərd əz neve.

Boji osi bire, şefd denişə ə şuver xuşde xurş soxd.

- Ə mərd, əillə bireyi? Nie dire behem tu. Şemey ədey nubo xunde!

- Ho, ho, tung, bəxişlemiş misoxu Şemey ə me ne Maral, - məxsere soehi gufdi keke mərd, pesde ə dül xumde muhu: «Hele key zuhu vokurdi begem Şemey, imohoy kuk şkolaiş bisdo, düz həft salai Dovha varasde ə sal giraşdebu.» Şemey birence, hozori nugsadi çulşeşimun sal. Heysəhət hozori nugsadi penjoh seimun sali. Çu zu giraşdenut ruzho, hemey ən i ruzho əz umur imunut. Pesde ə yor keke mərd omo, çutam dovho ser qurdenge ə hozori nugsadi çulekimun sal ə teke kuk xuşdere, Rəhmonne, ə dovho rəx soxdebuhe, çutam xeyli vəxd əz kuk xəbər ne bire, pesde vir biri gufdire koqoz omorobuhe, çutam Boji ser sifet xuşdere qərməq keşire xuni soxdebuhe, çutam pesde dovho varasdengə, Rəhmon omore vediromorebuqe, ərisi, soxdebuhe, bəhdovoi ə salihe Şemey birebuhe...

Tərcüməsi

MIŞI BAXŞIEVIN «QURU ÜZÜM» ROMANINDAN

Bağların yığım qabağı idi. İstilər bir az sınımışdı. Axşam tərəfi, günəş dağlar arasında gizləndiyi vaxt yaşlı kişi Əziz üç yaşlı nəvəsi Maralı qucağına alıb evin qabağında oturmuşdu. O, dördkünc yekə stolun qırağına dig-dig vuraraq, qaytağı havasında mahnı oxuyurdu.

Stolun o biri tərəfində Əziz ilə üzbəüz, onun vaxtilə onun üçün də oxuduğu, böyük nəvəsi, Rəhmanın oğlu, Şemey oturmuşdu. Stolun o biri küngündə Əzizin arvadı Bacı və gəlinləri Xumar oturmuşdular. Yaşlı arvad özünü göy kələğayıya bərk bürümüş və taxta üzərində ət döyürdü, gəlin xəmir düzəltmişdi ki, düşbərə hazırlasınlar.

- Yenə oxuyum, sənin üçün mahnı? – Yaşlı kişi öz nəvəsindən soruşdu.

Bacı əsəbiləşdi, öz ərinə əyri-əyri baxdı, hirs etdi:

- Ay kişi, uşaq olmusan? Sən bəyəm görməmişən. Şemeyə də növbə ver oxusun!

- Hə, hə belə, Şemey bağışlayar Marala görə, - yaşlı kişi kinayə ilə dedi, sonra ürəyində dedi: «Hələ Şemey nə vaxt dil açdı bəyəm. Bu yaxınlarda yeddi yaşı olacaq, məktəbə düzələcək. Şemey olanda müharibədən bir il keçərdi, min doqquz yüz qırx altıncı il. İndi min doqquz yüz əlli üçüncü il. İllər nə tez keçir». Sonra yaşlı kişinin yadına düşdü: - Necə müharibə başladı – min doqquz yüz qırx birinci ildə öz tək oğlu Rəhmanı davaya yola salmışdı, necə xeyli vaxt oğlundan xəbər olmamışdı, sonra itib deyə kağız gəlmişdi, necə Bacı sir-sifətini cırmaqlayıb qana boyamışdı, necə sonra dava qurtarmışdı, Rəhman gəlib çıxmışdı, ona toy etmişdi, o biri ili Şemey doğulmuşdu.

4.6. Yəhudi tat mətnləri. Quba qrupu.

XOV ŞOH ABBAS

Quba ləhcəsi, Quba, Qırmızı Qəsəbə

Ye şəv Şoh Abbas ye xov di, ambar mü'üjüzə xov bu. Dirəni ə xov: nuşdi ə xori ye kələ mərd, ə dəs yu dəri ye kələ tişə kordə. Ə püşöyü hisdi ye kələ mə'jümə; ə yân yu hisdi ye kələ qəzqu, ə qəd qəzqu dəri ye kələ tikei dümbə; i kələ mərd nüşdi inja ə kordərəvuz burrani əz dümbei qəd qəzqu, dəkündəni ə qad əni mə'jümə. Şoh Abbas həci dirəni ki ə xov-i mərd ə sa'athorovoz nə, ə ruzhorovoz nə, ə hofdəhorovoz nə, ə salhorovoz nə, ə sad salhorovoz nə, ə çənd həzor salhorovoz i kələ mərd əz qəd qəzqu o kordərəvuz burrani əz dümbə, dəkündəni ə mə'jümə, nə qulhoi mərd vomundə, nə kordə kül birə, nə-z qəzqu dümbə vərasdə, nə mə'jümə pur birə. İ xovə dirəncə Şoh Abbas hə ye bo sərsənə xuno xəbər birani əz qəd xov mundəni məhtəl, nisə va rasirə mə'ənoi (ta'bil) əni xova. Guftirani əri xüşdə: «Mə şoh ən İron boşum, mə

nə danüm i çü xovigə?» Horei zərəni həmmə əqülməndho, yon nüşhoi vəkilho, vəzirhoi xüşdə, gof soxdəni ərişü xovə, dorəni işurə və'də dü hofdə, guftirani: «Əgə işmu ərimə tə dü hofdə tə'bil əni xovə danüsdə mə'lüm no soxdit gə, mə sərhoşmurə əz gərdəhoşmu juro müsəxum.» İ əqülməndho vəkilho, vəzirho dü hofdə fikir sox-dənüt, çənd juro minajibiho soxdənüt, ta'bil əni xovə nisa varəsirənüt, hiç ye gofiş nisa danüsdənüt, bioft ye dü gof guyut əri Şoh Abbas. Dü hofdə və'dəş giroşdəni, Şoh Abbas dirəni ki ta'bil xov yurə danüsdəgor, əri yo guftiragor nisdi, ambar dül yu xərab birəni, horei zərəni ə yon xüşdə, vəkil dəs rasdi xüşdə, guftirani əz yu ə qəhrovovoz: «Tü kələ vəkil məni, tü nimei ambardaki xazinei mərə ədəi xurdə, keif soxdə ə kiflət türəvovoz; əgə tü ərimə ta'bil əni xov mərə danüsdə əmə mə'lum nə soxdigə, mə sər türəş im burum, zənho, ailhoi türəş həmmə kiflət türəş müküşüm.» Vəkil i gofə şinirəncə danüsd ki əz lə'al Şoh Abbas çü vədiromogə, hə həçü misoxu; jigər yu həl bisdo, ofdo, dūraz bisdo ə püşoi poihoi Şoh Abbas, girişd, ərs rixd, moç soxd poihoi yurə, minət soxd...

Tərcüməsi

ŞAH ABBASIN YUXUSU

Bir dəfə Şah Abbas bir yuxu gördü, çox sirli yuxu idi. Gördü ki yuxuda, bir yekə kişi oturub torpaqda, əlində yekə, uzun bir iti bıçaq var. Arxasında böyük bir məcməyi, yanında da bir yekə qazan var. Qazanın içərisində də yekə bir quyruq var. Bu yekə kişi oturub burada bıçaqla quyruqdan bir parça kəsib məcməiyə qoyur. Şah Abbas elə yuxuda görür ki, bu kişi saatlarla yox, günlərlə yox, həftələrlə yox, illərlə yox, yüzillərlə yox, neçə minilliklər boyu qazandan quyruqdan kəsir, tökür məcməiyə, amma nə kişinin qolları yorulur, nə bıçaq kütləşir, nə qazandan quyruq qurtarır, nə də məcməyi quyruqla dolur. Elə bu yuxu içərisində, bu yuxunu görəndə Şah Abbas ayılır, məətəl qalır və başlayır yuxunun

mənasını çözməyə. Öz-özünə deyir: «Mən İran şahı olum, amma bilməyim ki, bu nə yuxu idi.» Haray salır bütün ağıllı adamlar, yanında oturan vəkilləri, vəzirləri çağırır, öz yuxusunu onlara danışır, iki həftə möhlət verir, deyir: «Əgər siz bu iki həftə ərzində bu yuxunun mənasını aça bilməsəniz, başınızı bədəninizdən ayracağam.» Bu ağıllı vəkillər, vəzirlər iki həftə fikirləşirlər, neçə cür mənalər elədilər, amma yuxunun mənasını aça bilmədilər, heç bir söz də öyrənmə bilmədilər, Şah Abbasa heç bir söz deyər bilmədilər. İki həftəlik vədə ötüb keçdi.

Şah Abbas gördü ki, onun yuxusunun mənasını bilən yoxdur, ürəyi çox xarab oldu. Tez özünün sağ əli olan vəkilini çağırırdı və ona kədərlə belə dedi: «Sən mənim baş vəkilimsən, sən mənim xəzinəmin yarısını yeyib öz külfətinlə kefə baxmısınız. Əgər sən mənim üçün yuxunun mənasını öyrənmə bilsən belə həyat davam edəcək, amma tapa bilməsən mən sənə də boynunu vuraram, arvadlarının hamısını külfətinlə bir yerdə öldürərəm.» Vəkil bu sözü eşidəndə bildi ki, Şah Abbas ağzından çıxanı eləyəndi, odur ki, ciyəri yandı, halı pis oldu, Şah Abbasın ayaqlarına yıxıldı, ağladı, göz yaş tökdü, ayaqlarından öpüb yalvarmağa başladı.

5. Tat dilində geniş nağıl

ÖSNƏ ÇƏXÇƏL BƏG

Şimal qrupu, Quba ləhcəsi,
(Məcnun Əliyev söyləmişdir)

Yeki bire, yeki nə birə. Yə kosibə mərd bire. İn mərdə numu Çəxçəl bire. Çəxçəl bə əsyo kar səxtə. Ə əsyo vəçrə şahadayaz sər xıştənə döür dere.

Yə ruz bə yân əni Çəxçəl yə ruva gəndüm avardən. Ruva bədirən ki in əsyoçi bə döürü cındıla əlâtə, ambar kosib yeşemiş

bəbirən. Bədən ki, vay Çəxçəl tü hintər qə kosibi. Türe zəntü, o-əyəltü nistü? Çəxçəl bədən bə ruva ki, ə əsyo vəçrə şahadayaz sər mənə yə təhər bə dəştönüm, veg ârd türə dirə bura bə ruz kârtü.

Ruva bədən ki, vâş Çəxçəl icazə tin munüm bin əsyo bə yân tü. Be tü yə zəniş maafum. Çəxçəl bədən ki, zən çüst - xârdeniyü? Ruva bəxəndistən. Bədən ki vâş Çəxçəl, mədəm ki intərü, be tü duxtər patişayə bisən xayim. Çəxçəl bədən ki, adə ruva mənə bə patişayaz çü karmən munde, bil bura bə ruz kartü. Ruva bədən kartü nəbaşü.

Ruzayə yə ruzu ruva bəraftən bə yan patişah ki, pəs ağeymən un gümüş peymunə kileysümünə bəxəştən, Patişa təəcib əmundən, bədən ki, ruva imun bə kiləyaz gəndün ə peymundenim. Yâni bə kiləyaziş pul inpeymunund. Əmr bə səxtən bə nükər ki dara un təxül peymunə kiləyə biyə tin bə ruva, dire burə ə sər mun başü.

Ruva bəstəran kiləyə, avardən bə şundən bə künc əsyo. Yə kəm giraştə bədə ruva bə raftən bə vəçrə şahadayaz yə gümüş pul bə ustaran, amaran bəvəğuftən kiləyə təmiz bə səxtən yə kəm kinarayürə həl-hül bə səxtən bə kinarüriş in ustara gümüşə bə girărundən, bə raftən bə yan padışah. Bədən ki pəs padışah sağ başü, gərək bəxiştəmiş seyi ki, kile şümünə ambar dəştim. Hə taze varastim peymundim ki, ağeymən gufti ki, bər kiləyə vagardun. Bin cən ruz hə gümüşayə peymundeyim varasteyim. Ağeymən yexeylə üzürxahluq səxt, xahiş səxt ki, əgər mümküniyə un qizil peymunə kilə xıştənə tü, qizilayə bisən peymunü.

Patışa məəhtəl əmundən ki, inə ağayürə çənqədə qizilü hist ki, bə kilayaz ə peymunden. Bədən ki, adə ruva ə türə xuneytüre xuda fiçarunda mən bətü nə guftürüm ki, imunə qizil-gümüş peymunə kiləhamun nist, bin kiləyaz imun təxül əpeymundenim, veg bər hə in kiləyə tin bə ağeytü, bil qizila xıştənə peymunü. Patışa bə dül xıştən vərəzə-nüşvə bəsəxtən ki, başü in ruvaya ağayü çütərzin ədəminü.

Ruva avardən kiləyə avaziş bəşundən bə yə kinar əsyo. Yə həftə bəgiraştən bəğuftən tuz bəstə kiləyə təmiz bəsəxtən, bə duhunhayü yə düta bəzərən kəmlə həl bəsəxtən, ə zuyaz ustara yə

qiziliş bə girarundən bə zir kilə, bə vəgüftən amaran bəyan padişa. bədən ki, patişa sağ başü, ə təxsiratmun girar ki, ingədə məhəl kiləyə dəsteyim, pəs nə miguni hə imiruz varasteyim peymundeyim qizilhayə. Kilə tamam ə yar patişa dirmarabu, bə ustarən kiləyə binlə bunlayü bədənışirən, bə zirü qizilə dirən kimi tən bəşəxtən ki, ruvvayə ağayü bəyinaz qizil peymunde. Patişa fikir bəşəxtən ki, inə çənqədə qizilü hist ki, in inhayə bə yə həftə, xişteniş bə kiləyar, bə züür ə peymundən bəvarəstən.

Ruzayə yə ruzüriş, ruva amaran yə rayiş bə yan patişa ki, pəs nə muguni, can patişayə rumən bə zir pâyütü, ağeymə bətürəz qohum birən bəxəstən. İn kar patişayə lap ə dülü əbrən. Fikir bəşəxtən ki, bil duxtərmən hə bə yə əzini döletlüyə ədəmi qismət başü. Böyü gireyiş zu razi əbrən, əmma bədən bə ruva ki, yə ra ageytürə qunaq biyə imuniş vinim kist imunə damarmun. Ruva bədən bə sər çümmən.

Ruva bə şari-şari amaran bə əsyo Çəxçâl. Bədən bə Çəxçâl ki, pəs filan vəxt bisən bə xunə patişa bureyimü. Nə miguni patişa duxtər xiştənə bədən bə bəti. Çəxçâl bədən ki, ruva türə xuneytürə xuda fiçarunu, mənə bə yan patişa çü karmən munde. Mən bin libasaz, bin sər-tənəz bəcə bəraftənüm. Pəs mənə biabur nə sa. Ruva bədən ki kar tū nə başü, tū həzir baş.

Yə ruziş ruva bədən bə Çəxçâl ki, vəx bureyimü digə. Çəxçâl raftən nə bəxəstən. Ruva bədən ki, tū ya danə bə mən guş tin bisən xas başü. Bə aftaranund bə ra. Ə yə arkərə bə giraştəni, ruva bədən ki, pây! Bə kəndən Çəxçâlə küne əlathayürə bə dərən bə ou. Çəxçâl bədən adə tū çü bəşəxtəni, ruva bədən ki türə kar tū nəmunde. Ruva bəvirixtən bə yan patişa, tənqənəfəs bədən bə patişa ki, pəs nə pay, ağeymə bə qunaqi amaranbu, bə ra ə arkərə bə giraştəncə əsə ou bərd, ağeymə bə zürəz xilas səxtim, ama əlathayüriş ou bərd. Əgə midani bey ağeymə yə dəs əlat, yekiş yə əs tin. Patişa əmr bə səxtən zu yə xasə əs, yə dəsiş bahalüyə əlat bə dərənund bə ruva. Ruva avardən əlathayə bə Çəxçâl, bədəkərdən bə tənü. Hiç vəxt əzini tazə əlat nə dirə Çəxçâl, başdəmiş əbrən bə dəsə, bə əndum, bə pâyha xiştən bə dənışirən. Ruva bədən böyü ki, bə sər-tən tū nə dənış əyibü. Mənə rusva nəsa. Çəxçâl bə ruva guş

nə bəvərkərdən, hə bədənışirən. Amaranund bərasrənund bə yan patişa. Patişa bitou həzurluq xiştənə dirabu, bey tazə dāmār yə kələ qunaqluq təşkil əbrən. Patişa bədirən ki, Çəxçâl bə əlathə xiştən hə bə dənışirən, nəər bəşəxtən ruvayə ki, adə ruva in ageytü bə əlata agastə çiznədirə bədənışirən. Ruva bədən ki, tū çuq nə dar, əlata ageymənə bə xuşu nə amare, böyü gürə bədənışirən. Xardən avardənund, Çəxçâl bədüdəşi bərasrən bə aş, ruva bədən ki, Çəxçâl yekdə yāvâş-yāvâş xan, əyibü. Çəxçâl bədən böyü ki, bil bura bəruz kartü, mən incə ə kisneyi əmürdönüm və tazadən bərasrən bə aş. Patişa bədirən ki, in ruvayə ağayü agastə kisnəyə gürg rasre bə xurək. Nəər bəşəxtən ruvayə ki, adə ruva türə in ageytü haştan bə ümür xiştən hiç aş nə xardəyü in çü fasunu. Ruva bədən ki, patişa mung türə nə kən, aş ageymənə bə xüşü nə amare, böyü gürcəyiş hürşü vəşreyü, ə sər hürs huntər bə xardən. Patişa inanmış əbirən.

Yə ruziş ruva bədən bə Çəxçâl ki, bureyim digə duxtər patişayə biyerim. Çəxçâl bədən ki, vay ruva mənə xunə nən, cugə nən, tū çü bəşəxtəni. Ruva bədən türə kar tū nə munde.

Bə raftənund bey duxtər patişa. Patişa yə kəcəvə həzir səxə bə səxtən. Bədən bə ruva ki meniş bisən buram, yə ra vünüm, ageytürə dərbunurə. Ruva razi bəbirən. Patişayə dəstəyü bəftarən bə ra. Ruva bəftarən bə pişə. Bə ra yə süri quspan bədirmarən bə pişə əniha. Bə pişə raftə ruva çupanhayə bə vəmuxtən ki, əz şumun əgə xəbər ustarund ki, in süriha ən kist, mugunind ki, ən Çəxçâl bəg. Patişayə dəstəyü bə süri bə rasrənund. Xəbər bə ustaranund ki, in süri ən kist. Bədənund ki, ən Çəxçâl bəg, Bə hintərəz Patişayə dəstəyü bə ilxi əs, bə nəxir māl bə ilxi dəvə rast amaranund. Xəbər bə ustaranund ki, inha ən kist, bədənund ki, ən Çəxçâl bəg. Patişa tamam inanmış əbirən ki, dāmārü ən döletlüyə ədəmiyü.

Ruva fikir bə səxtən ki, tazə ərusə bəcə bisən börü. Bürdən həftə döyə xunəyü bə yarü bə aftarən. Yekdəyiş bə pişə bəftarən. Amaran bə yan döha, bədən ay bədbəxtha işmunə ə dünya xəbər şumun nist. Digə nə pâyind, patişa bəşərşumun amaran. Döha xəbər bə ustaranund ki, pəs çu seyim. Ruva bədən ki, biyend hər ki şumun bə zir yə lukut dərəyind. mən mugunüm ki, incə hiç kəs

nist. Döha bədarəftən bə zir lukuta, ruva lukutayə ataş bə zərən, döha bə suxtən bə zir lukuta.

Paşıyə dəstəyi bə kəcəvayaz amaranund bə xunə döha, xəbər bə ustaranund ki, in imarət ən kist, bədənund ki ən Çəxçâl bəg. İn döhayə həfminci birarşun şulə dö bə xunə nə əbrən, yekdə dir amaran, ruva zu bə virixtən bə pişəyi ki, ay türə xuneytürə xuda fiçarunda, paşıyə ədəmihayü biraruntürə küşt, xuneyşümünış suzundand, üzümüş bey tü bəgəştənund nə pay virix. Şulə dö ə dur durəyə dirən kimi inanmış əbirən, berixtən barəftən. Xunəcugə ə mundən bə Çəxçâl bəg. Paşıyə ədəmihayü bə dirmarən barəftən.

Ruvayış yə-dü ruz əmundən, bədən bə Çəxçâl bəg ki, vāy birar mən digə buram, tü bə ayletürəz mun incə. İnhayə bədən ruva barəftən.

Yə müddət begirəştən, ruva bin qərar amaran ki, buram yə ra ə birarmən sər keşüm. Ruva bəxiştən amaran bə xunə Çəxçâl bəg. Çəxçâl bəg ruvayə bə pişvazü bə dirmarən, ürə bə hürmətəz bəəkərdən bə zöürin çəm, əmr bəsəxtən bey ruva ən xāsə xərdənha avarde bəsəxtən.

Şöü əbrən, xisrən vəxti amaran, Çəxçâl bəg bey ruva ən xāsə utaqa yekürə curə səxə bəsəxtən, bə zirü ən xāsə ourniyə əngəstə səxə bəsəxtən. Bə xisrəni ruva bəxiştən bədən ki, pey yara bisən birar mənə ə sinaq girərunüm. Bə xisrəncə ruva bə qəstəz ourniyə bəgəzundən. Çəxçâl bəg nəər bəsəxtən nükərayə, bədən vay-vay birar mənə deyəsən xirik birə, zu başind ournihayə degiş seyind, əz uncə ə zun ipək nāalinhə biyerind əngenind bə zir birarmən. Nükəra zu avarədanund ourniha ruvayə degiş bəsəxtənund. Hə tazə degiş bəsəxtənund ki, hiç ə sərü panc dəqə nəbəgiraştən ki, ruva yareyiş bagəzundən ournihayə. Çəxçâl bəg bədən, oh-oh birar mənə səxt xirik birə, zu başind əz incə əzun zərkarəyə ourniha biyerind əngening bə zir birarmən. Nükərha zu avarədənund zir ruvayə bəsəxtənund degiş, hiç ə sərü panc dəqə nəbəgiraştən ruva ya rayiş ournihayə bagəzundən. Bin minvalāz ruva Çəxçâl bəgə həf dəs ourniyürə bəgəzundən. Bə axir Çəxçâl bəgə hürsü bəşirən,

bədən vösü digə, tü bəmən ourni nə nahari, əmr bəsəxtən bə nükərha, bə vöğüftənund ruvayə həley bəderənund ə balxun.

Ruva bəvəxiştən bə pay, sər-tən xiştənə tur-tur səxtən-səxtən bədən bə Çəxçâl bəg ki, mən türə ə künə əsyo əvərdüm bə yə əzini imarət vəkərdüm, bə tü duxtər patşayə xəştüm, tü üzüm mənə beycub dü dəs ourni ə balxun şundə bəsəxtəni. Mənə xirik nə birabu, mən türə ə sinaq bədirvərdənburüm. Əmə ə yar nə kən ki şulə dö hələ sağü. Bisən buram biyərüm şulə döyə, səhəb dirə bə xunəha birarun xiştən. Çəxçâl bəg bədən bura ə dəstü amarəyə sâ. Ruva inə bədən dümə bəzərən bə kəməx xiştən yə sərə barəftən bə aften şulə döyə.

Ruva bə şulə dö bədən ki, ə türə xuneytürə xuda fiçarunda, tü qə amareyi incə niştəyi. Xunəhaşumun munde bə dəs yə əfələ Çəxçâl, biyə mən türə bürüm uncə, xunəhayə ustun ə dəs Çəxçâl. Şulə dö bədən ki, mən nə barəftənüm, bə tərsirənüm, un ədəmi mənə şeştə birarmənə küştə, mən yə tək şulə dö böyürəz çü misam. Ruva bədən türə kar tü nə başü, tü biya bureyim bə mənəz. Şulə dö bədən mən bötü inanmış nə əbrənüm. Ruva bədən inanmış nə əbrəni pây mən in sər mənə bəndüm bə lüngtū, bəde bureyimü. İnçə dö razi əbrən. Ruva sər xiştənə əbəstən bə lüng şulə dö, barəftənund bə yan Çəxçâl bəg.

İn vəxt Çəxçâl bəg bə balxun niştəbü xiştənə bə aflə bəderənbu, yarayış bədirən ki ə dur tuz tik birə bə ra. Kündəbərast əbrəncə, bədirən ki ruva bə şulə döyaz amarənund si bəxunə, xiştəniş sər ruva bə Lüng dö bəstə birə. İnhə amaran bərasrən, ruva hə bəxəstən çüsə gunu.

Çəxçâl bəg, bəxiştən bə pây, ə kəllə bədən bə ruva ki, vāy ruva avarədetü hə in şulə kafirü, pusayü digə nist. Şulə dö hə mənə şünörən kimi kun pusava gütürilmiş əbrən, sər ruvayış bə lüng dö əmundən tikə-tikə əbrən. Dö berixtən, ruva əmürdən, imarəthə ə mundən bə Çəxçâl bəg, bə zən xiştənəz, bə o-əyəx xiştənəz tünür bə girarundən.

Öüsneymun incə bə varəstən. Uşun mund uncə, mən amarüm.

ÇAXÇAL BƏYİN NAĞILI

Biri var idi, biri yox idi. Bir kasıb kişi var idi. Bu kişinin adı Çaxçal idi. Çaxçal dəyirməndə işləyir, dəyirməndən yığıdığı qəpiklərlə öz başını dolandırır.

Bir gün Çaxçalın yanına bir tülkü buğda gətirir. Tülkü görür ki, dəyirmançı cır-cındır içərisində, çox kasıb və yazıq bir vəziyyətdə yaşayır. Deyir ki, ay Çaxçal, sən belə niyə, sən arvadın, uşaqların yoxdu məgər? Çaxçal tülküyə deyir ki, dəyirməndən yığıdığım şahadlarla başımı bir təhər dolandıraram, götür ununu, get işinin dalınca, mənə işin olmasın.

Tülkü deyir ki, ay Çaxçal, icazə ver qalım bu dəyirməndə sənənin yanında. Sənənin üçün bir arvad da tapıb alaram. Çaxçal deyir ki, arvad nədir? – Geyinməlidir, yeməlidir? Tülkü gülür, deyir ki, ay Çaxçal madam ki, belədir, sənənin üçün padşahın qızını alacağam. Çaxçal deyir ki, adə tülkü mənim padşahla nə işim var, keç get işinin dalınca, mənə xataya salma. Tülkü deyir sənənin işin yoxdur.

Günlərin bir günü tülkü gedir padşahın yanına ki, bəs deməzsən ağam o gümüş ölçən kiləni (vedrə) istəyir. Padşah təəccüb qalır, deyir ki, tülkü biz kilə (vedrə) ilə buğda ölçürük. Yəni kilə (vedrə) ilə də gümüş ölçərlər? Nökərlərə əmr edir ki, keçin o taxıl ölçən kiləni verin tülküyə, qoy başımızdan olsun.

Tülkü alır kiləni, gətirib atır dəyirmanın bir küncünə. Bir həftə keçəndən sonra tülkü kiləni götürüb tozunu silir, bir az ağzını döyüb əzir və əvvəlcədən şahadları satmaqla bazardan aldığı gümüş pulu da onun bir qırağına ilişdirərək, padşahın yanına yola düşür. Deyir ki, bəs padşah sağ olsun, görək bağışlayasan ki, sizin kilənizi çox saxladığ. Elə indicə qurtarıb ölçdülər ki, ağam dedi apar kiləni qaytar. Bu neçə gündə ancaq gümüşləri ölçüb qurtarmışdıq. Ağam xeyli üzrxahlıq etdi, xahiş etdi ki, əgər

mümkündürsə o qızıl ölçən kiləni (vedrəni) verin, qızılları ölçəcəklər.

Padşah məəttəl qalır ki, bunun ağasının nə qədər qızılı var ki, kilənin ölçülər. Deyir ki, adə tülkü, ay sənənin allah evini yıxsın, mən sənə demədim bizim qızıl-gümüş ölçən kiləmiz yoxdur. Bununla isə biz taxıl ölçürük, götür elə bunu apar ver ağana, qoy öz qızıllarını ölçsün. Padşah ürəyində götür-qoy edir ki, görəsən bu tülkünün ağası necə adamdı.

Tülkü gətirir kiləni yenə də atır dəyirmanın küncünə. Bir həftə keçir, götürür kiləni, tozunu silir və ağzını bir az döyüb əzir, çoxdan aldığı bir qızıl pulu da keçirir kilənin altına və götürüb gəlir padşahın yanına. Deyir, padşah sağ olsun, təqsirimizdən keç ki, bu qədər vaxt kiləni saxladığ, bəs deməzsən, elə bu gün qurtarmışdıq ölçmüşük qızılları. Kilə padşahın tamamilə yadından çıxmışdı. Padşah kiləni alır o tərəf, bu tərəfinə baxır, altında qızıl görən kimi, təyin edir ki, tülkünün ağası bununla qızıl ölçmüşdür. Padşah fikirləşir ki, bunun nə qədər qızılı var ki, onları bir həftəyə, özü də kilə (vedrə) ilə ölçüb qurtara bilir.

Günlərin bir günü də, tülkü gəlir yenə də padşahın yanına ki, bəs deməzsən, can padşah üzüm ayağının altında, ağam sizinlə qohum olmaq istəyir. Bu iş padşahın lap ürəyindən olur. Fikirləşir ki, qoy mənim qızım elə bu dövlətli adama qismət olsun. Ona görə də tez razı olur. Amma tülküyə deyir ki, bir ağanı qonaq gətir bizə, biz də görək kimdi bizim kürəkənimiz. Tülkü deyir mənim gözüüm üstə.

Tülkü sevinə-sevinə gəlir Çaxçalın dəyirmanına, Çaxçala deyir ki, bəs filan vaxt padşahın evinə gedəcəyik. Deməzsən padşah öz qızını sənə vermək istəyir. Çaxçal deyir ki, tülkü, mənim padşahın evində nə işim qalıb. Mən bu paltarda, bu üst-başda hara gedə bilərəm. Mənə biabır eləmə. Tülkü deyir ki, işin yoxdu sən hazırlaş.

Bir gün də tülkü Çaxçala deyir ki, dur gedək daha. Çaxçal getmək istəmir. Tülkü deyir ki, sən bir dənə mənə qulaq as, hər şey yaxşı olacaq. Düzəlirlər yola. Bir çaydan keçərkən, tülkü deyir ki,

dayan! Çaxçalın köhnə paltarlarını çıxarib atır suya. Çaxçal deyir ki, ay tülkü sən nə edirsən, deyir işin yoxdur. Tülkü onu burada qoyub, qaçır padşahın yanına, təngənəfəs deyir ki, bəs dayanma, ağam qonaqlığa gəlirdi, yolda çaydan keçərkən su atı apardı, ağamı gücnən xilas etdim, amma paltarlarını da su apardı. Əgər bilərsənsə, ağam üçün bir dəst paltar, bir dənə də yaxşı at ver aparım. Padşah əmr edir, tez bir yaxşı at, bir dəst də bahalı paltar gətirib verirlər tülküyə. Tülkü paltarları gətirir Çaxçal üçün, onu geyindirir. Heç vaxt belə təzə paltar görməyən Çaxçal, başlayır əllərinə, ayaqlarına, bədəninə baxmağa. Tülkü deyir ki, üst-başına belə baxma ayıbdır. Məni rüsvay eləmə. Çaxçal tülküyə qulaq asmur, elə hey baxır. Nəhayət, gəlirlər padşahın yanına. Padşah bütün hazırlığını qabaqcadan görmüşdü. Təzə bəy üçün böyük qonaqlıq təşkil etmişdi. Padşah baxıb görür ki, Çaxçal paltarlara yaman baxır. Tülkünü çağırır deyir ki, ay tülkü sənın ağa paltarlara görməmiş kimi baxır. Tülkü deyir ki, səs eləmə, paltarlar ağamın xoşuna gəlmir, ona görə baxır. Yemək gətirirlər. Çaxçal ikiəlli çatır aşı, tülkü deyir ki, Çaxçal bir az yavaş-yavaş ye, ayıbdır. Çaxçal ona deyir ki, keç get işinin dalınca, mən burda acından ölürəm və təzədən ikiəllə başlayır yeməyə. Padşah baxır ki, bu tülkünün ağası, ac qurd kimi çatıb yeməyin canına. Çağırır tülkünü ki, adə tülkü sənın bu ağa elə bil heç ömründə aş yeməyib, bu nə təhərdir. Tülkü deyir ki, can padşah səs eləmə, aş ağamın xoşuna gəlməyib ona görə də əsəbiləşib, hirsdən belə yeyir. Padşah inanır.

Bir gün də tülkü Çaxçala deyir ki, gedək daha padşahın qızını gətirək. Çaxçal deyir ki, ay tülkü mənim evim yox, eşiyim yox, sən nə edirsən, padşahın qızını dəyirmanamı gətirəcəyəm. Tülkü deyir işin yoxdur.

Gedirlər padşahın qızı üçün. Padşah bir gəcəva hazırlatdırır. Tülküyə deyir ki, mən də gedəcəyəm, bir ağanın həyət-bacasını görüm. Tülkü razı olur. Padşahın dəstəsi, Çaxçal və tülkü yola düzəlirlər. Tülkü bir az qabaqda gedir. Yolda bir qoyun sürüsünə rast gəlirlər. Qabaqda gedən tülkü çobanları öyrədir ki,

sizdən xəbər alsalar ki, bu sürülər kimindir. Deyərsiz ki, Çaxçal bəyindir. Padşahın dəstəsi sürüyə çatırlar, soruşurlar ki, sürü kimindir. Cavab verirlər ki, Çaxçal bəyindir. Belə-belə padşahın dəstəsi at ilxısına, mal naxırına, dəvə ilxısına rast gəlirlər, xəbər alırlar ki, bunlar kimindir? Deyirlər ki, Çaxçal bəyin.

Padşah tamamilə inanır ki, kürəkəni ən varlı adamlardan biridir.

Tülkü fikirləşir ki, təzə gəlini hara aparacaq. Birdən yeddi qardaş divlərin evi yadına düşür. Bir az da qabağa düşür. Gəlir divlərin yanına, deyir ki, ay bədbəxtlər sizin dünyadan xəbəriniz yoxdur. Daha durmayın padşah üstünüzə gəlir. Divlər xəbər alır ki, bəs nə edək. Tülkü deyir ki, gəlin hərəniz bir ot tayasının altında gizlənin, mən deyərəm ki, heç kəs yoxdur. Divlər girirlər ot tayalarının altına. Tülkü tayalara od vurur, divlər ot tayasının altında yanıb məhv olurlar.

Padşahın dəstəsi gəcəva ilə gəlib çıxırlar divlərin imarətinə, xəbər alırlar ki, bu imarət kimindir, deyirlər ki, Çaxçal bəyin. Bu divlərin yeddinci qardaşı axsaq div evdə olmur, bir az gec gəlir. Tülkü tez onun qabağına qaçaraq, ay sənın evini allah yıxsın, padşahın adamları qardaşlarını öldürdü, evinizi yandırdı, indi də səni axtarırlar, durma qaçma. Uzaqdan tüstünü görən axsaq div inanır və qaçıb gedir. Ev-eşik qalır Çaxçal bəyə. Padşah və adamları çıxıb gedir.

Tülkü bir-iki gün qalır, Çaxçal bəyə deyir ki, qardaş mən daha gedim, sən də ailən ilə qal burda. Bunları deyib tülkü gedir.

Bir müddət keçir, bir gün tülkü belə qərara gəlir ki, gedim bir qardaşımdan baş çəkim. Tülkü durub gəlir Çaxçal bəyin evinə. Çaxçal bəy tülkünün pişvazına çıxır, onu hörmətlə yuxarı başa dəvət edir. Əmr edir ki, tülkü üçün ən yaxşı yeməklər düzsünlər.

Gecə olur, yatmaq vaxtı gəlir. Çaxçal bəy tülkü üçün ən yaxşı otaqlardan birini ayırtdırır, ona ən yaxşı döşəklərdən yataq düzəltdirir. Yatan zaman tülkü özü-özünə fikirləşir ki, bir qardaşımı sınaqdan keçirəcəyəm. Yatanda tülkü qəsdən yorğan-döşəyi bulaşdırır. Çaxçal bəy nökrələri çağırır, deyir vay-vay

qardaşıma deyəsən soyuq dəyib, tez olun döşəkləri dəyişin, oradan o ipək döşəkləri gətirin salın qardaşım üçün. Nökərlər tez gətirib tülkünün yorğan-döşəyini dəyişdirirlər. Hələ təzə dəyişirlər ki, tülkü bu döşəkləri də bulayır. Çaxçal bəy deyir ki, oh-oh qardaşıma bərk soyuq dəyib, ordan o zərxara yorğan-döşəkləri gətirin qardaşım üçün. Nökərlər tez gətirib tülkünün yatağını dəyişirlər. Tülkü bu döşəkləri də bulaşdırır. Bu minvalla tülkü Çaxçal bəyin yeddi dəst yorğan-döşəyini sıradan çıxarır. Axırda Çaxçal bəy əsəbiləşib deyir ki, sən məndə yorğan-döşək qoymadın, nökərlərə əmr edir, götürüb tülkünü eyvandan atırlar aşağı.

Tülkü ayağa durur, üst-başını təmizləyə-təmizləyə Çaxçal bəyə belə deyir: «Mən səni köhnə dəyirmandan gətirdim belə bir imarətə qaldırdım, sənin üçün padişahın qızını aldım, sən indi məni iki dəst yorğan-döşəkdən ötrü eyvandan atdırırsan. Mənə soyuq dəyməmişdi, mən səni sınaqdan çıxarırdım. Amma yadımdan çıxarma ki, axsaq div hələ sağdır. Gedib gətirəcəyəm axsaq divi, öz evinə-əşiyinə sahib duracaq». Çaxçal bəy deyir ki, get əlindən gələni elə. Tülkü bunu deyib, quyruğunu belinə qoyaraq birbaşa gedib, axsaq divi tapır.

Tülkü axsaq divə deyir ki, ay sənin allah evini yıxsın, sən niyə gəlib burada oturmusan. Evləriniz qalıb bir əfəl Çaxçalın əlində. Gəl mən səni aparım ora, evləri al Çaxçalın əlindən. axsaq div deyir ki, mən getmirəm, qorxuram. O adam mənim altı qardaşımı öldürüb, mən bir tək axsaq div ona nə edərim. Tülkü deyir ki, sənin işin olmasın, sən gəl mənimlə gedək. axsaq div deyir ki, mən sənə inanmıram. Tülkü deyir ki, inanmırsansa gəl mən bu başımı dəsmalla bağlayım ayağına, sonra gedək. Div razılaşır. Tülkü başını bağlayır axsaq divin ayağına, gedirlər Çaxçal bəyin yanına.

Elə bu vaxt Çaxçal bəy eyvanda oturub özünü günə verirdi. Bir də görür ki, uzaqdan toz duman qalxdı. Yaxınlaşanda gördü, ki, tülkü axsaq divlə evə sarı gəlirlər, özü də tülkünün başı divin ayağına bağlanıb. Bunlar gəlib çatırlar. Tülkü hələ istəyir ki, nə isə desin, Çaxçal bəy ayağa qalxır, uzaqdan qışqırır ki, ay tülkü

gətirdiyin elə bu axsaq kafirdir, arxası gəlmir? Axsaq div bunu eşitcək arxaya götürülərək qaçıb meşəyə doğru gedir. Onun ayağına bağlanmış tülkünün başı tikə-tikə olur. Div qaçır, tülkü ölür, imarət isə Çaxçal bəyə qalır, öz arvad-uşağı ilə burda ömür sürür.

Nağılımız burda bitir. Onlar orada qaldı, biz bura gəldik.

Əlavə VI. Şəkillər

Azərbaycan atəşpərəstlərinin bu günkü şahidi Suraxanı atəşgahı.

Sasani hərbi qarnizonlarının yerləşmiş olduğu və uzun zaman tonqal vasitəsilə siqnal rolunu oynamış tarixin yaşlı yaddaşı Çıraq-qala.

Sasani hərbi qarnizonlarının yerləşdiyi
hündür dağ zirvəsi - Tənkəmər.

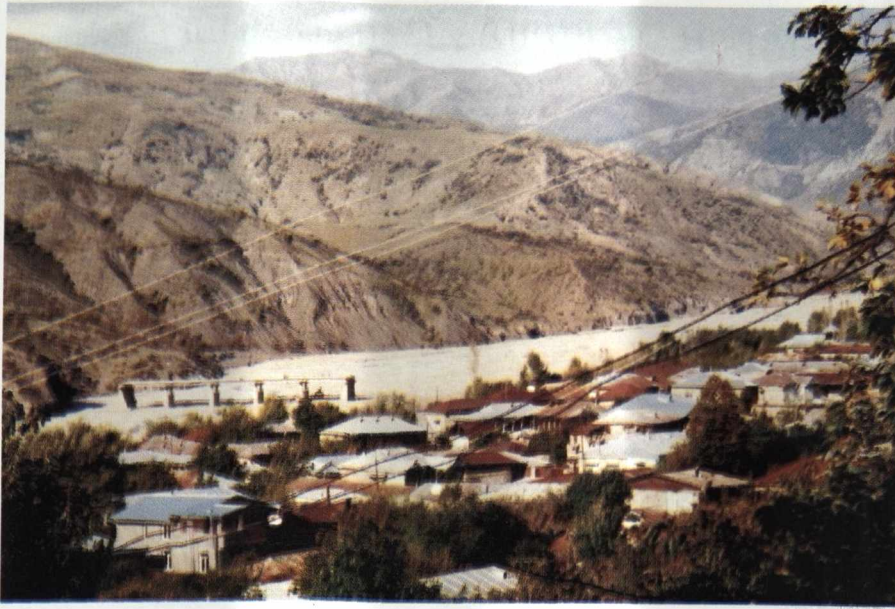
Tənkəmər - təbiətin növbəti möcüzəsi və ya
bunu da nəhənglər tikmişlərmə?

Təngə qayaları üzərində də vaxtilə tonqallar
qalanmış və ətraf əhalini xəbərdar etmişdir.

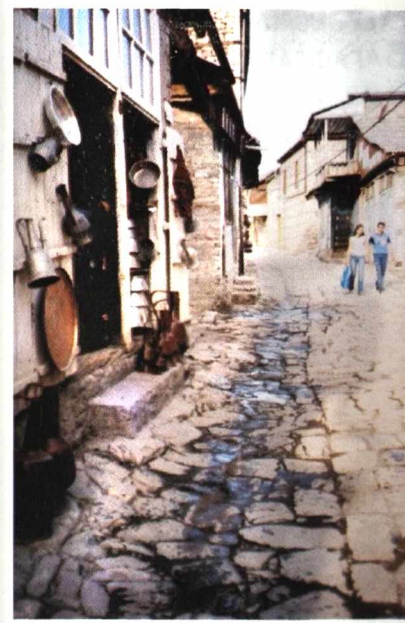
Uca dağ zirvəsi ilə karvanlara yol göstərən Təngə qayaları.

Dağların qoynuna sığınmış Lahıc .

Lahıcın daş döşənmiş küçələri burada yüksək mədəniyyətin nümunəsidir.

XIX əsrin ortalarında Zaqafqaziyanın misgərlik mərkəzi olmuş Lahıcda bu gün də bu abı-hava duyulmaqdadır.

Lahıcda misgər dükanlarının yerləşdiyi küçə. Bu gün əslində emalatxanalar deyil, yalnız bir-neçə dükan qalmışdır.

Lahıc misgərlərinin vaxtilə yaratdığı bütün nümunələr misgər dükanlarında mövcuddur.

Lahıc qəsəbəsindəki iki körüklü dəmirçi kürəsi vaxtilə burada dəmirçiliyin yüksək təşəkkülündən xəbər verir.

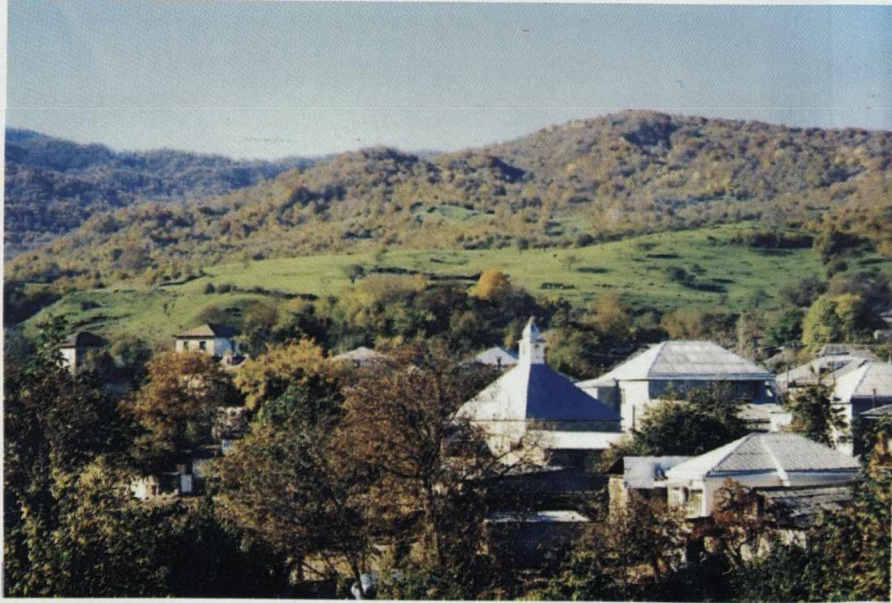
Lahıc qəsəbəsində XIX əsrə aid məscid.

Dağların daş qəlbini dəlib keçib özünü qayalara cırpan Afurca şəlaləsi Yaxınlığında yerləşən kənd adını da buradan almışdır.

Çiçi xalçaçılıq məktəbinin qədim mərkəzi Çiçi kəndi.

Çiçi kəndindən bir görüntü.

Öz keçmiş yurd yeri Sırt Çiçi kəndindən Çiçi kəndi belə görünür.

Vaxtilə yaxınlığında Böyük Çiçi kəndinin yerləşdiyi kiçik Sırt Çiçi kəndi.

XX əsrin 20-ci illərində tatların kompakt şəkildə yaşadığı ərazi

Çiçi xalçalarının ən qədimi “Sırt Çiçi”.

“Sırt Çiçi”nin oxşar “qohumu” “Alçagülçiçi” xalçası.

Çiçi xalçaları arasında ön mövqedə duran “Xırdagülçici”.

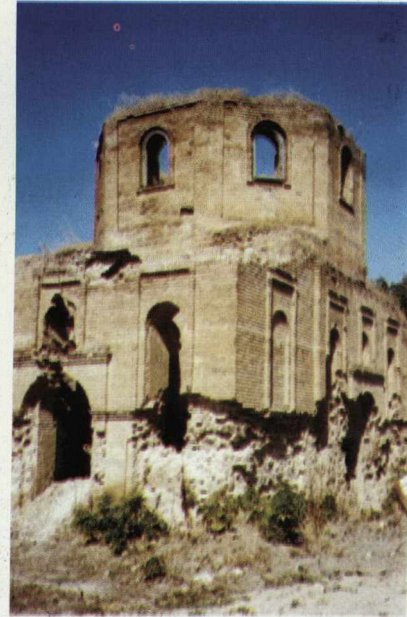
Çiçi xalçalarının incisi “Ağgölçici”.

“Pirəbədil” xalçaları əsasən Pirəbədil kəndində toxunmuşdur.

Vaxtilə xristian tatların yaşadığı Kilvar kəndi.

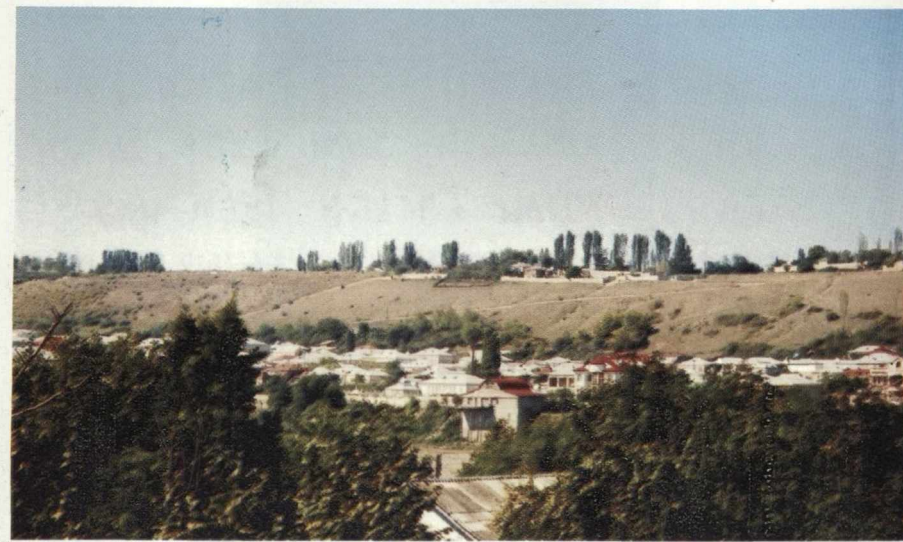
Kilvar kəndində Alban kilsəsi, vaxtilə yerli tatların alban xristianlığına itaət etməsindən xəbər verir.

Kilvar kəndindəki alban kilsəsinin iç qapıları.

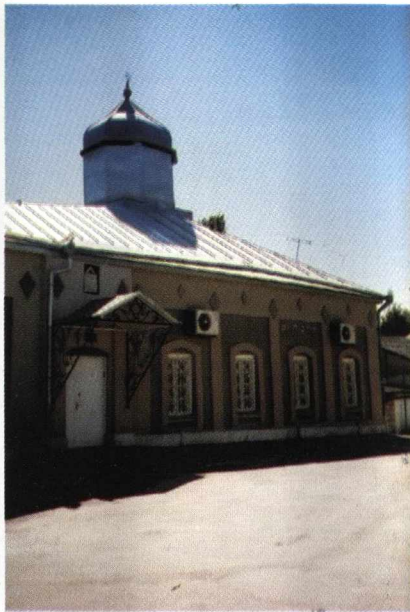
Kilvar kəndindəki alban kilsəsinin iç qapısı üzərinə yapışdırma yazı erməni missionerlərinin məkrli əməllərindən şahidlik edir.

Yəhudi tatlının Azərbaycanda ən böyük yaşayış yeri Quba yaxınlığında Qırmızı Qəsəbə. Quba ilə Qırmızı Qəsəbə arasında yalnız bir Qudyal çayı mövcuddur.

Qırmızı qəsəbədə yəhudi dini evi Sineqoq və ya Nümaş.

Qırmızı qəsəbədə köhnə üslubda tikilmiş yeni ibadət evi.

Qırmızı qəsəbədə yeni üslubda tikilmiş ibadət evi - Sineqoq.

ƏDƏBİYYAT

MƏNBƏLƏR

1. Авеста, I kitab, Bakı, 1995.
2. Авеста в русских переводах (1861-1996), СПб., 1998.
3. Адам Олеарий, Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. СПб., 1906.
4. Ахмед ибн Асам аль Куфи, Книга завоеваний /перевод с араб. З.М.Буниятова/, Баку, 1981.
5. Баладзори, Книга зовоевания стран, /перевод с араб. П.К.Жузе/, Баку, 1927.
6. Буниятов Д.З. Материалы из сочинений Закарийи аль-Казвини об Азербайджане, -Известия АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1976, №3.
7. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны, М., 1957.
8. Ибн эл-Әсир. Әл-камил фи-т-тарих /әрәб дилиндән тәрчүмә едән М.Әфәндизадә/, Бақы, 1959.
9. Из сирийской хроники Захария Митиленского./перевод Н.В.Пигулевская/, ВДИ, 1939, №1.
10. История Агван Моисея Каганкатваци. /перевод с древнеармян. К.Патканова/ СПб., 1861.
11. История епископа Себеоса. /перевод с древнеармян. Ст. Малхасянц/, Ереван, 1939.
12. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азербайджанская ССР, М., 1963.
13. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т.IV. Национальный состав населения СССР. М., 1973.
14. Кавказский календарь на 1895 год, Тифлис, 1894.
15. Кавказский календарь на 1905 год, Тифлис, 1904.
16. Кавказский календарь на 1910 год, Тифлис, 1909.
17. Каланкатуаци Мовсес. История страны Алуанк. /перевод с древнеарм., предисловие и комментарии Ш.В.Смбатяна/ Ереван, 1984.

18. Китаби Дәдә Горгуд. /тәртиб, транскрипсия вә мугәддимә Ф.Зејналов вә С.Әлизадәниндир/. Бақы, 1988.
19. Книга деяний Ардашира сына Папака. /транскрипция текста, перевод со среднеперс. О.М.Чупаковой/. М., 1987.
20. Масуди. Луга золота и рудники драгоценных камней /перевод с араб. Н.А.Караулова/. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1908, вып. XXXVIII.
21. Население СССР – по данным всесоюзной переписи населения 1989 г, М., 1990.
22. Низамүлмүлк. Сиясәтнамә. /фарсчадан тәрчүмә вә гејдләр Р.Султановундур/ Бақы, 1987.
23. Обзорение российских владений за Кавказом, часть II-IV, СПб., 1836.
24. Перепись населения Азербайджана 1931 года. Выпуск 2. Народность, пол, возраст и грамотность. Баку, 1932.
25. Саади Ширази, Гюлистан, М., 1959.
26. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1887.
27. Свод статистических данных о населении Закавказского края. Тифлис, 1893.
28. Списки населенных мест Российской империи. Общие сведения о Бакинской губернии. Тифлис, 1870.
29. Худуд ал-алем /пер.Туманского с введением и указателем В.В.Бартольда/, Л., 1930.
30. Численность и состав населения СССР /по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1984.
31. Якуби. История /пер. с араб. П.К.Жузе/ В кн: Материалы по истории Азербайджана, выпуск IV, Баку, 1927.

ÜMUMİ ƏDƏBİYYAT

32. Абдуллаев Х.П. Гильгильчайская оборонительная стена и крепость Чирах-кала, –«Советская археология», 1968, №2.
33. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов, Бакинской губернии – Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.IV, Тифлис, 1887.
34. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908.

35. Азербайжан Совет Енsikлопедијасы. IX чилд. Бақы, 1985.
36. Азербайжан тарихи. I чилд, Бақы, 1958.
37. Алиев А.Г. Истрия Мидии. Баку, 1960.
38. Алиев И.Г. Мидия – древнейшее государство на территории Азербайджана. -В кн: Очерки по древней истории Азербайджана. Баку, 1956.
39. Алиев К.Г. К вопросу языков в территории Азербайджана.- Труды ин-т истории АН Азерб. ССР, т.XIV, Баку, 1960.
40. Алиева А.С. Ворсовые ковры Азербайджана XIX-начала XX вв. /Автореферат канд.дисс./ Баку, 1973.
41. Анисимов И.Ш. Кавказские евреи-горцы. М., 1888.
42. Артамонов М.М. История Хазар, Л., 1962.
43. Артамонов М.М. Очерки древнейшей истории Хазар. Л., 1936.
44. Аталар сөзү. /топлајаны Ә.Һүсејнзадә/ Бақы, 1985.
45. Ашурбәјли С.А., Бақы шәһәринин тарихи, Бақы, 1995.
46. Ашурбәјли С.А., Ширваншаһлар дәвләти, Бақы, 1997.
47. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в.до н.э. – III в.н.э. Баку, 1990.
48. Бақыханов А.А. Күлүстани Ирәм. Бақы, 1951.
49. Бақыханов А.А. Гюлистан-Ирам /комментарии и примечания З.М.Буниятова/ Баку, 1991.
50. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинение т.I, М., 1961.
51. Бартольд В.В. К истории крестьянских движений в Персии. Сочинение т.VII, М., 1971.
52. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Сочинение т.II, М., 1963.
53. Бартольд В.В. Таджики. Сочинение т.VII, М., 1971.
54. Бежанов М. Варташенские евреи. -Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XVIII. Тифлис, 1894.
55. Белјажев Ј.А. Мүсәлман тәригәтләри. Бақы, 1991.
56. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказии. Казань, 1850.
57. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1988.
58. Большая Советская Энциклопедия. 2-е издание. Т.42. М., 1956.
59. Браун Т. Мариупольские греки. -Живая старина. Выпуск I/2. СПб., 1890.

60. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употреблятельнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т. I. СПб., 1869.
61. Буниятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване /до первой трети XIII в./ - Доклады АН Азерб.ССР, т.XLII, 1986, №4.
62. Буниятов З.М. О длительности пребывания хазар в албании в VII-VIII вв. - Известия АН Азерб. ССР. Серия общ.наук. 1961, №1.
63. Бутков П.К. Материалы для новой истории Кавказа. СПб., 1869.
64. Бунядов З.М. Азербайджан VII-IX əsrərlərdə. Bakı, 1989.
65. Бунядов Т.Ə. Азербайджанда əкинчилијин инкишаф тарихинə dair, Bakı, 1964.
66. Вейденбаум Е.Г. Путеводитель по Кавказу. Тифлис, 1888.
67. Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе. - Журнал Министерства Народного просвещения. XIII-XIV февраль-март, 1908.
68. Гаркави А.Я. Об языке евреев, живших в древнее время на Руси. - Труды Восточного отделения Российского Археологического Общества. Ч.XIV. СПб., 1869.
69. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984.
70. Гəдиpов Ф.В. Азербайджанын шимал мұдафиə истəткəмлары (сабиг Гəбəлə маһалынын V-XIV əср абидəлəри əсасында). Bakı, 1984.
71. Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период. М., 1960.
72. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.
73. Грюнберг А.Л. К вопросу о языковом взаимодействии /на материале языка североазербайджанских татов/ - Краткие сообщения ин-та Народы Азии. 1961, т.40.
74. Грюнберг А.Л. О месте татского среди иранских языков. - Вопросы языкознания. 1961, №1.
75. Грюнберг А.Л. Татский язык. - В кн: Языки народов СССР. Т.I. Индоевропейские языки. М., 1966.
76. Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов. М., 1963.
77. Грюнберг А.Л., Давыдова Л.Х. Татский язык. - В кн: Основы иранского языкознания - новоиранские языки. М., 1982.
78. Гулијев Һ.А., Мəишəтимиздə адəт вə əнəнəлəр, Bakı, 1976.

79. Гулијев Һ.А., XIX əср вə XX əсрин əvvəллəриндə Лаһыч гəсə-бəсиндə мис габ истəтсəлы, - Азербайджан ССР ЕА Хəбəрлəри /ичтимаи елмлəр серијасы/, 1961, №2.
80. Гулијев Һ.А., Тағызадə И., Метал вə халг сənəткарлыгы, Bakı, 1968.
81. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Л., 1990.
82. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. Л., 1966.
83. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991.
84. Давыдова Л.Х. К вопросу о простых гласных фонемах в вокализме татского языка /на материале языка татов Сев.Кавказа/. - В кн: Исследование по адыгским языкам. Нальчик, 1977.
85. Давыдова Л.Х. О роли конфессионального фактора в формировании диалектных различий /на материале татского языка/ - В кн: Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы, доклады и сообщения отдела литературы и языка АН СССР. М., 1972.
86. Джагатайский словарь шейха Сулеймана. - Записки восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Т. XII Выпуск IV, 1900.
87. Дорн Б.А. Каспий. СПб., 1875.
88. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
89. Дьяконов И.М. История Мидии - от древнейших времен до конца IV века до н.э. М-Л., 1956.
90. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана, М., 1961.
91. Еремян С.Т. Идеология и культура Албании III-VII вв. В кн: Очерки истории СССР III-IX вв. М., 1958.
92. Əlibəyzadə E. Avesta - Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir, Bakı, 2005.
93. Əлизадə Һ., Һатəми Н. Фарс дили. Bakı, 1961.
94. Əһмədov Т.М. Азəри дили илə тат дилинин гаршылыгы алагəсинə dair бəзи гəјдлəр. - АДУ «Елми əсəрлəр» - дил вə əдəбијат серијасы. 1965, №6.
95. Жирков Л. Персидский язык. М., 1927.
96. Жузе П.К. К выяснению значения слова «тат». Баку, 1930.
97. Жуковский А.В. Материалы для изучения персидских наречий. Часть I. М., 1893.
98. Зəрдəби Һ. Дил давасы. Сечилмиш əсəрлəри. Bakı, 1960.

99. Зейдлиц Н. Исторический обзор и этнографический очерк Бакинской губернии. Тифлис, 1870.
100. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. М., 1952.
101. Иностранцев К.А. Сасанидские этюды. СПб, 1909.
102. Иоханнисян А.Г. Очерки истории армянской освободительной мысли. Т.І. Ереван, 1957.
103. История Ирана. М., 1977.
104. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
105. История таджикского народа. Т.1-2. М., 1963-4.
106. Исупов А.А. Национальный состав населения СССР /по итогам переписи 1959 г./ М., 1964.
107. Карамышева Б.Х. Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана. – Краткие сообщения ин-та этнографии АН СССР. XVIII. 1957.
108. Каримов Л., Азербайджанский ковер, т.ІІ, Баку, 1983.
109. Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III-VII вв. Баку, 1983.
110. Коковцев П.К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в. СПб., 1913.
111. Коковцев П.К. Еврейско-хазарских переписка в X в. Л., 1932.
112. Комаров А.В. Народонаселение Дагестанской области. Тифлис, 1873.
113. Комаров А.В. Таты. – Записки Кавказского отделения Русского Географического об-ва. Выпуск 8. Тифлис, 1879.
114. Корш Ф.Е. Следы диалектического ротацизма в среднеперсидском языке. – Древности восточные, т.ІІІ. выпуск II. М., 1903.
115. Крымский А.Е. История Сасанидов. Завоевания Ирана арабами. М., 1904.
116. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана /классическая Албания/ -В кн: «Сборник С.Ф. Олденбургу» Л., 1934.
117. Курдов К.М. Таты Дагестана. -Русский антропологический журнал. 1907, №3-4.
118. Курдов К.М. Таты Шемахинского уезда Бакинской губернии. -Русский антропологический журнал. 1913, №1-2.
119. Куфтин Б.А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова /материалы и вопросы/ М., 1925.

120. Лопатинский Л. Армяно-татские тексты. - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск XX, Тифлис, 1894.
121. Луконин В.Г. Иран в III веке. М., 1979.
122. Луконин В.Г. Иран в эпоху первых Сасанидов. М., 1961.
123. Люшкевич Ф.Д. Термин «тат» как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье. - Советская этнография. 1971, №3.
124. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. М., 1983.
125. Магомедов Р.М. История Дагестана с древнейших времен до конца XIX века. Махачкала, 1968.
126. Малов С.Е. Новые памятники с турецкими руинами. В кн: Язык и мышление. VI-VII. М-Л., 1936.
127. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951.
128. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005.
129. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.
130. Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели. Петроград, 1922.
131. Мататов М.Е. К вопросу о татском этносе. - Советская этнография, 1981, №6.
132. Миллер Б.В. О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа. – Записки ин-та востоковедения АН СССР, ч.І, 1933.
133. Миллер Б.В. Тальшский язык. М., 1953.
134. Миллер Б.В. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929.
135. Миллер Б.В. Татские тексты. - В кн: Иранские языки I. М-Л., 1945.
136. Миллер В.Ф. Еврейско-татские тексты. - Записки восточного отделения Русского археологического общества. Т XXI. Выпуск IV. СПб., 1913.
137. Миллер В.Ф. Материалы для изучения еврейско-татского языка. СПб., 1892.
138. Миллер В.Ф. О семитских элементах в татском наречии горских евреев. – Древности восточные. Т.ІІІ. выпуск II. М., 1903.
139. Миллер В.Ф. Очерк морфологии еврейско-татского языка. -Труды Лазаревского ин-та Восточных языков. Выпуск III. М., 1903.
140. Миллер В.Ф. Очерк фонетики еврейско-татского языка. М., 1900.

141. Миллер В.Ф. Татские этюды ч. I. Тексты и татско-русский словарь. М., 1905.
142. Миллер В.Ф. Татские этюды ч. II. Опыт грамматики татского языка. М., 1907.
143. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда /X-XI вв./ М., 1963.
144. Монгайт А.П. Археологические культуры и этнографические общности, - «Народы Азии и Африки», 1957, №1.
145. Мүчири Ч. Азәрбајҹан халҹачылыгы, Бақы, 1977.
146. Мүчири Ч. Азәрбајҹан халҹачылыгынын техноложы үсуллары, Бақы, 1987.
147. Народы Кавказа. Т. II. М., 1962.
148. Нюберг Т.С. Материалы по истолкованию пехлевийских надписей Дербенда. - Известия общества обслед. и изучения Азербайджана, №8, Выпуск V. Баку, 1929.
149. Обзор о состоянии Дагестанской области за 1898 год. Темирхан Шура, 1899.
150. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
151. Оранский И.М. Иранские языки. М., 1963.
152. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979.
153. Орманиан М. Армянская церковь, ее история, учение, управление, внутренний строй, литература, ее настоящее. М., 1913.
154. Основы Иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1979.
155. Основы Иранского языкознания. Среднеиранские языки. М., 1981.
156. Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1982.
157. Очерки истории Дагестана. Т. I. Махачкала, 1957.
158. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923.
159. Пахомов Е.А. К толкованию пехлевийских надписей Дербенда. - Известия Аз.Гос.Науч.Исслед. ин-та. Т. I. Выпуск 2. Баку, 1930.
160. Пахомов Е.А. Пехлевийские надписи Дербенда. - Известия Об-ва обслед. и изучения Азербайджана, №8, выпуск V. Баку, 1929.
161. Пигулевская Н.В. Города Ирана в раннем средневековье. М.-Л., 1956.

162. Пигулевская Н.В. К вопросу об общественных отношениях на Ближнем Востоке. Вестник ЛГУ, 1948, №4.
163. Пигулевская Н.В. Маздакитское движение. - Известия отдела истории и философии АН СССР, 1944, №3.
164. Пигулевская Н.В. Месопотамия на рубеже V и VI вв. Л., 1940.
165. Пиријев В. З. Будуг вә будуглулар. Бақы, 1994.
166. Плетнева С.А. Хазары. М., 1986.
167. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1911.
168. Рамаскевич А. Песни кашкайцев. - Сборник музея Антропологии при Академии наук. Выпуск 2. СПб., 1886.
169. Ранович Б.А. Очерк истории древнееврейской религии. М., 1937.
170. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. М., 1966.
171. Розенберг Ф.А. Материалы по двадцатному счету. - «Языковедные проблемы по числительным» /Сборник статей/ Л., 1927.
172. Саадиёв Ш.М. Склонение существительных в Крызском языке, - Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри, 1959, №1.
173. Самойлович А.Н. Опыт раткой крымско-татарской грамматики. Петроград, 1916.
174. Синесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969.
175. Соколов С.Н. Древнеперсидский язык. - В кн: Основы Иранского языкознания - древнеиранские языки. М., 1979.
176. Соколов С.Н. Зороастризм, - В кн: Авеста в русских переводах (1861-1996). СПб., 1998.
177. Соколова В.С. Очерки по фонетике Иранских языков I. М.-Л., 1953.
178. Соколова В.С., Грюнберг А.Л. История изучения бесписьменных иранских языков. М., 1962.
179. Солодухо Ю.А. Движение Маздака и восстание еврейского населения Ирана в первой половине VI в.н.э. - ВДИ. 1940, №3-4.
180. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.
181. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959.
182. Третьяков Н.Н., Этнический процесс и археология, - «Советская археология», 1962, №4.
183. Тюменев А.И. Евреи в древности и в средние века, Петербург, 1922.

184. Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1971.
185. Халг әдәбијјаты. Азәрбајҗан классик әдәбијјаты китабхана-сы, I чилд. Бақы, 1982.
186. Һачыјев М.И. Азәрбајҗан татларынын дили. Бақы, 1995.
187. Һачыјев М.И. Иран дилләри вә ләһчәләри. - Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри /ичтимаи елм.сер./ 1962, №3.
188. Һачыјев М.И. Тат дилинин өјрәнилмәси тарихиндән. - Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри /ичт.елм.сер./ 1962, №4.
189. Һачыјев М.И. Тат дилинин Гонагкәнд ләһчәси. Бақы, 1971.
190. Һачыјев М.И. Тој-дүјүн хәзинәмиздән. Бақы, 1995.
191. Черный И.Я. Горские евреи. - Сборник сведений о Кавказских горцах. Выпуск III. Тифлис, 1870.
192. Шор Р.О. О спорных вопросах в исследовании консонантизма татов-евреев. - Языки Северного Кавказа и Дагестана. Выпуск II. М.-Л., 1949.
193. Штернберг Л.Ю. Первобытная религия в свете этнографии, М., 1936.
194. Энциклопедический словарь. Т. XXXII. СПб., 1901.
195. Эфендиев М.Г. Селение Лагичь Геокчайского уезда Бакинской губернии. - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск XXIX. Тифлис, 1902.
196. Якубовский А.Ю. Ирак на грани VIII-IX вв. - Труды I Сессии арабистов. М.-Л., 1947.
197. Ямпольский З.И. Древние авторы о языке населения Азербайджана. - Известия АН Азерб. ССР. 1955, №8.
198. Авшалумов Х. Духдер Нәхирчи. Махачкала, 1963. (tat dilində)
199. Anisimov N.A. Grammatik zuhun tati. Moskow, 1932. (tat dilində)
200. Бахшиев М. Хушегьой онгур. Махачкала, 1963. (tat dilində)
201. Divanü luqat-it-türk /tercümesi/. Cilt I-IV. Ankara, 1985.
202. Dilaçar A. Kutadgu bilig incelemesi, Ankara, 1972.
203. Ergin M. Orhun abideleri. İstanbul, 1980.
204. Əliyev Q.N. Qismət. Bakı, 1999. (tat dilində)
205. Ghirshman R/ Iran from the earliest times to the islamic conouest, Baltimore, 1961.
206. Gibb E.J.W. A history of Ottoman Poetry. Volume I. London, 1958.
207. Minorsky V.F. Tat. İslam Ansiklopedisi. Cilt 12/1. İstanbul, 1979.

208. The Cambridge history of Iran. - The Selevcid, Parthian and Sasanian periods. Volume 3/1-2. Cambridge, 1983.
209. Türk Ansiklopedisi. Cilt XXX. Ankara, 1981.
- 210 ۱۳۳۷ جلال آل احمد، تات نشین های بلوک زهرا تهران
- 211 ۱۳۳۳ عبد العلی کارنک، تاتی و هرزی، تبریز
- 212 ۱۳۳۲ یحیا ذکاء، کویش کریمکاکان "تاتی" تهران
- 213 ۱۳۱۷ شمس الدین سامی، قاموس ترکی، جلد 1، استانبول
- 214 ۱۳۰۴ سید احمد کسروی تبریزی، آذری تازبان باستان آذربیکان، تهران
- 215 ۱۳۳۶ احسان یارشاطر، زبانها و لهجه های ایران، تهران

M.M.ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN TATLARI

Naşir: Rafiq Xan-Sayad oğlu
Kompüterdə yığdı: İradə Əhmədova
Dizayner: Ceyhun Əliyev
Texniki redaktor: Namiq Osmanov

Yığılmağa verilib: 20.10.2006

Çapa imzalanıb: 22.11.2006

Tirajı 300, ş.ç.v. 16,25

«MBM» mətbəəsində çap olunub.